

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

KIRGIZLARIN İSLAMİYETİ KABULÜ

Doktora Tezi

Ali JUSUBALİEV

Ankara-2007

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

KIRGIZLARIN İSLAMİYETİ KABULÜ

Doktora Tezi

Ali JUSUBALİEV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN**

Ankara-2007

İçindekiler

Kısaltmalar	III
Önsöz	IV
Giriş	1
A. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
B. Araştırmanın Metodu	2
C. Kaynaklar ve Araştırmalar Hakkında Değerlendirme.....	3
D. Kırgızların İslamlaşmadan Önceki Durumuna Genel Bir Bakış.....	17
1. Siyasi Tarihçe	17
2. Sosyal Yapı.....	26
4. Kültürel ve Dini Hayat.....	29
I. BÖLÜM	37
KIRGIZLARIN İSLAMLAŞMA SÜRECİ.....	37
A. Karahanlılar Dönemi (840–1212)	42
B. Çağataylar Dönemi (1227-1644).....	55
1. Çağatay Hanlığı Dönemi (1227–1348).....	56
2. Moğolistan Hanlığı Dönemi(1348–1514)	67
3. Yarkend Hanlığı Dönemi (1514–1644).....	81
C. Hokand Hanlığı Dönemi (1722-1876)	85
II. BÖLÜM	89
KIRGIZLARIN İSLAMLAŞMASINI SAĞLAYAN ETKENLER.....	89
A. Dinî Etkenler	89
B. Sosyal Etkenler.....	94
C. Kültürel Etkenler	102
D. Siyasî Etkenler.....	112
E. Ekonomik Etkenler	114
F. Tasavvuf Etkeni	117
1. Yesevilik.....	123
2. İşkilik	135
3. Kadirilik.....	138
4. Nakşibendîlik.....	140
III. BÖLÜM	149
KIRGIZ KÜLTÜRÜNDE İSLAM	149
A. Sözlü Kültürde İslam	149
1. İnançla İlgili Konular.....	150

2. İbadetle İlgili Konular.....	175
3. Ahlakla İlgili Konular.....	185
B. Kırgızlarda Dînî Eğitim	202
C. Kırgızlarda Dindarlık Düzeyi	207
SONUÇ	214
KAYNAKÇA	219

Kısaltmalar

AÜİFD. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

İA : İslam Ansiklopedisi

KUIAKCF. : Kırgız Uluttuk İlimder Akademiyasının Kol Cazmalar Fondu

S. : Sayı

s. : Sayfa, sayfalar

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

top. : Toplayan

trz. : Tarihsiz

Not: Kırgızca’da kullanılan “?” harfi Türkçe’ de olmadğı için “ñ” ile belirttik.

Önsöz

Kırgızlar, tarih sahnesine çıktıkları ilk günden bu yana, özgün vasıflarını korumayı başaran, köklü geleneklerini yeni bilgilerle uyumlu kılmasını bilen kadim bir Türk boyudur. Kırgızlar'ın İslamı kabulleri, Türk tarihi, bölge tarihi ve İslam tarihi açısından incelenmeye değer, önemli bir konudur.

Asya bozkırlarında uzun süre göçebe bir yaşam süren Kırgızlar, Karahanlılar döneminde Müslümanlarla çeşitli ilişkiler içerisine girmiş ve devam eden süreçte İslam dinini kabul etmeye başlamışlardır. Göçebe bir toplumun, yeni din olan İslam'ı hangi sebeplerle ve nasıl bir süreç içerisinde kabul ettiğini ve kültüründe, bu yeni dine nasıl bir yer verdiğini tespit etmek hem son derece güç hem de bir o kadar yararlı bir ilmi çabadır.

Bu tezde Kırgızlar'ın İslam dinini kabul etmeleri merkeze alınmış ve konu üç bölümde incelenmiştir. Giriş kısmında, araştırmanın konusu ve amacı ile kullanılan metot ve kaynaklar hakkında bir değerlendirme yapılmış, Kırgızlar hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Birinci bölüm, Kırgızlar'ın İslamiyeti kabulü, Karahanlılar, Çağataylar ve Hokand Hanlığı olarak dönem dönem incelemiştir. İkinci bölümde, Kırgızlar'ın İslamlaşmasını sağlayan etkenler ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, Kırgız kültüründe İslamın yeri açıklanmıştır. Zira bir toplumun yeni bir dini kabul ediş süreci; ancak o toplumun ait olduğu kültür kaynaklarından ve toplumun öz dinamiklerinden yola çıkılarak hakkıyla incelenebilir.

Bu araştırmanın, Kırgızlar'ın İslamlaşması konusuna ışık tutmasını, meseleye ilgi duyan herkese mütevazı da olsa bir katkıda bulunmasını temenni ederim.

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde, gerek yerinde değerlendirmeleri, gerek konuya ilişkin çalışmaları ve engin bilgi birikimiyle bana her zaman destek olan, yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen, beni kendi tarihim hakkında daha bilinçli bir bakış açısına erdiren, değerli hocam Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN'e, en derin sevgi ve saygılarımla teşekkür ediyorum. Bir insanın öz tarihini tanınması, bir anlamda kendisini tanınmasıdır. Bu yüzden, bu çalışmanın, kendi kişiliğimin gelişimine de büyük katkılarda bulunduğunu düşünüyorum. Ali Jusubaliyev Ankara 2007

Giriş

A. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tarihi verilere göre en eski Türk boylarından biri olan Kırgızlar, göçebe hayat tarzının kendine has koşulları nedeniyle, birçok konuda muhafazakâr bir karakter sergilemiş, geleneklerine ve inançlarına sıkı sıkıya bağlı kalmış bir toplumdur. Birçok kadim gelenek ve inancın, günümüz Kırgız toplumunda hâlâ yaşatılmakta olması, bu durumun açık bir göstergesidir.

İnsanoğlu, yaradılışı gereği tarihin her döneminde inanma ihtiyacı içerisinde olmuştur. Bu esas üzere Kırgızlar da, kendi geleneksel inançlarının yanı sıra, tarihin çeşitli dönemlerinde başka din ya da inanışlarla temasa geçmişlerdir; ancak bu temaslar, Kırgız toplumunun inanç yapısında kalıcı ve köklü değişiklikler meydana getirememiş, Kırgızlar kendi geleneksel inançlarını da yaşamayı sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte Kırgızlar'ın, İslam diniyle kurdukları temas, diğer bütün din ya da inançlardan farklı olmuştur. IX. yüzyıldan itibaren, İslam diniyle tanışan Kırgızlar, tıpkı diğer Türk boyları gibi, gruplar halinde İslamı benimsemeye başlamışlardır. Bu benimseme, oldukça uzun ve karmaşık hadiseler sonucu gerçekleşmiştir. Bunu Kırgızlar'ın esas kitlesinin uzun dönem Türk-İslam merkezlerinden uzak Yenisey ve Güney Sibiryâ bölgelerinde yaşamalarıyla ilişkilendirmek mümkündür. Elbette bu süreç, tek başına ele alınamaz; çünkü Kırgızlar'la birlikte, diğer birçok Türk boyları da bu yeni dini benimseme yoluna gitmiştir. Bu nedenle, göçebe yaşayan Kırgızlar'ın, hayat tarzları ve dini yaşantıları, genel Türk tarihi içerisinde, geniş bir bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Bu tezde, Kırgızlar'ın İslam dinini kabullerinin ve eski inançlarının, İslam diniyle nasıl yer değiştirdiğini, ayrıntılı biçimde ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Günümüz Kırgız toplumunda İslami değerlerin önemi gittikçe artmaktadır; ancak, Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecine ilişkin sağlıklı çalışmaların sayısı bir hayli azdır. İslamın kabulü, Kırgız tarihinin en önemli dönüşümlerinden biri olduğu için bu husus aynı zamanda Kırgız tarihinin de en büyük hadisesidir. Bu büyük hadisenin yeterince öğrenilmesi, İslam dininin bugünkü Kırgız toplumunda nasıl bir öneme sahip olduğunu kavramakta önemli bir fırsat sunacaktır.

B. Araştırmanın Metodu

Türk boylarının çoğunluğunun İslamlaşması VIII.-XIV. yüzyıllar arasında tamamlanmıştır; ancak Kırgızlar'ın İslamlaşma süreci IX. yüzyılda başlamakla birlikte, diğer göçebe Türkler' deolduğu gibi sonraki asırlarda da devam etmiştir. Bazı Kırgız boylarının XVIII. yüzyılda İslamiyet'i kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum onların büyük çoğunluğunun uzun dönem Türk-İslam merkezlerinden uzakta yaşamaları ile açıklanabilir. Bu nedenle, Kırgızlar'ın İslamiyet'i kabullerini Karahanlı Devleti döneminden Hokand Hanlığı dönemine kadarki süreçle sınırlandırdık.

Araştırma konumuz, giriş ve üç bölüm olarak incelenmeye tabi tutulmuştur. Girişte Kırgızlar'ın İslamlaşma öncesindeki genel durumu, yani siyasi tarihçesi, halk olarak oluşumu, sosyal yapıları, kültürel ve dinî durumları hakkında bilgi verilmiştir; zira bu konuların aydınlatılması Kırgızlar'da İslamlaşmanın süreci ve etkenlerine ışık tutacaktır. Kırgızlar'ın Yenisey, Altay ve Güney Sibirya topraklarından bugünkü yaşadıkları yerlere göç ederek yerleşmeleri onların İslamlaşma süreciyle doğrudan ilişkilidir. Ayrıca, tarihi eski zamanlara dayanan Kırgızlar'ın bugünkü Kırgız halkının esasını teşkil etmekle birlikte onlara komşu halk ve kavimlerden de katılma söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında bugünkü Kırgızlar'ın oluşumunda diğer Türk ve Moğol kavimlerinin de katkı payının büyük olduğu açıktır. Bu süreç Kırgızlar ortaya çıktığından beri devam etmiş ve esas itibariyle XVI. yüzyılda tamamlanmıştır. IX-X. yüzyıllardan itibaren Tanrı Dağları çevresinde görülmeye başlayan Kırgızlar devam eden süreç içerisinde daha da kalabalıklaşmış ve etraftaki boyları kendi bünyesine almıştır. Bu hususun Kırgızlar'ın İslamlaşma süreciyle de direkt ilgisi olduğu için giriş bölümünde Kırgızlar'ın halk olarak oluşumunda hangi halk ve boyların katkı payı olduğu kısaca açıklanmıştır. Bu tezin birinci bölümünde yer yer Kırgızlar'ın oluşumunda esas kendi boyları olmak üzere dışarıdan onlara katılmış olan boylardan hareketle İslamlaşma serüveni ortaya konulmaya çalışıldı. Bu bilgiler ışığında, Kırgızlar'ın İslamlaşma süreci hakkında daha sağlıklı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Öte yandan giriş bölümünde Kırgızlar'ın İslamlaşma öncesindeki sosyal, dini ve kültürel durumları hakkında da bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler Kırgızlar'ın İslamlaşmasını sağlayan dini, sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik ve tasavvufî

etkenlerin ortaya konulmasında büyük katkı sağlamıştır. Bu sürecin tespitinde, İslam Tarihi kaynakları ile Kırgız Tarihi kaynaklarından yararlanılmıştır.

Üçüncü bölümde Kırgız sözlü kültürünü oluşturan kaynaklar içerisinde İslamın yeri tespit edilmeye çalışılmıştır; zira bir milletin dini değerlerini aydınlatmada başvurulması gereken en önemli taraf, onların mensup oldukları kültürlerindeki dini inançları ortaya koymaktır. Daha sonra Kırgızlar'ın yaşadığı coğrafyada kurulmuş İslamî kurumlardan mescid, cami, medrese, hanekah, mektep, karihane, ribat ve kervansarayların adı geçen toplumun İslamlaşmasındaki ve eğitim düzeylerinin yükseltilmesindeki etkileri incelenmiştir.

Bu çalışmada İslam Tarihi Metodolojisinin esaslarına uyulmuştur. Olaylar ve olgular bilimsel neden-nasıl tarih anlayışıyla sebep-olay-sonuç ilkesi içinde tahlil, tenkit ve terkip ile ele alınmıştır. Konunun genel Türk tarihi ile bağlantısı olması nedeniyle bu dönemle alakalı tarih kaynakları taranmış ve elde edilen malzeme, ilmî esaslar çerçevesinde değerlendirilip kullanılmıştır.

C. Kaynaklar ve Araştırmalar Hakkında Değerlendirme

Kırgız tarihinin ilk kaynaklarından olan Çin tarihleri ve yıllıkları, Kırgızlar'ın daha çok İslam öncesi hayatı hakkında bilgiler vermektedir. Biz İslamlaşmayı esas alarak konumuzla ilgili kaynakları aşağıdaki şekilde sınıflandırmayı uygun bulduk: A. İslam Tarihi Kaynakları. B. Kırgız Tarihi Kaynakları. C. Araştırma Kaynakları.

A. İslam Tarihi Kaynakları

1. İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 272/886), Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik. Eserin ilk kısmı Halife Vasık (842–847) devrinde, ikinci kısmı XI. asrın 80. yıllarında yazılmıştır. Kırgızlar'dan bahseden ilk İslam coğrafyacısı İbn Hurdazbih'tir.

2. Belhî, Ebu Zeyd b. Sehl (ö. 322/934) Kitabu'l-Bed ve't-Tarih. İslam coğrafyacısı Belhî, Kırgızlar'ın yaşantısı ve inancı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

3. İstahrî, Ebû İshak İbrahim el-Farisî, (ö. 346/957) Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik. İslam coğrafyacısı İstahrî, Türk boylarından biri olarak gösterdiği Kırgızlar'ın İlak ve Şaş bölgelerine yakın yerlerde oturduklarını bildirmekte onların Tanrı Dağları çevresinde yaşadıklarına işaret etmektedir. İstahrî'nin bu bilgisi Kırgız

Tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir.

4. Ebu Dulef, Mi'sar b. Muhalhil el-Hazreti (X. yüzyıl), *Risaletü'l-Evvel*. Seyyah ve coğrafyacı Ebu Dulef, Buhara'dan çıkarak Türkistan, Çin, Hindistan ve İran'ı gezmiş; Türkler' inetnik yapısı, hayat tarzları, dinleri ve örf-adetleri hakkında bilgiler vermiştir. Kırgızlar'ın ibadet ederken manzum dualar ve ilahiler okuduklarını kaydeden Ebu Dulef, onları yazı kalemine sahip Türkler olarak tanıtmaktadır.

5. Yazarı belirsiz olup Minorskiy tarafından yayınlanan Kitabu Hududu'l-Âlem mina'l-Maşrik ila'l-Mağrib (X.yy.) adlı eser, Kırgızlar'ın yaşadıkları bölge ve yaşam tarzları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserde Kırgızlar'ın bir kısmının Tanrı Dağları'nda yaşadıkları, Çiğil ve Tuhsiler ile komşu oldukları kaydedilmektedir.

6. İbn Havkal, Ebu'l-Kasım en-Nasibi (ö.367/977' den sonra), Kitabu Sûrati'l-Arz, Gur Dağlarından başlayan dağın Kırgızlar'a kadar uzandığını, daha sonra gümüş ve altın madenleri hakkında bahsederken en bol maden yataklarının Kırgızlar'ın yaşadığı bölgenin yakınında olduğunu belirtmektedir.

7. Makdisi, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö.388/998), *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*. Makdisi, konuyla ilgili X. yüzyılda Karahanlı topraklarındaki dini ve ticari durumla ilgili önemli bilgiler vermektedir.

8. Gerdizi, Ebu Said Abdu'l-Hayy b. Dahhak (XI. yy.), *Zeynu'l-Ahbar* adlı eserinde Kırgızlar'ın dini, örf ve adetleri hakkında önemli kayıtlar düşmüştür. Yenisey Kırgızlar'ı hakkında bilgi veren Gerdizi, onlarda “faginun” dedikleri birisinin her sene belli bir günde gelip, yılın nasıl olacağıyla ilgili bilgiler verdiklerini, ölülerini Hindular gibi yaktıklarını anlatır.

9. Yusuf Has Hacib (d.1018)'in 1067–1070 yılları arasında yazdığı Kutadgu Bilig adlı eserinde bazı Kırgız boyları hakkında bilgiler yer almaktadır.

10. Kaşgarlı Mahmud (d. 1029 veya 1038). Onun Kitabu Cevahiru'n-Nahv fi'l-Luğati't-Türk ve Kitabu Divan Lugati't-Türk adlı eserleri yazdığı bilinmektedir; fakat eserlerinden sadece ikincisi bize kadar ulaşmıştır. Eser, Türk boylarının yaşadığı coğrafya ve dilleriyle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Onun eserinden Kırgızlar'ın Doğu Tanrı Dağları'nda eskiden beri yaşadığını öğreniyoruz. Araştırmada Taşkent ve Ankara baskıları kullanılmıştır.

11. Mervezi, Şerefü'z-Zaman Tahir, 514/1120 yıllarında Selçuklu Sultanı

Sencer zamanında *Tabaiü'l-Hayevan* adlı eserini yazmıştır. Yazar çeşitli kaynaklardan yararlandığı gibi kendi zamanına yakın olayları anlatmayı da ihmal etmemiştir. O, eskiden Kırgızlar'ın ölüleri yaktıklarını ve müslümanlara komşu olduktan sonra ölüleri gömmeye başladıklarını; ayrıca Uç ve Kaşgar havalisine yakın yerde yaşadıklarını dile getirir.

12. İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebi'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim (1160-1234), *el-Kamil fi't-Tarih*. İslam tarihinde kendi dönemine kadar olan olayları genişçe anlatan yazar, Karahanlı topraklarında yaşayan halkın İslamiyet'i kabul etmesiyle ilgili değerli bilgileri de vermektedir.

13. Cüveyni, Alâeddin Ata Melik (1226–1283), *Tarih-i Cihangüşa* (1260) adlı eserinde Karahanlılar devrinde Beşbalık ve çevresinde yaşayan Kırgızlar'dan bahsetmektedir. Cihangüşa'da diğer eserlerde bulunmayan bilgiler yer almaktadır. Bunlardan biri Karahıtaylar Gur Hanı'nın Beşbalık ve çevresinde yaşayan Kırgızlar'a saldırılarının tasviridir.

14. Muhammed b. Necib Bekran (XIII. yy), *Cahanname* adlı eserinde şimdiki Kırgızistan ve Kırgızlar'dan bahseder. Bu bilgileri aktarırken onun İstahri, İbn Hurdazbih gibi İslam coğrafyacılarının eserlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu araştırmada eserin şimdiki Kırgızistan ve Kırgızlar'la ilgili çevirisinden (Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, Bişkek 2002, ss. 70-78.) yararlanıldı.

15. Reşidüddin Fazlallah (ö. 1318), *Camiü't-Tevarih*. Yazar, Cengiz Han döneminden kendisinin ölüm tarihine kadar Moğollar'ın siyasi tarihi ile ilgili bilgiler vermektedir; ayrıca onun Kırgızlar ve komşu kabilelerin yaşadıkları yer hakkındaki bilgileri Kırgız tarihi açısından büyük öneme sahiptir.

16. İbn Battuta (1304-1368), *Rihle/İbn Battûta Seyahatnâmesi*. XIV. yüzyıl gezginlerinden İbn Battuta doğum yeri olan Fas'ın Tanca şehrinden çıktığı günden itibaren 28 yıl süren gezileri boyunca Mısır, Arap Yarımadası, Irak, İran, Anadolu, Deşt-i Kıpçak, Bizans (İstanbul), Orta Asya, Hindistan, Maldivler, Çin ve Endülüs'ü gezmiştir. İbn Battuta gezdiği bölgelerin 700 yıl önceki durumlarını; devlet ve toplum yapılarını, inanç ve adetlerini, doğal özellik ve ürünlerini başarıyla yansıtır. Bu araştırmada Orta Asya ve Deşt-i Kıpçak'ın dini durumuyla ilgili verdiği bilgilerden yararlanıldı.

17. Şami, Nizamüddin, Zafername. Eser Timurîler Devleti' ninkurucusu Emir Timur'un futhatına dair bir tarih olup, onun emriyle 1401-1402 yılında kaleme alınmıştır. Eserde Timur'un Moğolistan Hanlığı'na yaptığı askeri seferleri sırasında ona karşı koyan Kırgız boyları ve Kırgızlar'ın dini durumları ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır.

18. Mirza Uluğbek (1393-1449) Tarih-i Erba-ı Ulus/ *Tört Ulus Tarihi*. Yazar Çağatay ve Moğolistan Hanlığı devrinde Türkistan'daki İslami faaliyetler hakkında önemli bilgiler vermektedir.

19. Zaireddin Muhammed Babur (1483–1530), XV. yy. sonu XVI. yy. başlarındaki Türkistan tarihi ile ilgili kıymetli bilgileri Babur-name adlı eserinde anlatmıştır. Eserinde bazı Kırgız idarecileri, boyları, onların inanç ve uygulamaları hakkında oldukça ilginç bilgiler vermektedir.

20. Mirza Muhammed Haydar (1499–1551), Taşkent'te doğmuştur. O 1541–1546-yılları arasında Farsça olarak Tarih-i Reşidi adlı eserini yazmıştır. Bu eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Moğolistan ile Kaşgar'ın siyasi tarihi, ikinci bölümde yazarın hatıraları yer alır. Yazar Kırgızlar'ı “Moğolistan ormanlarının arslanları” diye isimlendirerek, Moğolistandaki siyasi olaylarda Kırgızlar'ın da katıldığını ve onların elde ettikleri başarıları dile getirir. Bu araştırmada eserin Osman Karatay tarafından çevirilmiş Türkçe metninden yararlanıldı.

21. Mevlana Pir-i Buhara, Calis-i Muştakin. Eser XVI. yüzyılın sonunda tamamlanmıştır. İshak Hoca'nın öğrencisi ve güvenilir adamı olan yazar, pirinin Türkistan'daki faaliyetlerinden bahsetmektedir. Eserde diğer Türk ve Moğol boylarının yanı sıra Kırgızlar arasındaki İslamlaştırma faaliyetlerine de çokça değinilmiştir. Bu araştırmada eserin Kırgızlar'la ilgili bölümlerin çevirisi kullanılmıştır (Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, Bişkek 2002, ss. 263-269.)

22. XVI. yy. sonu XVII. yy. başlangıcına ait yazarı belirsiz Ziyau'l-Kulüb adlı eserde Kırgızlar'ın İslamlaşmasına dair önemli bilgiler geçmektedir. Bunlardan birinde Nakşibendî şeyhi İshak Hoca'nın Kırgız yöneticilerini İslamiyet'e kazandırdığı dile getirilmektedir. Eserin aslına ulaşamadığı için araştırmamızda Kırgızlar'la ilgili kısımları kitabına alan Ö. Karaev tarafından hazırlanan Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, (Bişkek 1994) ve M. Kocobekov, T. Abdiev tarafından çevirilmiş

Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, (Bişkek 2002, ss. 253-263.) adlı eser metninden yararlanıldı.

23. Ebülğazi Bahadır Han (1603–1664), *Şecere-i Terakime* ve *Şecere-i Türk* adlı eserleri yazmıştır. *Şecere-i Terakime*'de Türk boyları ve özellikle Türkmen kabileleriyle ilgili bilgileri bulmak mümkündür. Türk boylarıyla ilgili geniş bilgi veren *Şecere-i Türk* adlı eseri ise 9 bölümden oluşmaktadır. Eserlerden her ikisinde de Kırgızlar hakkında bilgiler bulunmakla birlikte Kırgızlar'ın menşei Oğuz Han'a dayandırmaktadır. Bu çalışmada eserde anlatılan bilgiler ile Kırgız şecereleri karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

24. Şah Mahmud b. Mirza Fazıl Çuras tarafından 1676-77'de yazılan *Tarih* adlı eserde Kırgızlar'ın XVI-XVII. yüzyılda Moğolistan ve Yarkend Hanlığı'nda vuku bulan siyasi olaylara katılması tasvir edilmiştir. Yazar, eserini oluştururken Muhammed Haydar'ın *Tarih-i Reşidi* adlı eserinden yararlanmıştır. Eserde ayrıca Nakşibendîliğe mensup şeyhlerin faaliyetlerine de yer verilmiştir. Bu çalışmada eserin O. F. Akimuşkin tarafından yapılan Rusça tercümesi kullanıldı.

25. Yazarı belirsiz olan *Tarih-i Kaşgar* adlı eser XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarında Uygur Türkçesi ile yazılmıştır. *Tarih-i Reşidi*'yi esas kaynak olarak kullanan yazar kendi dönemiyle ilgili siyasi olaylara da değinmiştir. Eserde Kırgızlar'ın XVI.-XVII. yüzyıllardaki tarihi ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Bu araştırmada M. Kocobekov, T. Abdiev'in Kırgızca'ya çevirdikleri metinden yararlanıldı (Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, Bişkek 2002, ss. 306-319.).

26. Muhammed Sadık Kaşgarî (1740–1849) Uygur halkının tarihçisi, edebiyatçısı, şairi ve düşünürüdür. 18'den fazla eser yazmıştır. Kırgız tarihi açısından onun 1768–1769 yıllar arasında yazdığı *Tezkire-i Hocagân* adlı eseri çok önemlidir. Eserde Kaşgarlı hocaların ve o tarafta yaşayan Kırgızlar'ın XVII-XVIII. yy. 60.yılına kadarki tarihi anlatılmıştır. Eser, Kırgızlar hakkında üç döneme (XVI. asrın ortasına, XVII. asrın sonu, XVIII. asrın 60. yıllarına) ait ilginç bilgiler içermektedir.

27. Ebu Mansur (XIX. yüzyıl), *Rafiku't-Talibin*. Eser Mirza Fazıl Çuras'ın *Anisu't-Talibin* adlı eserinin Uygur Türkçesine çevirisidir. Bu araştırmada İshak Hoca'nın faaliyetleri ve Kırgızlar'la ilgili bilgileri içeren eserin, Kırgızca çevirisi kullanılmıştır (Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, Bişkek 2002, ss.

270-283.).

28. Ziyabidin Maksım Magzuni, (XIX. yy.), Fargana Handarının Tarihi (Bişkek 2007). Eser Magzuni mahlaslı Kırgız asıllı Ziyabidin Maksım tarafından Çağatay dilinde yazılmıştır. Eser gözden geçirildiği zaman yazarın bir tarihçi olmanın yanı sıra şair olduğu görülür. Hokand Han'ı Hudayar Han (1845-1858) tarafından yazdırılan eser, esasen XIX. yy. ikinci yarısında Hokand Hanlığı'nda meydana gelen siyasi olaylardan bahseder. Eserde Kırgız yöneticilerinin Hokand Hanlığı'nda oynadıkları rolleri beyan edilmiştir.

29. W. De. Tiesenhausen'un Altın Ordu Devleti'yle ilgili İslam tarihi kaynaklarından yararlanılarak hazırladığı eser Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler adıyla İ. H. İzmirli tarafından Türkçe'ye çevirilip yayımlanmıştır. (Maarif Matbaası, İstanbul 1941). Eserde Altın Ordu Devleti'nin dini durumuyla ilgili çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu araştırmada Altın Ordu Devleti'nde yaşayan Kırgız boylarının İslamlaşma faaliyetlerine ilişkin bilgilerden yararlanıldı.

B. Kırgız Tarihi Kaynakları

1. Destanlar:

a) Manas Destanı: Kırgız sözlü kültürünün en önemli kaynağı olan bu destan, Kırgızlar'ın sosyal, kültürel, siyasi tarihi hakkında değerli bilgiler içermektedir. Manas destanının versiyonlarında bazen farklı bilgiler görülür. Bu sebeple, bu araştırmada Manas Destanı'nın şu versiyonlarından yararlanıldı: 1) Manas Destanı, Türkiye Türkçesine aktaran, Abdulkadir İnan, Ankara 1985. 2) Manas, (S. Orozbekov varyantı), haz. Komisyon, I-II, Bişkek 1995. 3) Manas Destanı, yay. W. Radloff, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995.

b) Canıl Mırza destanı, Veys Han dönemindeki olaylar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Araştırmada şu versiyonlardan yararlanılmıştır: a) Canıl Mırza, çev. Mehmet Aça, Ankara 2004. b) "Tarihî İrlar", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı, XXXI, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, ss. 177-178.

2. Kırgız Sancıraları:

Şecere geleneği diğer Türk boylarında olduğu gibi Kırgızlar'da da, onların İslamiyet'i kabulünden önceki tarihine kadar dayanmaktadır; ancak bu gelenek Kırgızlar'ın İslamlaşma dönemlerinde daha da gelişme kaydetmiştir. Şecereelerde

Kırgız boylarının aslı, yayılışı, yaşadığı yerler, adetleri ve tarihi anlatılmakla beraber, onların İslamlaşma sürecine ilişkin de bilgiler yer almaktadır. Bu bakımdan Kırgız şecerelerinin İslamî-Türk kaynaklarından şecere ve ensab kitapları olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Kırgız şecerelerinin bu yönüne dikkat çeken S. Attokurov ve S. Erşahin, onların birer tarihi kaynak olarak kullanılması gerektiğini belirtmişlerdir. Araştırmamızda aşağıda tanıttığımız Kırgız şecerelerinden yararlandık.

a) Seyfeddin Aksikendî (XVI yy.), Mecmuatu't-Tevarih. Ferganalı molla ve tarihçi Abbas Damolla'nın oğlu olan Seyfeddin, Ahsikent şehrinde doğmuştur. Eseri bitirmeden vefat etmiş, oğlu Nur Muhammed (başka bir nüshada Nooruz Muhammed) bu eseri tamamlamıştır. Eserde şeyhlerin hayatı ve en önemlisi Fergana ile Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgız-Kıpçak boyları hakkında önemli bilgiler vardır. Eserde Kırgız boyları hakkında genetik tablo da verilir. Orada Kırgızlar'ın "sağ", "sol" gruplarının nereden geldikleri, halk ağzındaki şecerede söylene gelen Ak oğul, Kuu oğul'a kadarki 20–23 neslin dizini tasvir edilir. Mecmuatu't-Tevarih'in Kırgız tarihi bakımından bir başka önemli yönü de yine Manas'tan bahsetmesidir. Bu açıdan eserdeki kayıtlar "Manas" destanının ilk yazılı versiyonlarından biri olarak kabul edilebilir. Bunun yanında eserde Karahıtay Gürhanı, Cengiz Han, onun oğlu Tuli Han, Çağatay hükümdarı Tuva Han gibi yirmiden fazla tarihi şahsiyetler tasvir edilir.

b) Kırgız şecereleri içerisinde Muhammad Musa oğlu Abdurrahim'e (XIX. yy. ikinci yarısı) ait Nasab-naama adlı eserin büyük bir önemi vardır. Eser, Hokand Hanlığı döneminde Hudayar Han'ın emriyle yazdırılmıştır ve Adem (a.s.)'dan Muhammed (a.s.)'a kadar olan şecere tasvir edilmektedir. Bununla birlikte en son bölümde Kırgızlar'ın şeceresi ve dini inançları ile ilgili bilgiler kaydedilmiştir. Yazar bunları yazıya geçirirken Cihan-name, Sahanifu'l-Ekber, Nakdu'd-Tavarih adlı eserlerden yararlandığını söyler. Nasab-naama'da bununla beraber mevsukiyetine delalet eden Hokand Hanlığı'nda önemli görevlerde bulunan yedi şahsın (bunlar sırasıyla, bir Kadı'l-Kudat, beş tane Müftü, bir de Hâkim'in) mühürleri bulunmaktadır.

c) Osmonaalı Sıdikoğlu (1875–1940) tarafından yazılan Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniye adlı eserin ilk baskısı 1913'te Ufa'da yapılmıştır. Hüseyin Karasay oğlu, Kiril harflerine aktararak 1990'da Frunze'de yayınlamıştır. Eserde daha çok kuzey

Kırgız boylarının şecereleri ve yer yer de dini inançlarına yer verilmiştir. Kazakların, Kırgızlar'a dayandığını söyleyen yazar Kazak boylarına da değinmiştir.

d) Muhammed Ali Kıpçaki, Kırgız Tarihi (I-III, KUIAKCF, İntentar No: 139). Muhammed Ali Kıpçaki tarafından 1935'te yazıya geçirilen eserde Kırgız boyları ve onların alt boyları hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

e) Kırgız Elinin Sancırası (KUIAKCF, İntentar No: 564). Yazarı belli olmayan Çağatay-Arap harfleriyle Kırgızca yazılmış olan bu şecere Kırgızlar'ın menşesine ve boylarına ilişkin bilgiler vermektedir.

f) Üsöyün Acı (d. 1916, Çin Kırgızlar'ından), Kırgız Sancırası (İlk baskısı Arap harfleri ile Çin'in Kızıl-Su Kırgız Otonom Bölgesi'nde yapılmıştır). Eser Abdulla Karasartov tarafından Kiril harflerine aktararak yeniden yayınlanmıştır (Kırgızdar, II, haz., K. Cusupov, Bişkek 1993, ss. 72–123).

g) Talıp Moldo (1849–1949), Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, Türlü Salttar. Eser 1939-40'da Aytkulu Ubukeev tarafından Latin harfleri ile yazılmıştır. Kencebay Akmatov bunu Kiril harflerine aktararak yeniden yayınlamıştır (Kırgızdar, II, haz. K. Cusupov, Bişkek 1993, ss. 506–566).

h) Ümöt Moldo, *Ümöt Moldo' nun Arhivinen Köçürmө* (KUIAKCF, İntentar No: 191). Eserde Kırgızlar'ın tarihi, boylarının şecereleri, Ahmed Yesevi'nin meşhur halifeleri veya Arslan Bab'ın soyu hakkında önemli bilgiler anlatılmaktadır.

i) Tölök Törökan, Kırgız Ulutunun Kelip Çığışı, (Kırgızdar, IV, haz. K. Cusupov, Bişkek 1997, ss. 5–75). Çin Kırgızlar'ından olan Tölök Törökan, eserinde Kırgızlar'ın menşei, boyların şecereleri hakkında bilgi vermektedir.

j) Sapar Zakirov, Kırgız Sancırası (Bişkek 1992). Yazar bu çalışmasını XIX. yüzyıldan itibaren derlenen ve elyazmalar halinde Kırgızistan Elyazmalar Kütüphanesinde saklanan Bala Ayılçınıkı Sancırası, Alimbekoğlu Tuganbay Sancırası, Osmonaalı Sıdık oğlu Sancırası ve Baymirza Sancırası gibi sancıralara dayanarak hazırlamıştır.

k) Kırgız Sancırası (“Ala-Too” Jurnalının Tirkemesi, haz. K. Cusupov, K. Kuşubekov, M. Apışev, Bişkek 1994). Eserde Togolok Moldo, Üsöyün Acı, Osmonaalı Sıdık oğlu, Bala Ayılçı ve Talıp Moldo sancıralarıyla birlikte halk arasında dolaşan bazı sancıralar yer almaktadır. Bunlar içerisinde Bala Ayılçı

Sancırası diğer şecerelerde olmayan bazı bilgileri içermektedir ki, bunlardan birinde Kırgızlar'ın kökü Hz. Muhammed'in sahabesi Ukkâşe'ye dayandırılmaktadır.

1) S. Attokurov, Kırgız Sancırası, (Bişkek 1995). Araştırmacı eserinde birçok Kırgız şeceresini karşılaştırarak incelemiştir. Şecere Kırgız Şecere tarihinde ilmi seviyede araştırılmış eserlerdendir. Eserde Kırgızlar'ın kökü ve boyları ele alınmakta, onların İslamiyet'i ne zaman kabul ettiklerine dair önemli bilgiler verilmektedir.

Ayrıca araştırmanın III. Bölümünü oluşturan Kırgız sözlü kültüründe İslamın yerini ortaya koymada yararlandığımız bazı kaynaklar da şunlardır:

a) Diniy Okuyalar, top. Abdırâhmanov, KUIAKCF, İntervar No: 462. Halk arasında dolaşan dini içerikli şiirleri bir araya toplayan Abdırâhmanov, yazıya geçirmiştir. Eser Kırgız şifahi kültüründe İslamiyet hakkında hayli bilgi vermektedir.

b) Dini Comoktor, (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, Ankara 2005, ss. 119-129). Eserin bu bölümünde Kırgız sözlü edebiyatında geçen, İslamiyet'le ilgili bazı destanlar verilmiştir. Nitekim, bunların içerisinden "Kız Darıyka" destanı Hz. Ali ve Darıyka ile ilgili olayları anlatmaktadır.

c) Melis Kurmanalı oğlu Abdılâev, tarafından hazırlanan Muras (Frunze 1990) adlı kitapta bazı Kırgız şairlerinin eserleri bulunmaktadır. Eserden Kırgız sözlü kültüründe İslamın yeri konusunda yararlanılmıştır.

d) Kırgız Makal- lakaptarı, haz. Şarşeke Usupbekov, Frunze 1982. Kırgız atasözleri ve vecizelerden oluşan kitapta İslamiyet'le ilgili atasözleri de yer almaktadır. Oş Munun Kırgız Filolojik Fakültesi, *El Önörü*- Elge Makal Lakaptar / Halk Hüneri – Halk'a Atasözleri, Oş 2002. Zalkar Oy Murastarı, ed. T. Arıkov, Frunze 1969. Konularına göre sınıflandırılan eserde atasözleri yer almaktadır. Eserden Kırgızlar'ın İslamiyet'le ilgili bilgi birikimlerini tespit etmek mümkündür.

p) Mollo Niyaz (1823-1896), Sanat Digarasttar, haz. Omor Sooronov, Bişkek 1993. Karategin medresesinde eğitim görmüş olan Mollo Niyaz, İslam dini ve doğu halklarının edebiyatı ile ilgili eserleri okumuştur. Kaynaklara göre onun yedi el yazması bulunmaktadır. Yazarın eseri manzum türünde olup, İslam itikadı, ibadet ve ahlâkı hakkında bilgiler vermektedir.

C. Araştırmalar

Çarlık ve Sovyet Rusyasında, çoğunluğu Rus kökenli olan birçok araştırmacı,

Kırgızlar'ın İslamlaşması hakkında bazı çalışmalar yapmışlardır; ama bu çalışmalar, genellikle siyasi ve ideolojik yaklaşımların gölgesinde gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında bazı Türk tarihçiler de konuya ilişkin araştırmalar yapmışlardır. Bu çalışmada, birçok kaynakla birlikte bu çalışmalara da çeşitli atıflarda bulunulmuştur. Ayrıca araştırmada Kırgızlar'la ilgili başlı başına eserler yazan ya da bölgeye seyahat eden gezgin tarihçilerin eserlerine de başvurulmuştur.

1. W. Radloff, 1861 ve 1869 yılları arasında kuzey Kırgız boyları arasında bulunmuş, önemli gözlemler yapmış, bu bilgileri Sibiry'a'dan I-II (çev. A. Temir, İstanbul 1956). adlı kitapta toplamıştır. Eserde diğer Türk boylarının yanısıra Kırgızlar'ın yaşantıları, kültürü, dini inançları hakkında bilgiler yer almaktadır.

2. E. Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi* (İstanbul 2003). 1873 yılında Petersburg'dan hareketle Türkistan'a doğru yola çıkan Amerikalı meşhur diplomat Eugene Schuyler'in kaleme aldığı ve Kolağası Ahmed Efendi tarafından bir kısmı Osmanlıcaya tercüme edilen bu eser, XIX. asır Orta Asya tarih ve kültürü için mühim bir kaynak özelliği taşımaktadır. Schuyler, bu seyahatindeki izlenimlerini objektif bir üslupla anlatmaktadır. Schuyler bölgenin tarihi hakkında bilgi verdikten sonra, uğradığı şehirlerin ahvali ile ahalisinin örf-adet ve davranışlarından bahsetmektedir.

3. V. V. Barthold, *Kırgız cana Kırgızistan Tarihı Boyunça Tandalma Emgekter* (Bişkek 1997). Bu kitapta yazarın kalemine mensup daha önce yayınlanmış Kırgızlar ve şimdiki Kırgızistan coğrafyasında cereyan eden olaylarla ilgili eserler, makaleler ve maddeler yer almaktadır. Kitapta konumuzla ilgili Kırgızlar'ın siyasi tarihi çeşitli kaynaklarca ortaya konulmuştur. Yazar, Kırgızlar'ın şimdiki yaşadıkları yerlerde ancak XVI. yüzyılda görüldüklerini ve sonraki yüzyıllarda da Müslüman olmadıklarını savunmaktadır.

4. Hüseyin Karasaev, *Nakıl Sözdör*, I-II (Frunze 1982, 1987). Eserde Kırgızlar arasında nesilden nesile aktarıla gelen meşhur deyimler yer almıştır. Bu deyimler gözden geçirildiğinde çoğu deyimın İslamiyet ile ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır. Yazar deyimleri açıklarken çıkış kökeni ve İslamiyet'e ilişkin bilgileri vermiştir. Bu araştırmada yazarın *Kamus Naamadan Corop* (Bişkek 1992), *Kamus Naama* (Bişkek 1996) adlı çalışmalarından da yararlanıldı.

5. Anvar Baytur, *Kırgız Tarihının Leksiyalrı*, I-II (Bişkek 1992). Çin' de

yaşayan Kırgız tarihçisi Anvar Baytur eserini Çin, Uygur, Arap ve Kırgız yazı kaynaklarından yararlanarak ortaya koymuştur. Eserde Kırgızlar'ın menşei, siyasi tarihi, kültürü, komşu halk ve topluluklarla ilişkisi tasvir edilmiştir. Eserde ayrıca Kırgızlar'ın İslamiyet'i kabulüyle ilgili bilgilere ve İslam tarikatlarının Kırgızlar'ın yaşadıkları yerlerdeki faaliyetlerine de değinilmiştir.

6. Belek Soltonoev, Kızıl Kırgız Tarihi, I-II (Bişkek 1993). İlk olarak Sovyet döneminde yayınlanan eserde Kırgızlar'ın siyasi tarihi, örf-adet, gelenek görenek ve dini inançlarıyla ilgili bilgiler anlatılmaktadır. Yazar, ayrıca Kırgızlar'ın İslamlaşmasına dair kendi görüşlerine de yer vermiştir.

7. S. Mambetaliev, Sufizm cana Anın Kırgızstandağı Agımdarı (Frunze 1972). Eserde sufizmin ortaya çıkışı hakkında giriş yapıldıktan sonra şimdiki Kırgızistan topraklarında XIX ve XX. yüzyıllarda faaliyetlerde bulunan tarikatlar ele alınmıştır. Eseri gözden geçirdiğimiz zaman yazarın Sovyet ideolojisinin etkisiyle tarikatlar hakkında taraflı değerlendirmeler yaptığı görülmektedir.

8. S. B. Dorcenov, İslam Būgūnkū Kūndō (Frunze 1980). Yazar eserinde İslamiyet'in Kırgızlar arasında yayılışı üzerinde durduktan sonra esas olarak SSCB zamanında İslamın Kırgızlar'ın yaşamında nasıl rol oynadığı üzerine bilgi vermektedir. Dorcenov'un da tıpkı Mambetaliev gibi daha çok Sovyet ideolojisine bağlı kalarak değerlendirmeler yaptığı görülmektedir.

9. C. M. Abramzon'un, Kırgızdar cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter (Bişkek 1995) eseri ile Kırgızdardın Etnogenetikalık cana Tarihiy-Madaniy Baylanışı, (Kırgızdar, II, Bişkek 1993, ss. 294-309.) adlı makalesinden yararlanıldı. Yazar, Kırgız halkının oluşum sürecini XIII. ve XV. yüzyıllar içerisinde esas itibariyle Tanrı Dağları civarında, Pamir-Alay ve Altay, İrtiş, Doğu Türkistan bölgelerinde gerçekleştiğini belirtirken, İslamiyet'in Kırgızlar arasında bir hayli geç devirlerde yani XVII-XVIII. yüzyıllarda yayıldığı kanaatindedir.

10. Toktobūbū Cunuşaliyevna Bayalieva, Religioznie Perejitki u Kirgizov i ih Preodolenie (Frunze 1981) adlı eseri ile Diniy İşenim, Salt sanaa, Ürp-Adattar (Kırgız SSR Ensiklopediyası, Frunze 1983, ss. 385-387) adlı makalesinden yararlanıldı.

11. Yuliy Hudyakov, Kırgızı na Prostorah Azii (Bişkek 1995). Yazarın bu

eserinde Kırgızlar'ın siyasi tarihi incelenmiştir. Eserde Kırgızlar'ın İslamiyet öncesi inançları hakkında da bilgi verilmektedir. Bu araştırmada ayrıca yazarın Yenisey Kırgızdarının Tarihi (çev. E. Nuruşev, Kırgızdar, I, Bişkek 1993, ss. 118-240) adlı makalesine de gönderme yapıldı.

12. A. N. Bernştam, İzbrannie Trudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana, I-II, (Bişkek 1997-1998). Yazara göre Yenisey Kırgızlar'ı Tanrı Dağları'na bir kaç defa, eski ve orta asırlarda göç etmişlerdir. İlk göç M.Ö. 49-47'de Talas bölgesine, sonraki göç VI-VIII. yüzyılda, en son göç ise toplu olarak IX-X. yüzyılda yapılmıştır.

13. I. M. Mukasov, Kırgız Elinin Filosofiyalık Oylomunun Tarihiy Dinamikası (Bişkek 2004). Eserde Kırgızlar'ın felsefi düşüncelerine ve gelişim aşamalarına tarih felsefesi perspektifinden bakılmıştır. Yazar ayrıca Kırgızlar'ın halk inancı hakkında da bilgi vermektedir.

14. Ö. C. Osmonov, A. A. Asankanov, Kırgızstan Tarihi (Bişkek 2003). Kırgız tarihçileri tarafından hazırlanan bu eser, Kırgızlar ve Kırgızistan'ın tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Yazarların fikrine göre İslamiyet, Kırgızlar arasında Hokand Hanlığı döneminde yayılmıştır.

15. F. Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar (Ankara 1976). Eserde ilk Türk mutasavvıflarından Ahmed Yesevi, Yunus Emre ve onların halifeleri, kurdukları tarikatları ve İslamlaşmalarındaki rolleri üzerinde detaylıca bilgi verilmektedir. Yazarın Yesevilik ve onun bölge halkının İslamlaşmasındaki etkileri hakkındaki bilgileri bu araştırmaya büyük katkı sağlamıştır.

16. Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, I (Ankara 1987) Makaleler ve İncelemeler, II, (Ankara 1991). Yazarın makale ve incelemelerini toplayan bu iki ciltlik eser, Kırgızlar'ın dini inançları ve kültürü ile ilgili önemli bilgiler içermektedir.

17. Seyfettin Erşahin, Kırgızlar ve İslamiyet, Göçebe Bir Türk Boyunun İslamlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme (Ankara 1999). Bu çalışma, İslam Tarihi ve Kırgız Tarihi kaynaklarından yararlanarak ortaya konulmuştur. Eserde Kırgızlar'ın İslamlaşma süreci ve faktörleri hakkında aydınlatıcı bilgiler mevcuttur. Ayrıca, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği zamanında din konusunda uygulanan politikadan ve dini teşkilatlanmadan da bahsedilmektedir.

18. Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri*, Sosyal Antropoloji Araştırmaları (Ankara 2000). Kırgızlar'ın İslamlaşması hakkında görüşlerini belirten Erdem, adı geçen toplumun dini yaşantısı ve inançlarıyla ilgili bilgileri ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

19. Saadettin Gömeç, *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri* (Ankara 2002). Eser öncelikle Kırgızlar'ın siyasi tarihini daha sonra sosyal, ekonomik ve eğitim durumunu ele almıştır.

20. Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar* (Ankara 2005). Eserde Kırgızlar'daki doğum, evlenme ve ölümle ilgili daha çok günümüzdeki halk inanışları, gelenek görenekleri konu edilmiştir. Eser ayrıca eski Geleneksel Türk İnancını İslamiyet'le birlikte yaşatan Kırgızlar'ın halk inanışlarını konu edinmesi nedeniyle büyük öneme sahiptir. Yazarın *Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları* (Türkler, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 551-559.) adlı çalışmasından da yararlandık.

21. Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar* (İstanbul 2006). Adından da anlaşılacağı gibi yazar Kırgızlar'la Kazaklar'ın geldiği boyların yapılarını karşılaştırarak incelemiştir. Yazar ayrıca Kırgızlar'ı oluşturan boyların hangi bölgelerde ve ne zaman yaşadıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Eser bu açıdan Kırgızlar'ın nerelerde yaşadıklarına ve bu boyların ne zaman İslamiyet'i kabul ettiklerine dair önemli ip uçları vermektedir.

22. Reşid Rahmeti Arat, "Kırgızistan", (İA, VI, Ankara 1977, ss. 735-741), Mehmet Saray, "Kırgızistan", (DİA., XXV, Ankara 2002, ss. 441-445). Adı geçen her iki maddede de Kırgızistan'ın fiziki ve beşeri coğrafyası ile siyasi tarihçesi, eğitim, kültür ve sanat durumuyla ilgili bilgilere kısaca değinilmiştir. Ayrıca maddelerde Kırgızlar'ın boy yapıları ve İslamlaşmasıyla ilgili bilgilere de yer verilmiştir.

Türk yazarların çoğunluğunun Kırgızlar'ın siyasi, sosyal ve kültürel hayatı üzerinde araştırmalar yaptıkları görülmektedir. Bu çalışmalarda, M. Erdem'in ve K. Polat'ın eserleri örneğinde olduğu gibi Kırgızlar'ın İslamiyet öncesi dini inançları, İslamlaşma süreci ve günümüz Kırgız hayatında İslami yaşantının yeri üzerinde durdukları anlaşılmaktadır. Erşahin'in *Kırgızlar ve İslamiyet, Göçebe Bir Türk*

Boyunun İslamlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme adlı çalışması Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecini ve faktörlerini, Kırgız tarihinin farklı dönemleri ile gözler önüne sermektedir. Erşahin, Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecini Karahanlılar, Çağataylar ve Hokand Hanlığı olarak devirlere ayırmaktadır; fakat araştırmalar göstermiştir ki, Kırgızlar'ın halk olarak oluşumuna ve İslamlaşma aşamasına Altın Ordu Devleti ve topraklarının da katılması gerekir. Bu tezde diğer araştırma kaynaklarda olmayan bu husus göz önünde bulundurularak Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecinde Altın Ordu'daki İslami faaliyetlerine de değinildi. Ayrıca İslamlaşma serüveni ortaya konulurken Kırgızlar'ı oluşturan boy ve kabilelerin yaşadıkları bölgeler ve onların İslamlaşmaları hakkındaki bilgilere başvurulmuştur.

Bilindiği gibi insanlık tarihinde bir topluluğun, bir halkın din değiştirme ya da bir dini kabul etme süreci çeşitli etkenler neticesinde gerçekleşir. Bu aşamada Karahanlılar döneminde İslamiyet'le tanışan Kırgızlar'ın bu dini kabul etmelerinde ne tür faktörlerin rol oynadığı büyük bir merak noktasıdır. Yukarıda görüldüğü üzere araştırma kaynaklarında bu husus henüz aydınlatılmamıştır. Bu çalışmada konuyla ilgili boşluğu doldurmak amacıyla, Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecine etki eden dini, sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik ve tasavvuf faktörlerini etraflıca ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmada önce İslam tarihi kaynakları tarandı. Bu konuda diğer araştırmacıların pek kullanmadıkları Tezkire-i Hocagân, Calis-i Muştakin, Tarih-i Kaşgar, Fargana Handarı Tarih-i adlı eserlere başvuruldu. Ayrıca Kırgız tarihi ile yakından ilgili olan Hokand Hanlığı arşiv malzemeleri de henüz tam olarak ortaya çıkmadığından bu konudaki kaynaklardan yararlanmadığımızı da belirtmek isteriz.

Bilindiği gibi bir halkın dini, sosyal, kültürel ya da herhangi bir durumunu ortaya koyarken en önemli başvurulması gereken kaynak, o halk tarafından ortaya konulan eserleridir. Çalışmada bu hususlar dikkate alınarak Kırgız tarihi kaynakları, destanlar, sancıralar/şecereleler taranmış ve Kırgızlar'ın İslamlaşmasında yeni bir bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Nitekim, Abdurrahim'in Nasab-naama, Aksikendî'nin Mecmu'atu't-Tevarih adlı eserleriyle, Manas destanı Kırgızlar'ın İslamlaşma tarihini aydınlatmada büyük öneme sahiptir.

Bir topluluk ya da bir halk tarafından kabul gören din, onların yaşamlarında, kültüründe de etkisini gösterecektir. Bu çerçevede, İslamiyet'i benimseyen

Kırgızlar'ın yaşamlarında ve kültüründe bu dinin etkisi görülmüştür. Bu etkiyi tespitite başvurulacak en önemli kaynak Kırgız sözlü kültürüdür. Bu araştırmada İslamın Kırgızlar'ın yaşamındaki yerini ortaya koyan atasözleri, halk şiirleri, destanlar v.s. sözlü kültür ürünleri taranmıştır.

D. Kırgızların İslamlaşmadan Önceki Durumuna Genel Bir Bakış

1. Siyasi Tarihçe

Kırgızlar hakkındaki ilk bilgiler, Çinli tarihçi Sıma Tsyan'a aittir. Onun “Şi Tsi” (Tarihi yazılar) adlı eserinde M. Ö. III. yy. sonuna ait olaylar tasvir edilirken, Kırgızlar “Gegunlar” olarak adlandırılır. Yazar M. Ö. 201 yılında Hunnuların başkanı Mode- Şanüy' ün(Maodun Şanüy) kuzeye ve kuzey batıya seferlerinde bağımsız bir kaç kabileyi: Hanüy, Tsuyşe (Küyşe), Dinlin, Kırgız, Sinlileri kendine bağlamış olduğunu dile getirir.¹

Kırgızlar'ın ilk yurdu hakkında Çinli tarihçi Ban Gu (M. S. I. yy) “Han Şu” (Erken Han sülalesinin tarihi) adlı eserinde: “Kırgızlar'ın yerleri Şanüy'ün başkentinden batıda yedi bin li² uzaklıkta ve Çeşi bölgesinden kuzeyde beş bin li uzaklıktadır” diye yazmaktadır.³ Arkeolog Yu. S. Hudyakov, sinolog L. A. Borovkova ve şimdiki Kırgız tarihçileri bu bilgidен hareketle M. Ö. I. yy. Kırgızlar'ın yurdunun Doğu Tanrı Dağları olduğunu belirtmektedirler. Bu yurt şu an Doğu Türkistan'daki Manas, Kara Şehir gibi şehirlerin kuzey tarafında, Boro-Horo dağ silsilesinin kuzeyinde yer almaktadır.⁴ Bazı kaynaklar Kırgızlar'ın ilk önce

¹ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, haz. K. Cusupov, A. Mokeev, D. Saparaliev, Bişkek 2003, II, s. 15; Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, haz. Ö. Karaev, Bişkek 1994, s. 4; Aziza Turdueva, “Kıtay Kırgızdarının tarihınan”, Ala Too, Bişkek 1997, ss. 4–5

² Çin uzunluk birimi olan 1 li 576 metredir. Eberhard'a göre 1 li yaklaşık 500 metredir. W. Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996, s. 17.

³ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 16.

⁴ T. K. Çorotegin, K. S. Moldokasimov, Kırgızdardın cana Kırgızstandın Kıskaçı Tarihı, Bişkek 2000, s. 12. Baytur “Tanrı Dağları'nda Kırgızlar'ın bir kısmı M.I. yy. sonunda ortaya çıkmışlar” diye belirtir. Tarihçi M.C. Kocobekov, VII yy. başlangıcında Li Yan Şou tarafından yazılan Beyiş (Cennet) ve Vey Çjen (VII yy. başı) tarafından yazılan “Suy-Şu” tarihlerine dayanarak Kırgızlar'ın Doğu Tanrı Dağları'nda yaşadıklarını ispat eder. M. Ç. Kocobekov, “Algaçkı Orto Kılımdar Mezgilindegi Kırgızdardın Etno-Sayasiy Tarihının Maseleleri”, Kırgızı, Bişkek 1996, s. 60–61.

Yenisey havzasında ve şimdiki Moğolistan topraklarında yaşadıklarını aktarırlarken⁵ başka bazı kaynaklar, Tanrı Dağları'nda yaşadıklarını belirtmektedirler.⁶

Kırgızlar'ın, Mode Kağan'a baş eğmeden önce bağımsız bir devlete sahip olup olmadıklarını tespit edebilmek güçtür. Çinli askerler M. Ö. 99 yılında, Tanrı Dağları'nın doğusundaki Hun yerleşimlerine saldırmış fakat mağlup olmuşlardır. Çinli komutan Li Ling, savaşta esir düşerek Hunların hizmetine girmiştir. Hun hükümdarı Şan-Yü'nün kızıyla evlendirilen Li Ling, daha sonra Çjuki-bek ünvanını alarak Kırgız yurdunun idaresine gönderilmiştir.⁷ Li Ling önderliğindeki Kırgız askerleri, M. Ö. 90. yılında Hun ordusuyla birlikte Çin ordusuna karşı savaşmış ve onları mağlup etmiştir. Manas destanında, Çin kökenli Almanbet'in Kırgızlar'a iyi niyetle hizmet etmesini anlatan bölümler ister istemez Li Ling'i hatırlatmaktadır.

M. Ö. 56. yılında Hun Devleti idari bakımdan zayıflayınca Kırgızlar bağımsızlık elde etmişlerdir. Bu dönemde yerleştikleri topraklar, Tanrı Dağları'nın kuzey doğusundaki Boro-Horo dağ silsilesiyle Dzosotin-Elisun çölünün ortasında yer almaktaydı. Yazılı kaynaklar da, Kırgız Devleti'nden bu tarihten sonra söz etmeye başlamaktadırlar. Örneğin, Çin tarihçisi Ban Gu, bu devleti “go-padişahlık” kavramıyla belirtmektedir.⁸ Bağımsızlık devri, M. Ö. 49'a kadar sürmüştür. Bu

⁵ Araştırmacı-arkeolog L. A. Evtyuhova Kırgızlar'ın eskiden beri yaşadığı yerin Minusa havzası olduğu ve bununla bağlantılı burada bulunan eski medeni buluntuların Kırgızlar'ınki ile benzer olduğunu ve dolayısıyla burada Kırgızlar'ın oluştuğunu savunur. Turdueva, s. 5–6. A.N. Bernştam'ın fikrine göre Yenisey Kırgızlar'ı Tanrı Dağlarına bir kaç defa, eski ve orta asırlarda göç etmişlerdir. İlk göç M.Ö. 49-47' de Talas bölgesine, sonraki göç VI-VIII yy. en son topluca olarak IX-X yy. göç etmişlerdir. Turdueva, s. 5–6.

⁶ İlk defa N.Ya. Biçurin Yenisey Kırgızlar'ının Tanrı Dağlarına ve Doğu Türkistan'a göç ederek geldikleriyle ilgili fikre karşı çıkmış ve Kırgızlar'ın eskiden beri Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan'da yaşamış olduklarını belirtmiştir. S. M. Abramzon, Kırgız cana Kırgızstan Tarihı Boyunça Tandalma Emgekter, Bışkek 1995, s. 280; Turdueva, s. 5-6. N. A. Aristov da etnografik ve yazma eserlere dayanarak eski Kırgızlar'ın Uzunlar ile etnik bağlarını dile getirerek M.Ö. I. bin yıllıktan beri Tanrı Dağları ve Tannu-Ola'nın arasında yaşadıklarını ifade eder. Turdueva, s. 5-6.

⁷ Çorotegin, Moldokasimov, s. 14; N. Ya. Biçurin, “Bayırkı Mezgilde Orto Aziyada Caşagan Elder Tuuraluu Maalımattardın Cıynagı”, Kırgızdar, çev. A. Tömönbaev, A. Abılov, haz. K. Cusupov, Bışkek 1993, I, s. 77; Eberhard, Li Ling'in M.Ö. 74 yılında öldüğünü belirtir. Eberhard, s. 69.

⁸ Ö. C. Osmonov, A. A. Asankanov, Kırgızstan Tarihı, Bışkek 2003, s. 79; Çorotegin, Moldokasimov, s. 15-16.

tarihten sonra Kuzey Hunları'nın yöneticisi Çjiçji-Şanüy, şimdiki Manas şehrinin etrafındaki Utszi Devleti'ni istila etmiş, batıdaki Kırgız Devleti'ni ve kuzeydeki Dinlin ülkesini de bu arada kendi devletine bağlamıştır.⁹ Bir başka Çin tarihçisi, Kırgız Devleti'nin M.S. III. yüzyıla dek mevcudiyetini sürdürdüğünü kaydetmektedir.¹⁰ Kaynaklar, Kırgız ülkesinin, bu tarihlerde Dinlin ve Kanglı ülkeleri arasında yer aldığını yazmaktalar.¹¹

M.S. I-V.yy. dolaylarında, Kırgızlar'ın Tanrı Dağları'nın doğusunda yaşadıkları bilinmektedir. Kırgızlar'ın, bu tarihlerde, Türk boylarının oluşturduğu Tele (kırg.Töölös) siyasi ittifakına komşu oldukları belirtilmektedir. Çin kaynaklarında ise, Kırgızlar, Kara Şehir'in kuzeyindeki Ak Dağ'ın eteklerinde yaşayan bir halk olarak tasvir edilmektedir. Çinlilerin Ak Dağ adını verdikleri dağ, Doğu Türkistan'da bulunan Eşke-Beş-Tag dağlarıdır.¹² Bu devirde Dinlinler'in ve Hunlar'ın bazı boylarının, Kırgızlar arasında asimile olduklarını söylemek mümkündür.

III. yüzyılda, Çen Şou yönetiminde hazırlanan “Üç Sülale İktidarının Tarihi” adlı eserde, Kırgız devletinin Kantszuy'un kuzey batısında olduğu ve 30 bin seçkin askere sahip bulunduğu anlatılmaktadır.¹³ Tan hanedanlığı dönemindeki (618-907) kaynaklarda, Türkler' inmenşesine ilişkin rivayetler aktarılırken, Kırgızlar'ın da bahsi geçmektedir. Bu kaynaklara göre Kırgızlar'ın kökeni, Türkler' inkabile başkanı olan Apanbu ile on yedi kardeşin birincisi İçji Nişidu'nun ikinci oğlu olan Tsigu (Kırgız)'ya dayanmaktadır.¹⁴

V. yüzyılda Kırgızlar, tıpkı Teleler gibi, Çin'in kuzeyinden göç edip gelen Juan-juan' lara (Cücen olarak da bilinen bu halk, bugünkü Avarlar'ın menşesini oluşturmaktadır) karşı savaşmış fakat bu devlete baş eğmek zorunda kalmışlardır.¹⁵ Kırgızlar, V. yüzyılın sonuna doğru öz vatanları olan Tanrı Dağları'ndan Yenisey tarafına göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göçün esas sebebi, büyük ihtimalle

⁹ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 16; Çorotegin, Moldokasimov, s. 16.

¹⁰ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 17.

¹¹ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan Tarihı Boyunça Tandalma Emgekter, Bişkek 1997, s. 18.

¹² Turdueva, s. 8.

¹³ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 17.

¹⁴ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 18.

¹⁵ Çorotegin, Moldokasimov, s. 16.

Juan-juanlar'ın baskıcı yönetimi idi. Bu devirde Tele boyları da Altay bölgesine mecburen göç etmişlerdir.¹⁶

Göktürk Kağanlığı (552–744) 555 yılında Kırgızlar'ı hakimiyetine almıştır. Göktürk Kağanlığı batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra (581), Kırgız devleti bazen bağımsız, bazen bağımlı olarak varlığını sürdürmüştür.¹⁷

Kırgızlar'ın bağımsız hareket ettiklerine ilişkin delillerden biri, Çin'in Tan hanedanına mensup olan imparator Taytszun'un, 632¹⁸ tarihinde, Van Yihun isimli bir elçisini Kırgız Devletine göndermiş olmasıdır. Bu durum, Sir-tarduşlara bağlı olarak "Elteber" ünvanını kullanan Kırgız devlet başkanının, Çin ile bağımsız ilişkiler yürüttüğünü göstermektedir. Kırgızlar, Çinlilerle kurdukları bu ilişkileri zamanla geliştirmişlerdir. Çin kaynakları, çeşitli tarihlerde (643, 648, 653, 675) birçok Kırgız elçisinin Çin'i ziyaret ettiğini aktarmaktadır.¹⁹ Bu kaynaklardan, 648 senesine ait olanı, o tarihte Kırgız Devleti'ni Elteber İşbara Acan Kağan'ın (Sibotszüy Açjan) yönettiğini yazmaktadır.

Kırgız Devleti'ni VII. yüzyıl sonu- VIII. yüzyıl başında Barsbeğ isimli bir yöneticinin idare ettiği ve Barsbeğ'in, birkaç farklı devlete elçiler gönderdiği anlaşılmaktadır. Kırgızlar, 696 yılında, II. Göktürk Devleti'ni kudretinin zirvesine erdiren Kapgan Kağan'a karşı, Çinliler ve Türgişler'le ittifak yapmışlardır. Ancak Göktürkler 696-697 kışında Kırgızlar'ı mağlup ederek kendi devletlerine bağlamış, bunun hemen ardından Türgişler'e karşı büyük bir sefer düzenlemişlerdir.²⁰ Bu savaşta Barsbeğ'in de öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Burada Barsbeğ'e kısaca değinmek istiyoruz. Barsbeğ, kimi araştırmacılara göre Türgiş Kağanı²¹ ise de, bazı araştırmacılar onu Kırgız²² ya da Az²³ Kağanı olarak göstermektedir. Orhun

¹⁶ Çorotegin, Moldokasimov, s. 19–20.

¹⁷ Çorotegin, Moldokasimov, s. 20.

¹⁸ Buraya kadarki tarihlerde Milattan Önce-Milattan Sonra ibaresi, kısaltma olarak tarihlerin başına yerleştirilmiştir. Ancak bundan sonraki tarihlerin tamamı Milattan sonrasına ait olduğu için, bundan sonraki tarihlerde söz konusu kısaltmalara başvurulmayacaktır.

¹⁹ Çorotegin, Moldokasimov, s. 20.

²⁰ Ahmet Taşağıl, "İslâm Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, II, s. 356.

²¹ Ahmet Taşağıl, "Göktürkler", **Türkler**, II, s. 33; Hüseyin Salman, "Türgişler", **Türkler**, II, s. 415.

²² Barthold, Kırgız cana Kırgızistan, s. 23; Çorotegin, Moldokasimov, s. 95-96

Kitabelerinde, Kırgızlar ve Azlarla birlikte tasvir edilen Kağan, Barsbeğ'dir ve Bilge ile Kül Tigin'in kız kardeşiyle evlendirilmiştir. Kitabelerde Az ulusunun kağanından söz edilmemekte ve bu yüzden Barsbeğ'in bir Kırgız Kağanı olduğu anlaşılmaktadır.²⁴ Taşağıl, bir makalesinde, Azlar ve Çiklerin Kırgızlar arasında yaşadıklarından, Kırgızlar'la birlikte Göktürkler'e ve Uygurlara karşı savaştıklarından bahsetmektedir.²⁵ Söz gelimi Kırgızlar, VI. yüzyıl kaynaklarında "Ch'i-ku", Tang hanedanı döneminde (618-907) ise "Chieh-ku" olarak adlandırılmışlardır²⁶ ve bu isim Orhun yazıtlarında Kırgız boyu olarak söz edilen Çiklere tekabül etmektedir. Kanaatimizce her iki boy da Kırgız boyları arasında yer almaktaydı. Diğer taraftan VII. yüzyıla ait bazı kaynakların verdiği bilgiye göre, Kırgızlar'ın bir kısmı Yedi Su havzasında yaşamaktaydı.²⁷ Kapağan Kağan'ın 716 yılındaki ölümüyle birlikte Doğu Göktürk Devleti zayıflamaya başlamıştır. Bu dönemde Kırgız Kağanlığının Çin'e elçiler göndermeye devam ettiği kaydedilmektedir.²⁸

VIII. yüzyıl ortalarına doğru, bölgedeki üstünlük Uygurlar'a geçmiş bulunuyordu. Uygur Devletinin (745–840) güçlü dönemlerinde Çin'in debu idareye vergi vermek durumunda kaldığı kaydedilmektedir. Kırgızlar, 758 yılında Uygur Devletine bağlanmış ve 795 yılında ayaklanmışlardır. Kırgızlar'ın, yapılan savaşta 400.000 okçuyu savaş alanına sürdükleri ancak yenilmekten kurtulamadıkları kaydedilmektedir.²⁹ Burada geçen sayı abartılı da olsa Kırgızlar'ın önemli askeri kuvvete sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kırgız yöneticileri, bu savaştan sonraki

²³ Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", **Türkler**, II, s. 67.

²⁴ Bkz. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1973, s. 23, 37.

²⁵ Ahmet Taşağıl, "İslâm Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", **Türkler**, II, s. 332, 335.

²⁶ Michael R. Dromp, "Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları", **Türkler**, II, s. 397.

²⁷ Raşid Hiuan Tsang adlı Çinli gezginin 630'da şimdiki Bişkek'in kuzeydoğusundaki Tokmak ovasında Kırgız klanlarının toplantısına tanık olduğunu belirtmekte ve kendisi de Kırgızlar'ın VII.yy. orada yaşadıklarını belirtmektedir. A. Raşid, Orta Asya'nın Dirilişi (İslâm mı Milliyetçilik mi?), çev. O. Ç. Deniztekin, İstanbul 1996, s. 166-167.

²⁸ 722, 723, 724, 747, 748 yıllarında Çin'e Kırgız elçilerinin geldikleriyle ilgili kayıtlar vardır. Çorotegin, Moldokasimov, s. 22.

²⁹ Michael R. Dromp, s. 399.

çeyrek asır boyunca, sürekli öç almak peşinde olmuş ve bunun için hazırlanmışlardır. Kırgızlar'ın önderi Aco, 820 yılında kendisini han ilan etmiştir. Bu durum XI. yüzyılda, Sun Tsi ile Ouyan Syu'nun yönetiminde hazırlanan "Sin Tan Şu" (Tan Sülalesinin Yeni Tarihi) adlı eserde şöyle tasvir edilmektedir: "Fakat Uygurlar zayıflamaya yüz tuttuğu için, Aco kendisini kağan ilan etmiştir. Kökeni Türgişler'e dayanan annesini Ana Hatun, Gedu Şehu'nun (Karluk Yabgusu) kızı olan eşini de Hatun, yani kağanın eşi olarak ilan etmiştir."³⁰ Burada şunu belirtmekte yarar vardır; önceleri Altay ve İrtiş bölgelerinde yaşayan, sonraları Sır-Derya'ya kadar yayılan Türgişler, Göktürkler' e k a r ş ı Kırgızlar'la ittifak yapmışlardır. Kanaatimizce Türgişler'in bir kısmı, Göktürkler' le yapılan savaşlardan sonra Kırgızlar arasına göç etmiş ve onlar arasında erimişlerdir. Bir kısmı da Tanrı Dağları'na göç etmişlerdir.³¹

Kırgızlar'la Uygurlar arasındaki savaş yirmi yıl sürmüş, sonunda Kırgızlar üstün gelmişlerdir. Uygurlar yerlerini bırakıp Çin'e Baykal'ın ötesine ve Doğu Türkistan' açekilmek zorunda kalmışlardır.³² 843'te Yeniseyli Kırgızlar Pan Tegin önderliğindeki Uygurlar'ı kovalayarak Doğu Türkistan'a girmişler ve Ansi ile Beş Balık şehirlerini idareleri altına almışlardır. Bundan sonra, batıda Tanrı Dağları'yla Yedi Su'ya, doğuda ise, şimdiki Moğolistan'ın doğusuyla Baykal'ın ötelere kadar seferler düzenlemişlerdir.³³ Böylece Devletin sınırları neredeyse İkinci Göktürk Devleti'yle eşit duruma gelmiştir.³⁴ Dönemin siyasi hadiselerini anlatan "Tsiçji Tuntşyan"a (Yönetmeye Yardımcı Olan Önemli Nasihat, 1066- 1085'te yazılmıştır) göre, Kırgızlar beş yurda, yani Ansi (Kuça), Beytin (Beşbalık), Dada (Tatarlar) v.b. baş eğdirmişlerdir.³⁵ Baytur, Çin kaynaklarından hareketle, Kırgızlar'ın Tanrı

³⁰ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 52; B. Soltonoev, Kızıl Kırgız Tarihi, Bişkek 1993, I, s. 32; Çorotegin, Moldokasimov, s. 23-24; Osmonov, Asankanov, s. 98-99.

³¹ Taşağıl, Türgişler hakkında Hoytu ve Tuba yazıtlarında da Türgiş adının zikredildiğini belirtir. Taşağıl, "İslâm Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", **Türkler**, II, s. 359.

³² Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 26; A. N. Bernştam, İzbrannie Trudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana, Bişkek 1998, II, s. 521

³³ Osmonov, Asankanov, s. 99-100.

³⁴ Devletin sınırları doğuda Baykal'a, güneyde Tibet'e (Doğu Türkistan), güney batıda Yedi Su'ya, kuzeyi şimdiki Rusyanın Omsk, Krasnoyarsk şehirlerine kadar ulaşmıştır. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 51; Osmonov, Asankanov, s. 100.

³⁵ Bu tarih 6.XI- 5.XII 842 olarak verilmektedir. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy

Dağları'nda öteden beri yaşamakta olduklarını, 840 yılında Uygur Devletini yıkarak Tanrı Dağları'na ve civar coğrafyaya göç ettiklerini belirtmektedir.³⁶ Kırgızlar'ın Tanrı Dağları'ndaki ve İrtiş taraflarındaki bazı bölgeleri işgal etmeleri, buralarda yaşayan bazı Türk boylarının güneybatı istikametine doğru göç etmelerine neden olmuştur.³⁷

Çin kaynaklarına göre, bu tarihlerde devlet yönetiminde Kırgız hükümdarından başka altı makam vardı. Bu makamlar, bakan (hsin-hsiang), tudun (T'u-tu), ch'ang-shih (sivil memuru), general (chiang-chün) ve takan (Ta-kan) makamlarıydı. Yedi bakan, üç tudun ve on subayın hepsi de askeri makamlardı. Aynı zamanda on beş yüksek memur bulunmaktaydı. General ya da tarkan olarak tayin edilen bir isme rastlanmamaktadır.³⁸ Kağan veya devlet başkanı yünden yapılmış keçe çadırda oturmakta ve yaşadıkları yere “Mediçji” denmekteydi.³⁹ Bunu müslüman coğrafyacıları da tasdik etmektedir.⁴⁰ Kırgız Devleti Ta-şi (Tacik, Arap), Tufan (Tibet) ve Gelolu (Karluklar) ile dostça ilişkilere sahip bulunmaktaydı. Çin kaynaklarında, Ta-şi (Tacik, Arap) diyarından Kırgız Devleti'ne, çiçekli ipek kumaşlarla yüklenmiş deve kervanları gönderildiği kaydedilmektedir.⁴¹

Bulaktarı, II, s. 59. Aynı şekilde Üsöyün Acı da bu bilgiyi vermekle birlikte daha sonra Türkistan'da yaşayan Kutçu ve Aseke adlı Kırgız boyları hakkında bahsetmektedir. Üsöyün Acı, “Kırgız Sancırası”, Kırgızdar, II, Bışkek, 1993, s. 79.

³⁶ A. Baytur, Kırgız Tarihinin Leksiyaları, Bışkek 1992, II, s. 9. W. Bruce Lincoln da 920 yılında eski topraklarına kovulan Kırgızlar'ın bir kısmı Türkistan'ın Tanrı Dağları'na ve Hazar Denizi kıyılarından ayıran bozkıra yerleştiklerini belirtmektedir. W. Bruce Lincoln, “Vahşi Batı” Sibiry ve Ruslar, çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul 1996, s. 40.

³⁷ Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 144. Klyashtorny ve Sultanov Kırgız Devletinin batıda etki alanlarının İle nehrinde bulunan defin malzemeleriyle de ispat edildiklerini belirtirler. S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı, çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 92.

³⁸ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 50; Ahmet Taşağıl, “İslâm Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları”, **Türkler**, II, s. 343-344.

³⁹ Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, s. 6; Ebu Zeyd el-Belhî Kırgız hükümdarına “Hakan” dendiğini belirtmektedir. R. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1998, s. 194.

⁴⁰ “Hududu'l-Âlem”de Kağan'ın oturduğu yer (şehir) Kemijket namıyla adlandırılır. Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, s. 43.

⁴¹ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 51-52.

Bu Kırgız Devleti'nin ömrü uzun olmamıştır. X. yüzyıl başlarında, Mançurya'nın güney batısında kurulan Karahıtaylar Devleti batıya bir kaç kere başarılı sefer düzenlemiştir. Ancak Kırgızlar, bu ilk Karahıtay saldırılarını başarıyla geri püskürtmüşlerdir.⁴² Cüveyni, Kırgızlar'ın, bu dönemde yaşamakta oldukları iki ayrı bölgeden söz etmektedir. Bunlardan biri Beşbalık çevresi, diğeri Yenisey (Kem Kemciyüt) bölgesidir. Karahanlı Devleti'ne baş eğdiren Karahıtay Gur Hanı, geçmişten kalan hesabı görmek üzere Kırgız ülkesine de asker göndermiş ve Beşbalık şehrini idaresi altına almıştır (1125).⁴³ Bu dönemde bazı Kırgız boylarının batıya ve kuzeye sürüldükleri kanaatindeyiz.⁴⁴ Böylece Kırgızlar'ın bölgedeki üstünlüğü, Karahıtaylar tarafından yok edilmiş ve Moğol boylarının önü açılmıştır. X. yüzyılda devletin yönetim biçiminden kaynaklanan zayıflıklar, bir taraftan Moğol dilini konuşan boyların güçlenmesine diğerk taraftan bazı Kırgız boylarının başka devletlerin idareleri altına girmelerine neden olmuştur.⁴⁵

Kırgızlar'ın, X. ve XII. yüzyıllar arasındaki siyasi tarihleriyle ilgili bilgileri İslam coğrafyacılarının eserlerinden kısmen öğrenmek mümkündür. Bunlardan “Hududu'l-Âlem”de, Kırgızlar'ın, etraflarındaki kavimlerle sürekli savaş ve düşmanlık içinde oldukları, Karluk ülkesi içerisinde bulunan fakat Uygurlara bağlı olan Bencul şehrini işgal ettikleri belirtilmektedir.⁴⁶ Döneme ilişkin kaynaklar,

⁴² Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 270.

⁴³ Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 305; Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 270. Ebu'l-Gazi'nin Karahıtaylar ve Kırgızlar hakkındaki bilgileri Cüveyni'nin rivayetine benzer. Zühal Ölmez, Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları, Ankara 2003, 75. Barthold, Cüveyni'nin Beşbalık çevresindeki Kırgız ülkesi hakkındaki verdiği bilgiyi vermekte fakat Kırgızlar'ı Tanrı Dağları'nın doğu tarafında değil de Yenisey tarafında yaşadıkları kanısında. Barthold'un bu görüşü diğerk kaynaklarca doğrulanmamaktadır.

⁴⁴ Michael R. Dromp, Tang hanedanlığı döneminde Kırgızlar'ın Yenisey ve Güney Sibirya taraflarında yaşadıklarını belirtmektedir. Michael R. Dromp, s. 397.

⁴⁵ Araştırmacı E. İ. Kıçanov görüş belirten araştırmacıların şunlar olduğunu yazar. Ratschnevsky. Cinngis – Khan, Sein Leben und Wirken, Munchener Ostasiatische Studien, Bd. 32, Wiesbaden 1983, s. 2; Han Cu Lin, Çentszısı Han (Çingis Han), Tszyansu Jenmin Çubanşe, Pekin, 1982. bkz. E.İ. Kıçanov, “Yuan Sulalesi Tarihı Kırgızdar Cönündö”, Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 270.

⁴⁶ Bundan sonra bu şekilde belirtilecek. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 66. Aynı yazar Kaşgar'ı tasvir ederken de şunları belirtir: “(Kaşgar) Çin iklimine bağlıdır. Yalnız Yağma, Tibet,

Kırgız ileri karakollarının Tanrı Dağları'nın içlerine ve hatta Sır-Derya'ya kadar sızmış olduğu aktarılmaktadır. Hududu'l Âlem'de Tuhsi ülkesi tanıtılırken şu kayıt düşülmektedir: “Tuhsi ülkesi ve kasabaları; bu ülkenin doğusunda Çigil hudutları, güneyinde Halluhlar ve onların dağlık bölgeleri, batısında bir grup Kırgız, kuzeyinde Çigiller bulunur”.⁴⁷ İdil-Ural Türkler' ile ilgili araştırmalar yapan Kuzeyev de, Kırgızlar'ın, VIII. ve X. yüzyıllar arasında, göçebe boyların göç dalgasına kapılarak Sır-Derya bölgesine geldiklerini iddia etmektedir. Kuzeyev, Başkurt Kırgız boyları arasında yaşatılmakta olan Korkut Ata rivayetini ve bu boyların, “Buhara yolu” üzerinde yaşadıklarına ilişkin anılarını, buna delil olarak göstermektedir.⁴⁸ Kırgızlar'ın Tanrı Dağları'ndan Yenisey havzasına kadar olan bölgelerde yaşadıklarını diğer kaynaklar da teyid etmektedir.⁴⁹ İbn Havkal (X.yy.) Gur Dağını tasvir ederken, bu dağın Horasan hududundan başlayıp Şaş (Taşkent) ve Türk ülkelerine doğru uzandığını, Kırgızlar'ın diyarına kadar devam ettiğini, üstelik bu dağlarda altın, gümüş madenleri bulunduğunu ve en bol maden yataklarının Kırgızlar'ın yakınında olduğunu belirtmektedir.⁵⁰ Bu durumda şu soru akla gelmektedir: Acaba Tanrı Dağları'na hangi Kırgız boyları gelmiş olabilir? Bu Kırgızlar'ın İslamlaşmalarıyla da yakından ilgilidir. Araştırmacı Karataev,

Kırgız ve Çin hudutları arasında bulunur”. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre*, s. 64. Buna bağlı olarak Baytur, Kırgızlar'ın Kaşgar'ın kuzey tarafın Tanrı Dağları'nın güney eteklerin idare ettiklerini belirtmektedir. Baytur, II, s. 19.

⁴⁷ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre*, s. 66.

⁴⁸ R. G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul 2005, s. 366. Araştırmacı Şeriev de şair Arstanbek'in manzum eserinde Korkut Ata hakkındaki bilgilere dikkati çekerek Kırgızlar'ın VIII-X. yy. Sır-Derya dolaylarında yaşadıklarına işaret etmektedir. C. Şeriev, “Tarih Büktömdö Kalgan Körköm Muras Bayanı”, *Kırgızdar*, Bışkek 1995, III, s. 387.

⁴⁹ Ramazan Şeşen diğer kaynaklarda geçen Kırgızlar hakkında bilgileri eserinde vermiştir. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre*, s. 163, 165, 229. Araştırmacı Leon Cahun da Karahanlılar döneminde Harzem ülkesinin Kırgız, Kıpçak, Oğuzlara komşu olduğunu belirtmektedir. Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar*, çev. Sabit İnan Kaya, İstanbul 2006, s. 114.

⁵⁰ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre*, s. 172-173. İbn Haldun (1332-1406) da Kırgızlar hakkındaki bilgilerinde İslam coğrafyacılarından yararlandığı görülmektedir. O Kırgızlar'ı Uygurların doğusunda Kimakların güneyinde yaşadıkların belirtmektedir. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. S. Uludağ, İstanbul 1982, I, s. 308.

Göktürkler Devrinde Kırgızlar arasında mevcut olan boyları araştırmış ve bunlardan bazılarının VI. ve X. yüzyıllar arasında, bazılarının ise daha sonraki dönemlerde Tanrı Dağları'na geldiklerine işaret etmiştir.⁵¹ Bu boylar sırasıyla şunlardır: On-Ok (Kuşçu boyu içerisinde), Otuz Uul (Otuz Oğul), Mangıt, Göklen, Kızıl Kurt, Tüktü Kurt (Kırmızı Kurt, Tüylü Kurt), Ak Üylüü Munduz (Ak Evli Munduz), Bayandı, Balıkçı Darkan, Kuşçu, Kayduulat, Kaşk ya da Kaşka, Kandı, Kara Usun, Argın (Argu), Tubay. Diğer taraftan Eraliev ise Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" adlı eserindeki bilgilerden hareketle bazı Kırgız boylarının Karahanlı topraklarında yaşadıklarını belirtmektedir.⁵²

Sonuç olarak kaynakların verdiği bilgilerden hareketle Kırgızlar'ın, X. yüzyılda, Tanrı Dağları, Sır-Derya, Doğu Türkistan, Yedi Su, Sibirya'nın güney kısımları ve Yenisey bölgelerinde yaşadıklarını açıkça belirtmek mümkündür. Bu görüşü birçok tarihçi de teyid etmektedir. Bunlar arasında; A. N. Bernştam, Ö. K. Karaev, Y. S. Hudyakov, D. G. Savinov, M. Ç. Kocobekov, T. K. Çoroev gibi araştırmacılar da bulunmaktadır.⁵³ Barthold da Kırgızlar'ın şimdiki yurtlarında en azından X. yüzyıldan beri yaşamakta olduklarına işaret etmektedir.⁵⁴

2. Sosyal Yapı

Kaynaklara göre Kırgızlar, Türk dilini konuşan, diğer bir deyişle Türk asıllı olan en eski halklardan biridir. Çin kaynakları, Kırgızca'nın, gerek yazı gerek dil özellikleri itibarıyla, diğer bir Türk dili olan Uyгурca'ya benzediğini aktarmaktadır.⁵⁵

⁵¹ Oljobay Karataev, "Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri", **Türkler**, II, s. 377-385.

⁵² Eraliev'e göre Kırgız ve Kırgızlar'a katılmış olan boylar şunlardır: Yağma, Karluk, Kıpçak, Munduz ve Çigil. Z. Eraliev, Cusup Balasagin, Bışkek 2000, s. 89-96. İlgili kısımlar için bkz. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, çev. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul 2006, s. 2477, 2655.

⁵³ T. K. Çoroev, "Kıtaylık Kırgız Tarihçisinin Çıgarmaçılığı", **Kırgızdar**, Bışkek 1993, I, s. 302. Hadi Atlasi de Kırgızlar'ın bu bölgelerde yaşadıklarından bahsetmektedir. Hadi Atlasi, Sibir Tarihi, **Süyünbike**, Kazan Hanlığı, Kazan 1993, s. 31-35.

⁵⁴ Barthold, **Kırgız cana Kırgızstan**, s. 120.

⁵⁵ **Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı**, II, s. 50. Burada belirtmek gerekir ki Kaşgarlı Mahmud, kendi zamanındaki Türk boylarını zikrederken Kırgız, Kıpçak, Oguz, Tuhsi, Yagma, Çigil, Igrak, Çaruk boylarının esas yalnız Türkçe dilleri var olduğunu belirtir. Mahmud Kaşgariy, **Devonu Lugatit Turk**, çev. S. M. Muttalibov, Taşkent 1960, I, s. 66.

Kırgızlar'ın Türk olmadıklarına ilişkin görüşleri reddeden Taşağıl ve Dromp, onların Türklüklerini inandırıcı delillerle ispatlamışlardır.⁵⁶

860 dolaylarından kalma Çin belgelerine göre Kırgızlar, uzun boylu, iri yapılı, saçları kahverengi, gözleri mavi, sakal bıyıkları sarışın idi. Kırgızlar, sakalları ve bıyıkları siyah olanları, Hun komutanı Li Ling'in ve onun askerlerinin torunları olarak görmekteydiler.⁵⁷

IX. ve X. yüzyılda dönemin devlet yönetimi anlayışına ilişkin bilgiler verilmişti.⁵⁸ Hakan'dan sonra ikinci derecede kabile beyleri ve ondan sonra da Kara budun, yani halk gelmekteydi. Bunlardan daha aşağı seviyede olan bir köle nüfusun bulunduğu da anlaşılmaktadır.⁵⁹

Üst düzey yöneticiler de dahil olmak üzere herkes, keçeden yapılmış çadırlarda yaşamaktaydılar. Çin kaynakları, Kırgızlar'ın aynı zamanda ağaçtan ve deriden evler yaptıklarını, aile veya uruğun, bin veya yüz kişiden oluştuğunu belirtmektedirler.⁶⁰ Öteden beri göçebe bir yaşam sürmekle birlikte Kırgızlar'ın ziraatle de uğraşarak çiftçilik yaptıklarını ayrıca köleleri de çalıştırdıkları kaynakların ayrıca zikrettiği önemli bir ayrıntıdır.⁶¹ Yenisey yazıtlarından birinde “Ey kara bodun, çalışkan ol! El'in kurallarını bozma!” denilmekte,⁶² Ebu Zeyd el-Belhî de, “Kırgızlar'ın da ziraat sahaları ve ağaçları vardır” diye yazmaktadır.⁶³ Eberhard, M. Ö. 206-M.S. 220 arasındaki Çin yazılı kaynaklarından yararlanarak, Kırgızlar'ın darı, buğday, arpa ve bir nevi yulaf ektiklerini, bir ezme değirmeni ile bunlardan un yaptıklarını, darıyı ikinci ayda ekip dokuzuncu ayda topladıklarını belirtmektedir.⁶⁴

⁵⁶ Ahmet Taşağıl, “İslâm Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları”, **Türkler**, Ankara 2002, II, s. 340. Michael R. Dromp, s. 397.

⁵⁷ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 39. Bunu diğer Çin kaynakları da tespit etmektedir. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 40.

⁵⁸ Eberhard, s. 69.

⁵⁹ B. Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1984, s. 208. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 42.

⁶⁰ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 42–43, 44.

⁶¹ Şeşen, İslâm Coğrafyacılara Göre, s. 198. Jean-Paul Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, çev. L. Arslan, İstanbul 2001, s. 207-208. Klyashtorny, Sultanov, s. 160.

⁶² Klyashtorny, Sultanov, s. 152.

⁶³ Şeşen, İslâm Coğrafyacılara Göre, s. 194.

⁶⁴ Eberhard, s. 68.

Kırgızlar'da varlık sahibi olmak büyük bir önem arz etmekteydi. Örneğin, IX. yüzyılın ikinci yarısında kuzey Moğolistan'da yaşamış olan Kırgız Beyi Kutlug Baga Tarkan'ın mezar kitabesine yazılmasını vasiyet ettiği cümleler, Beyin sosyal ve ekonomik durumunu gözler önüne sermektedir: “Zengindim. On tane hayvan ağılım vardı. Yılıkm sayısızdı.”⁶⁵

Kırgızlar XVI. yüzyıl sonu itibariyle bir halk haline gelmişlerse de kabilecilik anlayışı sonraki süreçlerde de mevcudiyetini ve etkisini sürdürmüştür. Bu devirde Kırgızlar, Tanrı Dağları, Yedi Su, Pamir ve Sibirya taraflarında yaşamaktaydılar. Bazı boy başkanları diğer küçük boy ve uruğları kendilerine bağlamışlardı. Neticede, boylar, ayrı bir boy esasından ziyade, uruğların bölgesel ittifaklarından oluşmaktaydılar.⁶⁶

Kırgızlar'da boy ve uruk ittifaklıkları iki bölgesel siyasi birliğe dönüşmüş ve bunlar sol ve sağ kanat olarak isimlendirilmiştir.⁶⁷ Kırgızlar kendi kültürlerini hem yaşantı olarak hem de sözlü olarak aktarmışlardır. Kırgızlarda ayrıca tüm boyların ve kendi boylarının şeceresini çok iyi bilen insanlar ortaya çıkmıştır. “Yedi babasının ismini bilmeyen insan köksüz/Ceti atasının atın bilbegen adam cetesiz”⁶⁸ atasözü, bir yandan şecere geneleğinin Kırgız toplumundaki önemini belirtirken diğer yandan insanları, geçmişini bilmeye özendirmektedir.⁶⁹ Kırgızlar yabancı bir insanla konuşurken önce onun yedi sülalesi hakkında bilgi edinmek ister. Bundan dolayı her Kırgız çocuğu yedi babasının ismini mutlaka bilmektedir.⁷⁰ Uzun yolculuklara çıkan

⁶⁵ Klyashtorny, Sultanov, s. 155.

⁶⁶ Ü. Çotonov ve diğerleri, Kırgızstandın En Bayırkı Mezgilderden XIX kılımdın Sonuna Çeyinki Tarihı, Bişkek 1998, s. 197.

⁶⁷ Kırgızlar'ın böyle iki kanata ayrılmaları Mecmuatu't-Tevarih'te XII. yy. yani Kırgızlar'ın Karahitaylar'ın istilasına karşı savaşta başkanlık eden İmam İbrahim Zarbagış'ın hareketi olarak gösterilir. Seyfeddin Ahsikendi, Tarih-tardın Cıynagı, çev. Moldo Mamasabır Dosbolov, Omor Sooronov, Bişkek 1996, s. 33.

⁶⁸ F. Rokka, “Pamir cana Altay Kırgızdarı”, çev. Leonid Stroilov, Kırgızdar, I, s. 352. Adı geçen seyyah 1898'de Rus Coğrafiya Cemiyeti'nin seyyahları safında Pamir ve Alay dağlarında bulunmuş ve “Alaydan Amur dayrasına çeyin” adlı kitabını yazmıştır. Eserden bir kısım verilmektedir.

⁶⁹ Reşideddin şecere geleneğini Araplar müstesna Moğollar'dan başka hiçbir kavimde olmadığını belirtmektedir. Bu gelenek belki Kırgızlar'dan onlara geçmiş olabilir. Bkz. Reşideddin'den naklen B. Y. Vladimirtsov, Moğollar'ın İçtimai Teşkilatı, Ankara 1944, s. 75.

⁷⁰ Rokka, s. 352.

her Kırgız, yol boyunca karnının doyurulacağından ve atının bakımının yapılacağından daima emindir. Çünkü Kırgızlar'da konukları ağırlama geleneği son derece canlıdır ve eve gelen misafiri hoş karşılamak bir namus meselesi olarak görülmektedir. Bunun en güzel ifadesini şu atasözünde bulmak mümkündür: “Mihman (konuk) Allah'ın sevdiği insandır”.⁷¹

Kırgızlar'ın yaşam tarzı XIX. yüzyıl boyunca büyük bir değişikliğe uğramamıştır. XIX. yüzyılda kuzeyde yaşayan Kırgız boyları arasında bir süre kalan Radloff, bu boyların göçebeliliğinin Kazaklar'inkinden biraz farklı olduğunu ve Kırgız göçebelerinin, ziraatle, Kazaklara nazaran daha çok meşgul olduklarını gözlemlemiştir.⁷² Bu durum güneyde yaşayan Kırgız boylarında biraz farklılık arz etmektedir çünkü bu boyların yerleşik hayata geçmeleri daha erken bir tarihte gerçekleşmiştir.⁷³ Ayrıca uruk-kabile olarak yaşayan Kırgızlar'ın köyleri ya da kışlakları, dağ yamaçlarında vadilerde ve ırmak boylarında olurdu.⁷⁴

4. Kültürel ve Dini Hayat

a. Kültürel Hayat

Mevcudiyetleri Hun Devleti'ne dek uzanan Kırgızlar'ın, kültürleri de bir o kadar eski ve zengin bir tarihe sahiptir. Çin kaynakları, Kırgızlar'ın, yüksek bir kültüre sahip olduklarını, kendi yazı ve alfabelerine sahip bulunduklarını yazmaktadır.⁷⁵ Aynı kaynaklar, Kırgızlar'ın Dinlinler'le karışmış olduklarını, çiftçilik ve hayvancılık yaptıklarını, senenin birinci ayına “Maoşi ay” dediklerini, 3 ayı bir mevsim olarak değerlendirdiklerini ve seneleri 12 hayvan ismiyle isimlendirdiklerini de kaydetmektedirler.⁷⁶ Def, zurna, madeni boru, kaval, flüt ve yassı çan (kırg. calpak konguroo) gibi müzik aletlerini kullandıkları, büyük tören ve düğünlerde deve yarışları düzenledikleri, arslanlar ve atlarla türlü oyunlar tertip

⁷¹ Rokka, s. 352.

⁷² W. Radloff, “Kazaklar ve Kırgızlar”, **Türkler**, II, s. 373.

⁷³ Çotonov, s. 198-199.

⁷⁴ Osmonov, Asankanov, s. 198.

⁷⁵ Bununla ilgili bkz. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, İstanbul 1940, III, s. 16-17; M. Gökmen, **Eski Türk Kitabeleri**, İstanbul 1980, s. 13, 52.

⁷⁶ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarıhıy Bulaktarı, II, s. 43; Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, s. 5. 12 hayvanlı takvim, daha sonra Türkistan'da kullanılmıştır.

ettikleri birçok hayvan çeşidini besledikleri (deve, boğa, koyun, at v.s.), altın, demir, bakır gibi madenler çıkarıp işledikleri, demirden çok güzel bıçak, kılıç, siper ve at alınlığı yaptıkları, savaş ve av için oklar yaylar hazırladıkları ayrıca zikredilmektedir.⁷⁷ Eberhard ayrıca M. Ö. 206-M.S. 220 arasındaki Çin yazılı kaynaklarından yararlanarak, Kırgızlar'ın hayvancılık ve demircilikle uğraştıklarını, kırmızı renge hürmet gösterdiklerini ve bir bayrak altında toplandıklarını kaydetmektedir.⁷⁸

VIII. yüzyıldaki bir kaynağa göre Kırgız hükümdarı Aco ve kabile reisleri çuhadan yapılmış çadırda yaşamaktaydılar.⁷⁹ Öte yandan aynı yüzyılda Kırgızlar çadırların yanı sıra özellikle kış soğğundan korunmak için ağaç kabuklarından yapılmış ahşap evlere de sahiptiler.⁸⁰ Bu yaşayış tarzı Kırgızlar'da uzun süre devam etmiştir. Kırgız tarihçileri bu durumu şöyle açıklamaktadırlar: “Göçebe ve yarı göçebe toplulukların esas evi, göçmeye uygun olan “boz üy” (keçe çadır) olmuştur. Kırgız çadırı Kazak ve diğer Türkistan halklarının çadırlarına benzese de güzelliğiyle, iç ve dış yapısı itibariyle farklılık arz etmektedir”.⁸¹

Kaynaklar VIII. ve X. yüzyıllar arasında Kırgızlar'da ticaretin de geliştiğini kaydetmektedirler. Ticaret amacıyla yapılan kürkçülüğün yanı sıra, avlanma ve balık tutma gibi uğraşlar da Kırgız beslenmesi ve ekonomisinde önemli bir yer tutmaktaydı.⁸² İslam coğrafyacılarının verdiği bilgilerden hareketle Kırgızlar'da

⁷⁷ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 44; XI yy. yazılmış bir başka kaynağa göre Kırgızlar'ın et ve kımızla beslendikleri, törenlerde deve ile eğitilen arslan, at üzerinde gösterilen oyunları ve iki tarafa çekilmiş ip üzerinde gösterilen cambazlık oyunları yaptıkları kaydedilir. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 50.

⁷⁸ Eberhard, s. 68.

⁷⁹ Eberhard, s. 69.

⁸⁰ Michael R. Dromp, s. 401.

⁸¹ Osmonov, Asankanov, s. 195. Kırgızlar'ın bu adetleri ve yaşayış tarzları tarihçilerin ve seyyahların Moğollar hakkındaki tasvirlerine uymaktadır. Örneğin, “Moğollar'ın ince kamış çubuklardan yapılma yuvarlak çadır biçiminde evleri vardır. Bunların üzerlerinde tam ortalarında yuvarlak bir delik bulunur; buradan içeriye ışık girer ve ayrıca içerideki dumanı çeker, zira ateş yakılan yer daima çadırın tam ortasıdır”. Johann de Plano Carpini, Moğol Tarihi ve Seyahatname, çev. Ergin Ayan, Trabzon, 2003, s. 32.

⁸² Michael R. Dromp, s. 401.

ticari hayatın X. ve XI. yüzyıllar boyunca da devam ettiği söylenebilir.⁸³

Birçok kaynak, Kırgızlar'ın bütün bu süre boyunca diğer Türk boylarıyla çeşitli ilişkiler içine girdiklerini göstermektedir. Meselâ, Minusa havzasında yaşayan bazı Türk boylarının, Kırgızlar tarafından asimile edildikleri kaydedilmektedir.⁸⁴ Kırgız Devletinin IX. ve X. yüzyıllar boyunca her yönden bir yükseliş içinde olduğunu söylemek mümkündür. Meselâ Orhun bölgesinde kullanılmakta olan runik yazılar Yenisey bölgesine de yayılmış, yabancı dil bilen bazı düşünürler, Buddizm ve Maniheizm gibi dinlerin öğrenilmesine etkili olmuşlardır.⁸⁵

Kırgızlar'ın geleneksel giysilerinde ise, eski devirlerden bu yana büyük bir değişiklik olmamıştır. Ama yerleşik hayata geçen Kırgızlar'da giyim kuşamın bir ölçüde değiştiği gözlemlenmektedir. Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızlar, komşu halklardan etkilenmiş ve bu etki, Kırgızlar'ın giyinişlerine de yansımıştır. Değişikliklerin türü ve derecesi bölgeden bölgeye farklılık arz etmektedir. Örneğin, hayvancılığa elverişli bölgelerde daha çok hayvan derisi ya da yünden yapılmış giysiler kullanılmıştır.⁸⁶

b. Dini Hayat

Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecini sağlıklı biçimde ele alabilmek için, İslam'dan önce etkisi altına girdikleri inanç ve dinleri sırasıyla ele almak gerekmektedir. Aşağıda Kırgızlar'ın geleneksel inanışları ve tarih boyunca etkisinde kaldıkları dinler ve inanışlar hakkında kısa bilgiler sunulacaktır.

b.1. Buddizm

Kırgızların karşılaştığı ve bazı boylarının da kabul ettiği dinlerden biri Buddizm'dir. Esasen Buddizm Kuşan Devleti döneminde Türkistan topraklarında

⁸³ Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 78, 203, 213. “Hududu'l-Alem” adlı eserde Kırgızlar'dan İslâm ülkelerine çok miktarda misk, kürk, hadenk odunu, halenc odunu, hutüvvden yapılmış bıçak sapları getirildiği belirtilir. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 65. X. yy. İslâm coğrafyacılarından Hemedani de Kırgızlar'dan İslam ülkelerine misk getirildiğini belirtmektedir. İbnü'l-Fakih, Kitabu'l-Buldan, haz. Yusuf el-Hari, Beyrut, 1997, s. 634.

⁸⁴ Osmonov, Asankanov, s. 141.

⁸⁵ Çorotegin, Moldokasimov, s. 26.

⁸⁶ Osmonov, Asankanov, s. 199.

yayılmaya başlamıştır.⁸⁷ Daha sonra Göktürk İmparatorluğu devrinde (VI. yy.) yayılmaya başlayan Buddizm, Kırgızlar ve Kimaklar arasında etkinliğini sürdürmüş hatta Kırgız şehzadelerinden biri Buddist rahibi olup Doğu Türkistan'daki bir manastıra yerleşmiş, burada Buddizm'in kutsal metinlerini Tibetçe'den Türkçe'ye çevirmiştir.⁸⁸ Diğer taraftan IX. yüzyılda Dunhuan'da Kırgız Manapları'nın (Zenginleri) istekleriyle Tibet yazılarıyla yazılmış Budda metinleri ve Yar-Hota'da ise Kırgızlar tarafından runik yazılarla mağara duvarlarına yazılmış Budda tasvirleri görülmüştür.⁸⁹

Buddizm'in Türk boyları arasında yayılmasında Uygurlar'ın rolü büyük olmuştur. Tibet dilinden Uygurca'ya tercüme edilen Buddist metinler, Uygurlar'ın Buddizme çok meylettiklerini ortaya koymaktadır.⁹⁰

Buddizm sonraki yüzyıllarda da yayılmasını sürdürmüştür. XVI. yüzyıldan itibaren özellikle Cungan Han'ı Altan Han döneminde (1507-1583), Tibet'in doğu bölgelerine yapılan sefer, Moğollar'ın arasında Buddizm'in yeniden canlanmasına yol açmıştır. Bütün bunlar Moğollara yakın ve onlarla iç içe yaşayan bazı Türk boylarının (bazı Kırgız boyları arasında da) Lamaist Buddizm'in etkisine girmelerine sebep olmuştur.⁹¹ Abramzon bu boyların Sarıbagış, Munduz, Baarin olduklarını belirtmektedir. Bununla beraber Hansılar, Tuvalılar, Kazakların küçük bir kısmının bu din mensubu olduğu bilinmektedir.⁹²

b.2. Maniheizm

216 yılında soylu bir İran ailesine mensup olan Mani tarafından kurulmuş

⁸⁷ Bu devletin sınırları milattan sonraki ilk yüzyılın başlarında, Türkistan, Kuzey Hindistan ve Doğu Türkistan'ın batı tarafını içine almaktaydı. Emel Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978, s. 127; B. U. Urstanbekov, T. K. Çoroev, Kırgız Tarihi Kısaca Ensiklopediyalık Sözdük, Frunze 1990, s. 93

⁸⁸ Klyashtorny, Sultanov, s. 162. Buddizmin Kırgız ülkesinde yayıldığını Roux da belirtmektedir. Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 210.

⁸⁹ Yu. Hudayakov, Kırgız na Prostorah Azii, Bişkek 1995, s. 132.

⁹⁰ Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, s. 131

⁹¹ Ünver Günay, Harun Güngör, Başlangıçlarından Günümüze Türkler'in Dinî Tarihi, İstanbul 2007, s. 181.

⁹² Abramzon, Kırgız cana Kırgızstan, s. 22–23.

olan Maniheizm,⁹³ ilk önce Göktürk Kağanları soyundan gelen Yabguların yönettiği Toharistan'da yayılmıştır. Daha sonra başta Argu bölgesi olmak üzere Argu-Talas (Taraz), Kaşu, Yegenkent, Ordu-kent ve Çigil-Balık şehirlerinde Manici faaliyetlerin devam ettiği merkezlerden olmuştur. Böğü Kağan'ın 762-763'de Maniheizm, Uygur topraklarında da sınırlı bir yayılım imkanı bulmuştur.⁹⁴ Bu dinin, Çigil ve Çaruk boylarının yanı sıra⁹⁵ bazı Kırgız boyları arasında da yayılmış olabileceği ileri sürülmektedir. Söz gelimi Baytur, bazı Kırgızlar boylarının Maniheizm dinini kabul etmiş olabileceklerini ifade eder ve buna delil olarak da Yaglakar Han yazıtında anlatılan “mar” adlı din adamlarına saygı gösterdiklerini ifade eder.⁹⁶ Roux, bazı kaynaklardan yola çıkarak, Maniheizm'in, Kırgız ülkesinde Buddizm kadar etkin olmadığını belirtmektedir.⁹⁷

b.3. Hristiyanlık

Türk boyları arasında yayılan dinlerden birisi de Hristiyanlık'tır. Barthold bu dinin Çigiller, Karluklar, Kimaklar, Guzlar gibi Türk boyları arasında yayıldığını belirtmektedir.⁹⁸ Bunun dışında İslamiyet'ten önce Kaşgar, Talas ve Semerkant gibi şehirlerde de Hristiyanlara ait kiliselerin olduğu bilinmektedir.⁹⁹ Hudyakov, IX. yüzyıl ortalarında bazı Kırgız boyları arasında Nesturi Hristiyanlığı'nın yayıldığını, bunda da Karlukların etkili olduklarını belirtmektedir.¹⁰⁰

b.4. Geleneksel Türk İnancı

⁹³ Anara Tabışaliev, Vera v Turkestane, Bışkek 1993, s. 48

⁹⁴ Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, s. 133.

⁹⁵ Çotonov, s. 122

⁹⁶ Baytur, Kırgız Tarihinin Leksiyaları, Bışkek 1992, I, s. 122. Bu husus, buluntular tarafından da teyid edilmektedir. Yu. Hudyakov, Kırgızı na Prostorah Azii, Bışkek 1995, s. 127.

⁹⁷ Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 210.

⁹⁸ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 305-306

⁹⁹ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 312, 321, 322, 323, 328; Osmonov, Asankanov, s. 215. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 241.

¹⁰⁰ Yu. Hudyakov, Kırgızı na Prostorah Azii, s. 126. Aynı şekilde Esin, VI-VIII. yüzyıllarda Kırgızlar arasında Hristiyanlığın yayılmış olabileceğini belirtmiştir. Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, s. 135.

“Geleneksel Türk İnancı” ifadesiyle, geniş anlamda Türkler’in kendilerine özgü dini inançlarını, özel anlamdaysa Kırgızlar’ın dini inançları kastedilmektedir. Kırgızlar İslamiyeti kabul etmeden önce yukarıda saydığımız dinlerle ve bu dinlerin mensuplarıyla karşılaşmış ve bir kısım boylar adı geçen dinleri kabul etmiştir. Ama bu inançların hiçbiri Kırgızlar arasında kalıcı olamamıştır. Erken dönemler itibariyle Kırgızlar, tıpkı diğer Türk boyları gibi Kökö Tenir/Göktanrı’ya inanmaktaydılar.¹⁰¹ Yenisey yazıtlarında geçen “Tengri elim” (kutsal yurdum) gibi ifadeler, onlardaki Göktanrı inancına işaret etmektedir.¹⁰² Hatta bu inanç İslamiyet’in Kırgızlar arasında yayılmasından sonra da mevcudiyetini sürdürmüştür.¹⁰³

Göktanrı inancında Tanrı her şeyden yukarıda, kudret sahibi bir varlıktı. İnsan hayatındaki başarı ve zorluklar, mutluluk ve mutsuzluklar Tanrı’nın inayetiyle olmaktaydı. Bundan dolayı Kırgızlar, insanların başına bir zorluk geldiğinde “Tenir koldoy kör” (Tanrım yardım etsin), birilerine teşekkürlerini iletirken “Tenir calgasın” (Tanrı yarlıkasın), birilerine bedduada bulunurken “Tenir ursun” (Tanrı lanetlesin) gibi ifadeler kullanmaktaydılar.¹⁰⁴ Kırgız efsaneleri üzerine çalışmalarıyla tanınan Mukasov, eski Kırgızlar’da dünyanın, yukarıda (gökyüzü), ortada (yer) ve aşağıda (yeraltı) olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtmektedir.¹⁰⁵ Kırgızlar arasında, yukarıda bahsi geçenlerin yanı sıra Yer-su, Ata kültü, Umay ana gibi inanışların da etkili oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

Sun hanedanlığının (960–1279) ilk dönemlerinde Yue Şi tarafından yazılan bir Çin kaynağı, Kırgızlar’la ilgili dini inançları şöyle tasvir etmektedir: “Biri ölünce, yüzlerini karartmazlar, fakat ölünün etrafında üç defa dolaşır, ağlar ve ölüyü

¹⁰¹ Kırgızlar’ın İslâmiyetten önceki inançlarıyla ilgili bkz. I. M. Mukasov, *Kırgız Elinin Filozofiyalık Oylomunun Tarihî Dinamikası*, Bışkek 2004, s. 7-65.

¹⁰² Dromp, Kırgız liderinin Çinlilerden “Tengri Kağan” olarak anılmasını talep ettiğini belirtmektedir. Michael R. Dromp, s. 401-402.

¹⁰³ Bununla ilgili bkz. Naciye Yıldız, *Manas Destanı* (W. Radloff) ve *Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara 1995, s. 292 vd.

¹⁰⁴ İ. M. Mukasov, s. 30; Makelek Ömürbay, “Kırgız Eldik Adabiyatı Cönündö”, *Kırgızdar*, III, Bışkek 1996, s. 451-452.

¹⁰⁵ İ. M. Mukasov, s. 15.

¹⁰⁶ Kırgızlar’ın eski inançlarıyla ilgili bkz. Makelek Ömürbay, s. 450–454; “Anız (Mif) Irları”, *Kırgız Poeziyasının Antologiyası*, haz. K. Cusupov, I, Bışkek 1999, s. 23–27.

yakarlar. Sonra ölünün kemiklerini toplar ve bir yıl sonra bu kemikleri gömerler.”¹⁰⁷ Ebu Zeyd el-Belhî de, Kırgızlar’dan şu şekilde bahsetmektedir: “Kırgızlar ölülerini yakarlar. Ateşin ölünün cesedini günahlardan temizlediğine inanırlar. Putlara taparlar. Aralarından bir kısmı güneşe, bir kısmı göğe taparlar. Bazıları ölü ile kölelerini ve hizmetçilerini diri diri mezara gömerler. Bunlar mezarda ölür. Ayrıca, mezarın başında hayvan keserler. Onların dilinde mezara tepe (tümülüs) denir. Onlar arasında kar, dolu yağdıran, rüzgâr estiren kişiler olduğu söylenir. Kararlarının çoğu koyunun kürek kemiği falına göre alınır.”¹⁰⁸ Gerdizi ise, Kırgız inançlarını şu şekilde tasvir etmektedir; “Kırgızlar da Hindular gibi ölülerini yakarlar. ‘Ateş eşyanın en temizidir. Ateşe düşen her şey temizlenir. Ateş ölüyü pislik ve günahlardan temizler’ derler. Kırgızlar’ın bazıları öküze taparlar, bazıları rüzgâra, bazıları kirpiye, bazıları saksağana, bazıları güzel görünüşlü ağaçlara taparlar. Kırgızlar arasında bir adam vardır ki her sene belli bir günde gelir. Onun yanında bütün şarkıcıları ve çeşitli çalgı aletlerini hazır ederler. Bu adama Faginun¹⁰⁹ derler. Çalgıcılar saz çalıp şarkı söyleyince bu adam kendinden geçer. Sonra ondan o sene kıtlık mı, bolluk mu olacak, yağmur yağacak mı, korkulu mu olacak, emniyetli mi olacak, düşman galip mi gelecek mağlup mu olacak, hülasa neler olabilecekse sorarlar. O da hepsini söyler. Pek çok şey de onun dediği gibi olur.”¹¹⁰ Tallgren’den aktarımda bulunan Ögel’e göre Kırgızlar’daki ölü yakma adeti muhtemelen Mazdekizm’den

¹⁰⁷ Eberhard, s. 69; Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 44; Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, s. 7.

¹⁰⁸ Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 193. İdrisi ise Kırgızlar’ın ceset küllerini Manhar nehrine attıkları ve nehirden uzak olanlar da nehre ulaşsın diye yer üzerinde rüzgârda savurduklarını zikreder. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 101.

¹⁰⁹ Roux “faginun”un Soğdça bir kelime olup “Allah’ın peygamberi” anlamına geldiğini belirtmektedir. Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 210.

¹¹⁰ Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 78. Mutahhar b. Tahir el-Makdisi (X.yy.) “el-Bed’ ve’t-Tarih” adlı eserde buna benzer rivayeti anlatarak ayrıca mezara “tümülüs” dediklerini ve mezar başında hayvan kestiklerini belirtir. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 197. Eberhard, s. 69. İslâm coğrafyacılarından Avfi (XIII.yy.) de Kırgızlar’daki ölülerini yakma ve ateşe tapma adetlerinin Kimaklarda da bulunduğunu kaydetmektedir. Kanaatimizce Kırgızlar’daki bu adet Kimaklara daha sonraki dönemlerde geçmiştir. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 92, 93. Üsöyün Acı Kırgızlar’ın tüm Türk boyları gibi kurdu kutsal saydıklarını ve onunla ilgili inançlara değinir. Bkz. Üsöyün Acı, “Kırgız Sancırası”, s. 115.

kaynaklanmaktaydı. Ögel bu görüşünü Minusinsk havzasının 60 km. kuzeyinde bulunan Yenisey nehrinin kıyısındaki Oğlaktı buluntularına dayandırmaktadır.¹¹¹

Kaşgarlı Mahmud ise Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğer bazı Türk boylarının demire değer verdiklerini, aralarında antlaşma yaparken kılıçlarını ellerine alarak “Bu kök kırsün, kızıl çıksun” yani eğer sözümde durmazsam bu kılıç kan ile boyansın anlamında söz verdiklerini belirtmiştir.¹¹²

Baytur, Kırgızlar’ın Kün Teniri/ Güneş Tanrısı, Ay Teniri/ Ay Tanrısı, Cıldız Teniri/ Yıldız Tanrısı, Su Teniri/ Su Tanrısı, Cer Teniri/ Yer Tanrısı, Ot Teniri/Ateş Tanrısı gibi tanrılara inandıklarını belirtmekle beraber onların Göktanrı’yı tüm tanrıların üstünde gördüklerini belirtmiştir.¹¹³

¹¹¹ Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 86-87.

¹¹² Kaşgarlı Mahmud, I, s. 362.

¹¹³ Baytur, I, 121. Bayalieva da Kırgızlar’ın diğer Türk boyları gibi Göktanrıya inandıklarını ve çeşitli zaman ve şartlarda “Tenir koldoy kör/ Tanrı rehber olsun”, “Tenir calgasın/ Tanrı yarlıkasın”, “Tenir ursun/ Tanrı kahretsin” gibi ibareleri kullandıklarına işaret etmiştir. T. C. Bayalieva, Religioznie Perejitki u Kirgizov i ih Preodolenie, Frunze 1981, s. 12. Günay ve Güngör, Uygurlarda da görülen Kün Tengri ve Ay Tengri’nin Göktanrı inancından kaynaklandığını belirtmişlerdir. Günay, Güngör, s. 197.

I. BÖLÜM

KIRGIZLARIN İSLAMLAŞMA SÜRECİ

İslamlaşma kavramı bu çalışmada, İslamiyeti kabul etme anlamında kullanılmıştır. Başka bir deyişle, söz konusu kavramla, bir toplum ya da bireyin dış zorlamaya maruz kalmadan, kendi isteğiyle İslamı kendi dini olarak tercih etmesi kastedilmiştir. İhtida olarak da isimlendirilen bu hadise batı dillerinde “conversion” ile karşılanmaktadır. Fakat conversion yani din değiştirme kavramı ihtidadan daha geniş kapsama sahiptir.

Aslında din değiştirme, farklı sonuçlar doğuran çeşitli şekil ve şartlarda gerçekleşen önemli bir hadisedir. Bu hadisenin gerçekleşmesinde birçok sebep bulunmaktadır ki, bunlardan başlıcaları şunlardır: İnanılan dinin tatmin edici görülmeysi, bu dini benimseyenlerin ve din adamlarının olumsuz tutumları, bilgi ve hayat tecrübesinin ilerlemesi, başka dine bağlı kişilerin olumlu davranışları ve hayatını böyle bir toplum veya çevrede sürdürme isteği, başka bir dine bağlı kimse ile evlenme, maddi çıkar sağlama, dinî telkinlerden etkilenme, şok bir etkiye maruz kalma vb.¹¹⁴

Din değiştirme olayında genelde bir hazırlık devresi, bir süreç ve zaman söz konusudur. Bunun yanında nadir de olsa hiçbir ön belirti görülmeden ortaya çıkan ani din değiştirmeler de mevcuttur. Biz burada din değiştirme olayında çeşitli dinlerdeki durumlara girmeden İslamiyet’i kabul etme hadiselerinin bazıları ve bu olayın gerçekleşmesinde ne gibi etkenlerin olduğu üzerinde duracağız.

İslamiyet dünya dinleri içerisinde en genç ve çok hızlı yayılanıdır. Evrensel niteliğe sahip olan İslamiyet, kendi değerlerinden bütün insanların faydalanmasını, dolayısıyla Müslüman olmayanların ihtida etmesini ister. Müminlere de bu noktada görevler yükler.¹¹⁵ Kimi dinlerde görülen anlamda “Din adamı” sınıfı bulunmayan İslamda her Müslüman dinin evrensel mesajını insanlara ulaştırmakla yükümlü birer davetçidir. Hz. Muhammed bu hususu “Bir kişinin ihtida etmesine vasıta olmak büyük bir servete kavuşmaktan daha hayırlıdır” hadisiyle vurgulamıştır.¹¹⁶

¹¹⁴ Ali Köse, “İhtida”, DİA, İstanbul 2000, XXI, s. 554.

¹¹⁵ Bu husustaki Kur’an ayeti şöyledir: “Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.” Nahl 16/125.

¹¹⁶ Buhari, Sahih, Cihad, Mısır trz., s. 102.

İslamiyet'te ihtidanın tek şartı kişinin iman etmesidir. Bunun herhangi bir törenle veya dinî bir kurumun huzurunda gerçekleştirilmesi gerekmez. Fakat en az iki kişinin yanında şehadet getirmek gelenek olmuştur.

İslamın ilk yayılış dönemlerinde insanların hangi faktörlerle Müslüman olduklarını belirten kayıtlara pek rastlanmamaktadır. Ancak fethedilen bölgelerin genel yapısından, sosyal, ekonomik vb. faktörlerden hareketle ortaya konan teoriler mevcuttur. Bunların en eskisi İslamın kılıçla yayıldığı tezidir. Bu tez özellikle XIX. yüzyılda Batılılar tarafından savunulmuştur. Fakat bu kanaatler zamanla değişmeye başlamıştır. Kılıç teorisini mühtemelen ilk defa Thomas Walker Arnold eleştiriye tabi tutmuştur. Arnold ile başlayan bu süreç özellikle 1950'lerden sonra belirginleşmiş ve bazı şarkiyatçılar, ihtidaların asıl sebeplerini ve Müslümanların uyguladığı İslamlaştırma metotlarını daha objektif bir şekilde araştırmaya başlamıştır. Bu çerçevede ihtidalarla zemin hazırlayan faktörleri genelde sosyoekonomik ve dinî sebeplerde toplamak mümkündür.¹¹⁷

Sosyoekonomik sebepler. İslamın Irak, İran, Mısır ve Kuzey Afrika gibi bölgelerde hızla yayılmasının sebeplerinden biri Müslümanlardan önce bu bölgelerin hakimi olan Bizans ve Sasani imparatorluklarının çökmeye yüz tutması olarak görülür. Söz gelimi İslamiyet Arabistan yarımadasında yayılmaya başlarken İran halkı kendi ülkesiyle Bizans arasında devam eden savaşlardan bıkmış durumdaydı. Bizans yönetimi ise halktan çok vergi toplamaktaydı. Bunlardan memnun olmayan halk Müslüman fatihleri kurtarıcı olarak karşılamışlardır.

Diğer yandan bir takım şarkiyatçıların savunduğu göç teorisine göre Müslümanlar, İslamı yaymak için gayri müslimlerin bulunduğu bölgelere yerleşerek sosyal ve kültürel etkileşimle o bölgelerin İslamlaşmasını sağlamışlardır.¹¹⁸ Nitekim Müslümanlar fethedilen topraklarda kurdukları cami, medrese, zaviye ve kervansaraylar kurarak bu bölgeleri İslamî modele göre yeniden şekillendirmişlerdir.

¹¹⁷ İslâmın yayılma süreci ve İslâmlaşmayı sağlayan faktörler hakkında çeşitli görüşler için bkz. F. Lokkegaard, *İslâmic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen, 1950; D. C. Denet, *Conversion and the Poll-tax in Early İslâm*, Chambridge, 1950; R. Bulliet, *Conversion to İslâm in the Medieval Period*, Chambridge, 1979.

¹¹⁸ O. Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994, s. 22.

Müslüman halkla birlikte kadılar ve din alimleri de aynı topraklara yerleşmişlerdir. Bu çerçevede Müslümanların kendilerine güvenleri artmış ve çeşitli milletlere mensup insanlar da İslamı benimsemişlerdir.

İhtidalar evlilik yoluyla da gerçekleşmiştir. Gayrı Müslimlerle yapılan evliliklerde Hristiyan ve Yahudi kadınlar dinlerinde serbest bırakılmıştır. Zamanla onlar da İslamı benimsemişlerdir.

Diğer yandan İslamın yayılış devresinde gayrı Müslimlerin ekonomik sebeplerle, bazı ticari imtiyazları elde etmek ve özellikle cizyeden muaf olmak için Müslüman olduğu ileri sürülmektedir. Nitekim Ahilik teşkilatının XVI. yüzyıla kadarki Anadolu'daki konumu önemli yere sahipti. Bu teşkilata girebilmenin en önemli şartı ise Müslüman olmaktır.

Dini sebepler. İslamiyet X. yüzyılın sonlarında tasavvufun gelişmesiyle önemli bir dinamizm kazanmıştır. Horasan, Bağdat, Türkistan ve Anadolu'yu merkez edinen tasavvufi akımlar, daha çok insanları sahip oldukları dinleri ile İslam arasında bağlantı kurarak onların ortak noktalarından hareketle hem fethedilen yerlerde hem de Hindistan, Kuzey Afrika ve Endonezya gibi uzak bölgelerde dinin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

İslamiyet yayıldığı bölgelerde insanlara sosyal eşitlik sağlamış, onları memnun olmadıkları yönetimlerden kurtarıcı bir rol oynamıştır. Diğer yandan İslamın ulaştığı yerlerde halkın ilk planda bu dini gönülden benimsemeyip daha sonra farklı etkenlerle kabul etmesi söz konusu olabilir. Bu çerçevede halkın başka dinlerle karşılaştırarak İslamiyet'in prensip ve doktrinlerini değerlendirdiği ve İslamiyet'i benimsediği de bir gerçektir.

İslamiyet'in yayılmakta olduğu yerlerde İslamiyet'e yakın sayılabilecek inançlar da mevcuttu. Örneğin, Zerdüştiler kıyamet, cennet ve cehennem gibi kavramlardan haberdardı. Bunun gibi Türkler' in eski inançları olan Göktanrı inancında da İslamın bazı kavramlarına benzer kavramların olduğu ileri sürülmektedir ki, bu benzerlikler İslamın yayılmasında diğer bir etkeni oluşturmuştur.

Araştırmamızda bu faktörlerden hangisinin Kırgızlar'ın İslamlaşmalarında etkin olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Burada, Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecinin hangi tarihte başladığına ilişkin

tartışmalara kısaca değinmekte yarar vardır.

1. X. yüzyıldan itibaren: Soltonoev, Erşahin, Erdem, Eraliev, Düşenbiyev gibi araştırmacıların fikrine göre Karahanlı Devleti içerisinde yaşayan bir kısım Kırgızlar, X. yüzyıldan itibaren İslamiyeti kabul etmeye başlamışlardır.¹¹⁹

2. XII. yüzyıldan itibaren: Geoffrey Wheeler, Ö. Karaev gibi bazı araştırmacılar da Karahanlı Devleti sakinlerinden olan Kırgızlar'ın XII. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul ettiklerini belirtmektedirler.¹²⁰

3. XIV. yüzyıldan itibaren: Çağatay ulusunun içinde vuku bulan mücadeleler döneminde Esen Buka'nın idarede bulunduğu 1309–1318 yılları arasında Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgelerin büyük bir kısmının Moğol kontrolü altında olduğu bilinmektedir.¹²¹ Bu devirde bazı Kırgız boylarının İslam dinini kabul ettiklerini belirten Çoroev, Enver Baytur'a katılmaktadır.¹²²

4. XVI. yüzyıl sonu – XVII. yüzyıl başı: Bu görüşü savunanların ileri gelenlerinden S. Zakirov ve K. İ. Petrov'a göre Kırgızlar, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yeni dalgalar halinde Tanrı Dağları'na göçmeleri sürecinde İslamı kabul etmişlerdir. Bu dönemdeki Kırgız feodaller halk üzerindeki hakimiyetlerini devam

¹¹⁹ Soltonoev, I, s. 135. Erşahin, s. 37; Mustafa Erdem, Kırgız Türkleri, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, Ankara 2000, s. 136-137; Eraliev, s. 90; U. Düşenbiyev, “Kırgızistan'daki İslâmî İlimlerin Durumu ve Geleceği”, II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998), Ankara 2003, s. 548; M. Saray, Modern Kırgızistan'ın Doğuşu, Ankara 2004, s. 28. Ferit Erden Boray, Kırgızlar'ın kalabalık bir Türk boyu olduğunu zamanla Kazak ismini aldıklarını belirterek İslâmlaşmaları hakkında şu görüşü belirtmektedir: “X. yy. döneminde dışarıdan ithal ettikleri İslâmiyeti kabul ederek bu dinin bölgelerinde yeterince artışını sağlamak üzere büyü çaba gösterdikleri tartışılmaz”. Ferit Erden Boray, **Bilinmeyen Tarih ve Türkler**, İstanbul 2005, I, s. 179-180. Çorotegin ve Ömürtegin bazı Kırgız boylarının X-XV.yy. arasında İslâmı kabul ettiklerini belirtmektedirler. T. Çorotegin, T. Ömürtegin, “Hunnu Doorundagı Babalarımız”, Kırgızdar, Bişkek 1995, III, s. 313.

¹²⁰ Geoffrey Wheeler, The Modern History of Soviet Central Asia, London 1962, s. 23; Karaev, **Çağatayskiy Ulus. Gosudarstvo Kaydu. Mogulistan**, Bişkek 1995, s. 94–95. Hudyakov, Doğu Türkistan'a yerleşen Kırgızlar'ın komşuları olan Müslümanlardan etkilendiklerini ve dolayısıyla medeni anlamda Yeniseyli Kırgızlar'dan farklılaştığını belirtmektedir. Yu. Hudyakov, “Yenisey Kırgızdarının Tarihi” çev. E. Nuruşev, Kırgızdar, Bişkek 1993, I, s. 217.

¹²¹ Komisyon, Kırgızı, Etnogenetiçeskie i Etnokulturnie Protsessi, Bişkek 1996, s. 177.

¹²² T. K. Çoroev, “Kıtaylık Kırgız Tarihçisinin Çıgarmaçılığı”, s. 303.

ettirmek için yeni bir ideolojiye ihtiyaç duymuşlar ve bunu İslam ile karşılamışlardır.¹²³

5. XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl başı: Başta Kırgız tarihçi S. Mambetaliev olmak üzere bazı araştırmacılara göre Kırgızlar, Nakşibendi ve Kadiri tarikatı mensuplarının, XVI. yüzyıl sonlarında başlattıkları irşad ve tebliğ faaliyetleri sonucunda Müslümanlığı kabul etmişlerdir.¹²⁴

6. XVII. yüzyılın ikinci yarısı – XVIII. yüzyıl başı: Bu kanaat daha çok B. Camgırçinov, S. M. Abramzon ve S. B. Dorcenov tarafından ileri sürülmüştür. Bu süreç Hokand Hanlığının Kırgızlar'ı idaresi altına almasından ve Kırgız yöneticileri olan manapları kendi tarafına çekmesinden sonra hız kazanmıştır. Abramzon, İslamiyet'in Kırgızlar arasında hayli geç bir tarihte, yani XVII-XVIII. yüzyılda yayıldığı kanaatindedir. Bu gecikmeye, yeni dinin Kırgızlar için pek anlaşılır olmamasını ve Kırgızlar'ın Müslüman din adamlarını sevmemelerini gerekçe göstermektedir.¹²⁵

7. XVIII. yüzyılın ilk çeyreği: Bennigsen ve Lemerrier-Quelquejay, Kırgızlar'ın XVII. yüzyılda Cunganlar tarafından Sibirya topraklarından

¹²³ S. Zakirov, "Kococaş" Eposunun Keebir Maseleleri, Frunze 1960, s. 13; K. İ. Petrov, **Oçerki** Feodalnih Otnoşeniy u Kırgızov v XV-XVI. vekah, Frunze 1961, s. 131. İnan da Kırgızlar'ın İslâmlaşmasının XVI. yüzyıldan sonra gerçekleştiği kanaatini taşımaktadır. Manas Destanı, Türkiye Türkçesine aktaran, Abdulkadir İnan, Ankara 1985, s. 6.

¹²⁴ S. Mambetaliev, Sufizm cana Anın Kırgızstandağı Agımdarı, Frunze 1972. N. Devlet de Kırgızlar'ın İslâmiyeti kabulünün XVI. yüzyıl sonu – XVII. yüzyıl başlarında Fergana'dan başladığını ve XVIII. Yüzyılda tarikatlar vasıtasıyla tamamlandığına işaret etmektedir. N. Devlet, "Çağdaş Türkiler", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, ek cilt, İstanbul 1993, s. 367. K. İ. Petrov ve Alexis Levchine göre, İslam, Kırgızlar'a XVI. yüzyılın ortasına doğru girmeye başlamıştır. S. B. Dorcenov, İslâm Bugünkü Kündö, Frunze 1980, s. 10; Vincent Monteil, Sovyet Müslümanları, çev. Mete Çamdereli, İstanbul 1992, s. 25.

¹²⁵ Abramzon, Kırgızlar arasında İslâmın iyice yayılamamasının nedenlerini şöyle açıklamaktadır: "Yeni din halk kitlesine anlaşılır değildi, oysa tebaanın bir kısmı din adamlarına kötü gözle bakıyorlardı. Çünkü onlar ritüelleri yerine getirmeyi fazla talep etmişlerdir ve zekat vs. vergileri- dini vergiler şeklindeki maddi ödemeleri toplamaya başlamışlardı. Halk Hokand din adamlarını o kadar da sevmemişlerdir. Çünkü o Kırgızlar yaşayan birçok bölgeyi "koloni" şeklinde sülük gibi emen Hokandlı devlet sistemini ayrılması mümkün olmayan kısmı olmuştur". Abramzon, Kırgız cana Kırgızstan, s. 187–188.

sürülmelerinden sonra XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde son derece dindar olan Özbekler ve Tacikler vasıtasıyla müslüman olduklarını savunmaktadırlar.¹²⁶

Bu görüşlere baktığımızda Kırgızlar'ın İslamiyeti kabul etme süreci, onların geleneksel inancının yaygın olduğu Yenisey bölgesinden İslam inanç ve kültürünün hakim olduğu güneydeki bölgelere göçleriyle ilişkilendirilmiştir. Birinci, ikinci ve üçüncü görüşlerde Kırgızların İslamiyeti kabulü, Karahanlılar ve Çağataylar döneminde gerçekleşmeye başlamıştır. Diğer görüşlerde ise bu süreç daha sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiş olduğu belirtilmiştir. Ancak dördüncü görüşten itibaren ileri sürülen fikirlere baktığımızda, bunların büyük çoğunlukla Marxist ideolojinin bir ürünü olduğu göze çarpmaktadır. Bu husus tezimiz boyunca eleştiriye tabi tutulacaktır.

Biz de yukarıdaki görüş ve kaynakların verdiği bilgilerden hareketle Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecinin özellikle Karahanlılar döneminde başlatılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu yüzden Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecini Karahanlılar döneminden başlatmak doğru olacaktır.

A. Karahanlılar Dönemi (840–1212)

Karahanlılar dönemindeki İslamlaşma faaliyetlerine girmeden önce Türkler'in yoğun olarak yaşadığı Maverâünnehr'de İslamlaşma faaliyetlerine değinmekte yarar vardır. Nitekim Kırgızlar'ın İslamlaşma süreci de Türkler'in İslamiyet'i kabulüyle yakından ilgilidir.

Türkler VII. yüzyılın ortalarından itibaren (642 Nihavend savaşından sonra) Müslümanlarla temas etmeye başlamışlardır. Abdullah b. Âmir'in öncü kuvvetlerinin kumandanı olan Ahnef b. Kays Horasan'a girerek Herat, Nisabur ve Serahs'ı zaptettikten sonra Merv üzerine yürümüştür. Son Sasani hükümdarı III. Yazdgerd buradan Merv el-Rud oradan da Belh ve nihayet Ceyhun'un ötesine kaçmış, Müslüman kuvvetleri de Belh'i ve Nisabur'dan Toharistan'a kadar bütün Horasan'ı ele geçirmişlerdir. Araplar'a karşı tek başına mukavemet edemeyeceğini anlayan Yazdgerd de, Türk hakanından, Fergana ve Sogd ahalisinden yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu müttefik kuvvetler Belh'i Müslümanlardan alarak Merv el-

¹²⁶ A. Bennigsen, Ch. Lemerçier-Quelquejay, Sufî ve Komiser Rusya'da İslâm Tarikatları, çev. O. Türer, Ankara 1988, s. 271-272.

Rud'a kadar ilerlemişlerdir. Zor durumda kalmasına rağmen Ahnef bir harp hilesiyle bu kuvvetleri geri çekilmeğe mecbur etmiştir. Böylece Arap orduları Türkler ile karşı-karşıya gelmiş oluyorlardı.¹²⁷

Bu sırada Göktürk İmparatorluğu da ikiye parçalanmış ve Çinliler'in istilasına uğramıştı. İkinci defa Göktürkler'in emrine girmek istemeyen Türgişler, kontrolün kendi ellerine geçmesi için büyük bir gayret içine girmiş ve onlarla kıyasıya çarpışmıştır. Dolayısıyla bu durum her iki tarafı da ciddi bir biçimde yıpratmıştır. Bütün bu gelişmelerin sonucunda Maverâünnehr'de pek çok bağımsız şehir devletleri ortaya çıkmıştır.¹²⁸

Müslüman Araplar'ın Maverâünnehr'e ciddi taarruzları Muaviye b. Ebî Süfyan döneminde (661-680) gerçekleşmiştir. 673 yılında Horasan valiliğine atanan Ubeydullah b. Ziyad, aynı yıl içinde yirmi dört bin kişilik bir orduyla Buhara seferine çıkmış ve şehri ele geçirmiştir.¹²⁹ Araplar bundan sonra Maverâünnehr'in çeşitli bölgelerine çeşitli askeri seferler düzenleseler de hakimiyetleri kalıcı olmamıştır. Maverâünnehr'i gerçek anlamda Arap hakimiyetine bağlayan Kuteybe b. Müslim olmuştur. O önce Beykend'i (706) ardından Buhara'yı (709) daha sonra Semerkand'ı (711) ve nihayet Şaş ve Fergana bölgelerini fethetmiştir (713).¹³⁰

Maverâünnehr Türkleri'nin İslam diniyle ilk tanışmaları ticari ilişkiler yoluyla gerçekleşmiştir; ancak bu tanışma daha çok bireysel boyutta olmuştur. Öte yandan Türkler'in İslam diniyle tanışmalarında askeri faaliyetler de önemli rol oynamıştır. Araplar, fethettikleri yerli halktan zaman zaman milis ve muhafız kuvvetleri oluşturmuştur. Nitekim bunların ilki Ubeydullah b. Ziyad'ın 674 yılında çıktığı Buhara seferi dönüşünde Basra'ya götürdüğü Buhara'da oturan Maverâünnehrli askerlerdir.¹³¹

Bölge ahalisinin İslamlaşmasında ilk ciddi adım Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği döneminde (705-715) atılmıştır. Kuteybe b. Müslim, daha önceki

¹²⁷ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 7-8.

¹²⁸ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara 1998, s. 38.

¹²⁹ İbnu'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. A. Ağırakça, Abdülkerim Özaydın ve diğerleri, İstanbul 1986, III, s. 499; Kurt, s. 144-145.

¹³⁰ Yıldız, s. 13-20; Kurt, s. 161-173.

¹³¹ Hasan Kurt, "Maverâünnehir'e İslâm'ın Girişi", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 281.

Horasan valilerinden farklı olarak, Maverâünnehr’de siyasi hakimiyeti yerleştirmekle beraber İslâmın yöre halkı tarafından öğrenilmesi ve yaşanılması için de faaliyette bulunmuştur. Söz gelimi Kuteybe Maverâünnehr’in önde gelenleri ile samimi ilişkiler kurarak onları İslamiyet’e kazandırdığı gibi halkı camiye teşvik etmek için de bazı uygulamaları ortaya koymuştur.¹³²

Maverâünnehr’de İslâmın yaygınlaşması konusunda ikinci büyük adım Ömer b. Abdulaziz’in halifeliği döneminde atılmıştır. O İslamiyet’teki eşitlik prensibini uygulayarak Türkler’in İslama geçişini kolaylaştırmıştır. Yine Ömer b. Abdulaziz Müslüman din bilginlerini İslâmı tebliğ etmeye ve mescidlerde konuşma yapmaya davet etmiştir.¹³³

İslamlaşma serüveni bütün hızıyla sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Nitekim Samaniler döneminde (819-1005) Sünnîliğin Hanefilik kolu desteklenmiş ve yayılmıştır. Makdisi’nin verdiği bilgiye göre, Kerramîler Maverâünnehr’in özellikle Fergana bölgesinde çok yerde hankahlar açarak bölgedeki gayr-i müslimlerin İslâm’a girmelerinde etkili olmuştur.¹³⁴ Bu ve benzeri faaliyetler sonucunda Türkler’ in önemli bir kısmı gerçekten İslamiyet’e sarılmışlar ve İslâmın yayılmasında da büyük hizmetleri olmuştur.

İslamiyet Karahanlılar döneminde (840–1212) de yayılmasına devam etmiştir. Bilindiği gibi Karahanlı tabiri, Doğu ve Batı Türkistan’da hüküm sürmüş olan İslâm-Türk sülalesine, Avrupalı oryantalistler tarafından verilmiştir. Bunun sebebi, ünvanlarındaki “kara-kuvvetli” kelimesinin belgelerde çok sık geçiyor olmasıdır. “Kara” kelimesi Kırgızlar’da orta çağlardan beri ulu-büyük, bahadır, çok güçlü, gayretli gibi anlamlara gelmekteydi. Bu yüzden Karahan ifadesi, Uluhan, Ulu hükümdar anlamını da vermektedir.¹³⁵

Kırgızlar’ın bazı boylarının Karahanlı toprakları içerisinde yaşamış oldukları, yukarıda ifade edilmişti. Baytur, Karahanlı idaresi altındaki Kırgızlar’ın Tanrı ve

¹³² Kurt, “Maverâünnehir’e İslâm’ın Girişi”, s. 282.

¹³³ Kurt, “Maverâünnehir’e İslâm’ın Girişi”, s. 283-284.

¹³⁴ Şemseddin Makdisi, **Ahsenü’ t-Tekâsim fi Ma’ rifeti’ l-Ekâlim**, Leiden, 1906, s. 238, 323; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000, s.239-240.

¹³⁵ Osmonov, Asankanov, s. 111; Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 2000, s. 18. Bu sülale için ilmi eserlerde kullanılan diğer bir isim “İlig-Hanlar” tabiridir. O. Pritsak, “Karahanlılar”, İA, VI, Eskişehir 1997, s. 251.

Pamir Dağları'nda, Talas ırmağı çevresinde ve Yedi Su bölgesinde yaşadıklarını belirtmektedir.¹³⁶ Adı geçen bölgelerde yaşayan Kesek, Teyit, Töölös, Argu v.s. gibi İçkilik grubunu teşkil eden Kırgız boyları olduğunu çeşitli kaynaklarla teyid eden Attokurov, bunların erken devirlerde İslamiyeti kabul ettiklerini ve ziraatla da erken meşgul olduklarını belirtmektedir.¹³⁷ Nitekim İsficab, Talas ve Balasagun şehirleri civarında Kırgız boylarından biri olan Argular'ın yaşadıkları düşünülmektedir.¹³⁸ Diğer taraftan VI-X. yüzyıllarda Talas bölgesi ve Tanrı Dağları'nda yaşayan Kuşçu, Otuz oğul, Munduz ve benzeri Kırgız boylarının da İslamiyeti benimsedikleri düşünülmektedir.¹³⁹ Aynı şekilde Kırgızlar'ın bugünkü yurtlarına IX. yüzyılda geldiklerini kabul eden Erdem, bunlardan güneyde yaşayanların, İslamiyeti, muhtemelen daha erken bir dönemde kabul ettiklerini savunmaktadır.¹⁴⁰ Nitekim VIII. yüzyılda Türkistan topraklarında yayılmaya başlayan İslamiyet, daha sonra Samaniler döneminde (819–999) Balasagun'a kadar ulaşmıştır.¹⁴¹ Bununla beraber Samaniler'den İsmail b. Ahmed (892–907) uzun bir muhasara sonunda Taraz (Talas) şehrini Karahanlılardan almış (893), şehirdeki en büyük kiliseyi camiye çevirtmiştir. Talas Emiri de birçok dihanlarıyla birlikte İslamiyet'i kabul etmiştir.¹⁴²

Karahanlılar döneminde İslamiyet, özellikle Abdulkerim Satuk Buğra Han

¹³⁶ Baytur, II, s. 14. Muhammed b. Necib Bekran Cahanname (XIII. yy.) adlı eserinde de Kırgızlar'ın yaşadığı yerin Fergana'nın yakınında olduğunu şöyle tasvir etmiştir: "Diğer yandan Uruşana'dan başlayan ve Fergana'nın hududundan Kırgızlar'a kadar uzanan çöl bu dağın yanındadır. Bu dağda özellikle Uruşana'nın etrafında madenler çoktur. Bu dağlara Buttem derler." Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, çev. M. Kocobekov, T. Abdiev, Bışkek 2002, I, s. 74.

¹³⁷ S. Attokurov, Kırgız Sancırası, Bışkek 1995, s. 180, 190, 197, 200.

¹³⁸ Kaynaklarda Argular, İçkilik Kırgız boyu olarak geçmektedir. Bkz. Attokurov, s. 211-212. Kaşgarlı Mahmud, Talas ile Balasagun arasındaki şehirlere "Argu" dendiğini belirtmektedir. Kaşgarlı Mahmud, I, s. 127.

¹³⁹ Kuşçu, Otuz oğul ve diğer boylar hakkında bkz. Oljobay Karataev, "Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri", s. 377-385.

¹⁴⁰ Erdem, s. 136. Aynı şekilde Saray da İslâmiyetin önce Fergana vadisinde daha sonra Karahanlı hakimiyetinde yaşayan Kırgızlar arasında yayıldığını belirtmektedir. M. Saray, "Kırgızistan", DİA., XXV, s. 443.

¹⁴¹ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 275.

¹⁴² Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 241; V. P. Mokrınin, V. M. Ploskih, Kırgızstan Tarihı, çev. D. Saparaliev, B. Barkaev, Bışkek 1995, s. 86.

devrinde hızla yayılmıştır. Satuk Buğra Han'ın, Samani ailesinden birisinin irşadiyla İslamiyeti kabul ettiği,¹⁴³ amcası Oğulçak'a karşı başarıyla mücadele ederek devletin batı kısmında İslamiyet'in kabulüne (X.yy.) vesile olduğu bilinmektedir.¹⁴⁴ Satuk Buğra Han'dan sonra kısa süre için devletin başına geçen, oğlu Musa Tonga İlig'in, etrafına ulema ve meşayih topladığı, tebaası için mektepler, mescitler, hankahlar yaptırdığı nakledilmektedir.¹⁴⁵ Bu döneme şahit olan Makdisi Mâverâünnehr bölgesinde yetişen şahsiyetlerin üstün değerlerini şöyle ifade etmektedir: “Doğu iklimi iklimler arasında büyükleri ve âlimleri en çok olan, hayrın kaynağı, ilmin karargâhı, İslamın muhkem dayanağı ve en büyük kalesi olan bir iklimdir. Bu iklimin hükümdarı hükümdarların en büyüğü, ordusu orduların en hayırlısıdır.”¹⁴⁶

İslamiyet, yeni fethedilen yerlerde kurduğu siyasi otoriteyle ve ticaretle de yayılmıştır. Musa Tonga İlig'den sonra Karahanlı tahtına geçen Satuk Buğra Han'ın diğer oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman), gayri müslim muhaliflere karşı mücadele etmiş bütün Karahanlı Devleti'ni İslam dairesi içine sokmaya muvaffak olmuştur.¹⁴⁷ Karahanlı hükümdarları, İslam dinine sadece bir hakimiyet aracı olarak bakmıyorlardı. Dinin, hükümdarların kişisel yaşamlarında da büyük bir etkisi vardı. Dinin emirlerine uymanın, hükümdarlara da farz olduğunu kabul etmekteydiler. İbnu'l-Esir'in verdiği bilgiye göre Tafgaç Han İbrahim, müstesna dindarlığıyla tanınmıştı. Fakihlere danışmadan hiçbir zaman para almaz, ulemaya büyük bir hürmet duyardı. Meselâ, zahid bir vaiz olan Ebu Şüca el-Alevi bir gün ona: “Sen hükümdar olmaya layık değilsin” deyince Han, sarayın kapılarını kapamış ve tahttan ferağat etmeğe karar vermiştir; fakat şehir halkı toplanıp vaizin yanıldığını, Han'ın

¹⁴³ Şeşen, Cemal Karşi'nin Mülhakatü's-Surah eserinden bir kısmının tercümesini vermiştir. Orada Satuk'un Müslüman olmasıyla ilgili bilgi verilmektedir. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 205; Pritsak, VI, s. 253; Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 164; Materialy po İstorii Sredney i Tsentralnoy Azii X-XIX vv., 1988, s. 105.

¹⁴⁴ Pritsak, VI, s. 253. Amcası ile mücadelede galip gelen Satuk, Atbaş ve Kaşgar'ı fethedip Artuç tapınağını mescide çevirmiştir. Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 165. Satuk'un İslâmiyeti kabulüyle ilgili Cemal Karşi genişçe bilgi vermektedir. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına **Göre**, s. 203 vd.

¹⁴⁵ Nesimi Yazıcı, İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Ankara 2002, s. 131.

¹⁴⁶ Makdisi, s. 260.

¹⁴⁷ Yazıcı, s. 131; Pritsak, VI, s. 253.

tebaası için harcadığı zamanın vaizin sözlerini çürüttüğünü söylemiş ve hükümdarı ikna etmeği başarmışlardır.¹⁴⁸ İbnu'l-Esir ayrıca 1102 ve 1109 yılındaki Rey, Irak ve Amid'deki siyasi olaylara iştirak eden Yinal b. Anuştekin, kardeşi Ali Anuştekin ve Emir İbrahim Yinal adlı idarecilerden bahseder ki, bunların taşıdıkları isimlere bakarak Kırgız olabileceklerini düşünmekteyiz.¹⁴⁹

Karahanlılar, batıda olduğu gibi doğuda da önemli miktarda topraklar ele geçirmişlerdir. Öyle ki, Karahanlı topraklarının 1005 yılı itibariyle Lob nor'a kadar ulaştığı bilinmektedir.¹⁵⁰ 1007'de Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han, Hotan'ı fethederek buraya İslam dinini yaymaya çalışmıştır. Bundan böyle Karahanlı toprakları batıda Hazar denizine, doğuda Kengit (Kara şehir)'in batısındaki Tarım havzasına, kuzeyde Balkaş gölüne, güneyde ise Tarım havzasının güneyindeki Kara-Korum Dağlarına kadar uzanmaktaydı.¹⁵¹ Karahanlı hükümdarları bu toprakların önemli bir kısmını X. yüzyılın ikinci yarısında, bazı bölgeleriye (özellikle güneydoğudaki toprakları), XI. yüzyılın ilk dönemlerinde fethetmişlerdir.¹⁵²

Karahanlı hâkimiyetinin yayılım alanı döneminin yazarı Kaşgarlı Mahmud'un eserinden de çıkarılabilmektedir. Buna göre, Karahanlı ordusunda, Oğrak, Çigil, Karluk gibi çeşitli Türk boylarının da seferlere katıldıkları bilinmektedir. Karahanlılar ile komşu olan Oğrak boyu, Uygurlarla yapılan savaşlarda büyük bir kuvvet oluşturmuşlardı.¹⁵³ 1041 yılında kuzey doğuda Yabakular'a karşı Karahanlı ordusuna yardım eden Basmıl ve Çomullar Yabakular'ın şöhretli komutanı Buke Budraç'ı mağlub edip esir alarak Karahanlılara başarıları getirmişlerdir.¹⁵⁴ Bu durum eserde şöyle anlatılmaktadır:

“Budhraç yeme kudurdi/ Budhraç yine kudurdu,

¹⁴⁸ İbnu'l-Esir, IX, s. 234.

¹⁴⁹ İbnu'l-Esir, X, s. 288-289, 383.

¹⁵⁰ Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1971, s. 182.

¹⁵¹ Baytur, II, s. 12-13.

¹⁵² Çotonov, s. 84; Reşat Genç, “Karahanlılar Tarihi”, **Türkler**, IV, s. 455.

¹⁵³ Kaşgarlı Mahmud, Uygurların o dönemde henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olduklarını şu cümlelerle ifade etmektedir: “O vilayette (Uygur ülkesi) beş şehir olup, o yerin ahalişi kâfirdirler ve nihayet mahir atıcılardır. O şehirleri Zülkarneyn inşa ettirmiştir.” Mahmud Kaşgariy, I, s. 136.

¹⁵⁴ Reşat Genç, Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüğü, çev. Muzaffer Ürekli, Ziba Musabaeva, Bışkek 2004, s. 199-200.

Alpagutın adlırdı/ Yiğitlerini ayırdı,
 Süsin yana kadırdı/ Askerini yine döndürdü,
 Kelgalimet irkeşür/ Gelmek için toplaşıyorlar.¹⁵⁵

Yabaku kavmi de diğer Karahanlı kavimleri gibi, Kırgızlar arasına karışarak varlığını devam ettirmiştir.¹⁵⁶ Kanaatimizce hükümdarların da desteğiyle İslamiyet, Karahanlı Devleti'nin hakim olduğu bölgelerde bazı Kırgız boyları arasında yayılmıştır. Gerek İslam tebliğcilerin gerekse hükümdarların gayretleri sonucunda Karahanlı tebaasının arasında İslam hızla kabul görmüştür. İbnu'l-Esir'in verdiği bilgiye göre Hicri 340/Miladi 960 tarihinde 200.000 çadırlık bir Türk kitlesi İslamiyet'i seçmişti.¹⁵⁷ Baytur, bu kitle içerisinde Kırgızlar'ın da bulunmasını güçlü bir ihtimal olarak görmektedir.¹⁵⁸ Sonraki yıllarda da bu toplu geçişler sürmüştür. Meselâ, şimdiki Kazak steplerinde göçebe hayatı yaşayan ve yazın Bulgarlara komşu olup kışın Balasagun civarlarına göç eden 10.000 Türk ailesinin, 1043 yılının kurban bayramında 20.000 koyun kurban ederek İslam dinine geçtikleri kaydedilmektedir.¹⁵⁹ Adı geçen topluluklarının Türk oldukları kaynaklarca zikredilmiştir. Bunlar içerisinde Tanrı Dağları, Pamir Dağları, Isık-Gölü ve Talas havzasında yaşayan birçok Kırgız boyları da bulunmaktaydı. Üsöyün Acı, İslamiyet'i kabul eden bu boyların çadırlarda yaşadıklarını göz önünde bulundurarak, bunların göçebe hayatı sürdüren Kırgızlar olabileceklerini belirtmiştir.¹⁶⁰ Yine Soltonoev muhtemelen Ebu

¹⁵⁵ Mahmud Kaşgariy, I, s. 161. Türkçesi için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati' tTürk* Tercemesi, çev. Besim Atalay, Ankara 1985, I, s. 144. Karahanlı Türklerinin diğer Türkler'e yaptıkları cihad ve gazalar için bkz. Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul 1978, I-II, s. 237-238.

¹⁵⁶ Çorotegin, Kırgızlar'ın da Yedi Su, Tanrı Dağları civarında yaşadıklarını ve Yabaku gibi bazı boyların Kırgızlar'ın arasına karıştığını belirtmektedir. T. Çorotegin, "Kaşgarlı Mahmud'un Divanı ve Manas Destanında Doğu Türklerinin Savaşları", Bozkırdan Bağımsızlığa Manas, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995, s. 162-163.

¹⁵⁷ İbnu'l-Esir, VIII, s. 460.

¹⁵⁸ Baytur, II, s. 24.

¹⁵⁹ İbnu'l-Esir, IX, s. 396-397; T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev., H. Gündüzler, Ankara 1982, s. 219; Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 239.

¹⁶⁰ Üsöyün Acı, Kırgızlar'ın dini inançlarıyla ilgili bilgiler verdikten sonra onların İslâm dinini kabulüyle ilgili olarak batıda yaşayan Kırgızlar'ın daha erken devirlerde yani X.yy. itibaren kabul etmeye başlayıp en son XVI. yy. sonunda Tanrı Dağlarına göç edip gelen Kırgızlar'ın kabul ettiklerini

Dulef'ten aldığı “Müslüman olmayan Kırgızlar'ın kendi dinlerince tespih okuduklarını gördüm” bilgisinden hareketle “müslüman Kırgızlar” bulunduğu sonucuna varılabileceğini belirtmektedir.¹⁶¹ Nitekim Baytur, Ebu Dulef'in verdiği bilgiden hareketle Kırgızlar'ın bazı kabile ve boylarının Talas ırmağının batı ve kuzey taraflarında yaşadıklarına dikkati çeker.¹⁶² Karahanlı toprakları içerisinde yaşayan ve bu devlete komşu olan Kırgızlar'ın da bu ihtidalar içerisinde yer almış olmaları muhtemeldir. Nitekim bölgede Kırgızlar'ın da yaşamakta olduğunu daha önce birçok kaynağa dayandırarak belirtmiştik.¹⁶³

Karahanlılar döneminin ilk Türk-İslam kültür merkezleri, genellikle hükümdarların ve valilerin oturdukları yerleşim birimleriydi. Buralarda, hükümdarın himayesi altında mescidler camiler ve medreseler açılmış, bu kurumların, bölge halkından biri olan Kırgız boylarına İslamiyet'in benimsetilmesinde büyük bir etkileri olmuştur.¹⁶⁴ Bu şehirleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Ahsiket, Barskan, Binkas, Binakas, Buhara, Hocend, Debusiye, Fergana, Hefdih, İlak, İsficab, İştihan, Atlah, Kend, Kuz-Ordu (Balasagun), Karmina, Kasan, Kaşgar, Kiş, el-Kuşanikas, Marginan, Özkend, Riştan, Sağaniyan, Şaş, Taraz (Talas), Tunkas, Uşrusana, Yarkend.¹⁶⁵

Türkistan' da İslamiyet'in yayılması, özellikle bu dönemler için büyük ölçüde Hanefilik/Matüridilik vasıtasıyla olmuştur. Bu topraklarda yetişen Türk alimler,

belirtir. Üsöyün Acı, “Kırgız Elinin Dini İşenimi cana Salt-sanaası Cönündö”, Kırgızdar, haz. K. Cusupov, Bışkek 1997, IV, s. 568–569.

¹⁶¹ Erşahin, s. 39. Nizameddin Abdulali b. Muhammed b. Huzeyn el-Bircandi (XV-XVI.yy.)'nin “Acaibu'l-Buldan” adlı eserindeki Kırgızlar hakkında benzer bilgileri verir ve bu nedenle Ebu Dulef'ten alıntı yapmış olduğu görülmektedir. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı, I, s. 248-249.

¹⁶² Baytur, II, s. 20.

¹⁶³ Şeşen, İslâm Coğrafyacılara Göre, s. 58.

¹⁶⁴ İslâmiyetin benimsenmesinin sembolleri olan cami, mescid ve namazgâhlarda halife ve hükümdar namına hutbeler okutulmaktaydı. Yusuf Kadir Han'ın oğlu Şerefüddeve Ebu Şuca Arslan Han'ın adına Kaşgar, Hotan ve Balasagun camilerinde hutbe okunduğu bilinmektedir. Reşat Genç, Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüğü, s. 99.

¹⁶⁵ Pritsak, VI, s. 259. Bu dönemde Semerkant ve Buhara şehirlerinin yanısıra Fergana bölgesi de bir sanat, ilim ve öğretim merkezi haline gelmişti. Bu ilim merkezleri pek çok âlim ve şairi celbetmişti. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, (izah ve düzeltmeler F. Köprülü), Ankara 1971, s. 47

Samaniler döneminden bu yana daima Hanefilik mezhebini desteklemişlerdir. Ecer, Türkler' inbu iki mezhep sayesinde İslamiyet'i benimsediklerini şu şekilde açıklamaktadır: “Bu her iki mezhebin de akla değer vermesi, uygulamada zaman ve şartların gözönünde bulundurma kolaylığını ön planda tutması, insan iradesine değer vermesi... sebepleriyle Türkler arasında hızla yayıldı.”¹⁶⁶ Kırgızlar'ın da, diğer Türk boyları gibi, İslamiyet'i bu mezhep kanalıyla kabul ettikleri söylenebilir. Nitekim, Günay ve Güngör, Kırgızlar'ın X. yüzyılda Moğolistan'ı terk ettikleri dönemlerde Sünnî İslamiyet'i kabul ettiklerini belirtmektedirler.¹⁶⁷ O dönemde gerek Karahanlılarda gerekse Selçuklularda hakim mezhep Hanefilik olmuştur. Kırgızlar hatta bu mezhep mensupları sayesinde İslamiyet'i kabul etmekle kalmamışlar, mezhep kurucusu olan İmam A'zam Ebu Hanife'yi pir olarak görmüşler ve onun yoluna sadaka vermişlerdir.¹⁶⁸

Bu devirde İslamiyet, Altay bölgesinde yaşayan Kırgızlar'a da etki etmeye başlamıştır. Burada yaşayan Kırgız boyları eski adetleri olan ölü yakma uygulamasını terk etmiş ve ölülerini, müslümanlar gibi gömmeye başlamışlardır. Nitekim Ögel, IX-X. yüzyıla ait Altay mezarlarının, büyük bir ihtimalle burada yaşayan Kırgızlar'a ait olduklarını belirtmiş ve bu mezarlar arasında bulunan Srotski kurganlarının, İslamiyet'i kabul eden Türkler'e ait bir kültürü yansıttıklarını savunmuştur.¹⁶⁹ Bu bilgiden hareketle, burada yaşayan Kırgız boylarının İslamiyeti kabul etmiş olduklarını söylemek mümkündür. XI-XII. yüzyılda yaşayan Şerefü'z-Zaman Tahir Mervezî bu konuda şu açıklamaları yapmaktadır: “Türkler' den bir kısmı da Kırgızlardır. Kırgızlar kalabalık bir boydur. Ülkeleri yazlık olan doğu ülkesi ile kuzey ülkesi arasındadır. Kimaklar Kırgızlar'ın kuzeyinde, Yağma ve Karluklar ise batı tarafında yaşarlar. Kuca ve Erkler ise kışlak olan batı ile güney arasındadır. Kırgızlar adetlerinden biri de ölülerini yakmalarıdır. Onlar ateşin ölüleri temizlediğini ve günahlardan arıttığını sanırlar. Bu yakma adeti onlar arasında eskiden vardı. Fakat Müslümanlarla komşu olduktan sonra ölülerini gömmeye

¹⁶⁶ Ahmet Vehbi Ecer, “Tarihte Türkler, İslamiyet ve Mezhepleri”, Erdem, Türkler' de Həğgörü Özel Sayısı 2, Ankara 1996, VIII, S. 23, s. 490.

¹⁶⁷ Günay, Güngör, s. 358.

¹⁶⁸ Karasaev, Nakıl Sözdör, Frunze 1987, II, s. 113.

¹⁶⁹ Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 299-301.

başladılar”.¹⁷⁰ Kanaatimizce Mervezî’nin sözünü ettiği Kırgız boyları, Altay, Yedi Su ve Kaşgar bölgelerinin halkına komşu olan Kırgız boylarıdır ki, kendisi de bir başka yerde Kırgızlar’ın Uç ve Kaşgar civarında yaşadıklarını belirtmiştir.¹⁷¹ Kırgızlar’ın Yedi Su’da yaşayan Karluklar ile komşu oldukları Çin kaynaklarınca da teyid edilmektedir.¹⁷² Mervezî Kırgızlar’daki gömme adetlerinin değişikliğe uğramasını İslamiyet’in tesirine bağlamaktadır. Asya halklarının örf ve adetlerinde, gömme uygulamalarının değişmesi sık görülmeyen bir hadisedir. Bu durum, halkın yeni dini kabulüyle veya halkın etnik yönünün değişmesiyle ilişkilidir. Mervezî’nin fikrini araştırmacılar da teyid etmiş ve onun Kırgızlar’a ilişkin bu tasvirinin, Kırgızlar’ın, İslam dinini Moğol istilasından önce kabul etmeye başlamış olduklarının bir işareti olarak değerlendirilebileceğini savunmuşlardır.¹⁷³ İslam dinini kabul etmeye başlayan Kırgız boylarının örf adet, gelenek ve göreneklerinde bazı değişiklikler meydana gelmişse de, bu halkın İslam dinine olan bağlılığı, yerleşik hayata geçmiş halklarındakinden farklı olmuştur. Kırgızlar, İslam dininin emirlerini, uzun bir süre boyunca, eski inançlarıyla birlikte yerine getirmişlerdir.¹⁷⁴ Kırgızlar’ın muhafazakar göçebe hayatı, eski inançların İslam dininin esaslarıyla bir arada sürdürmesine yol açmıştır. Erşahin de bu hususa dikkat çekmiş, dağlarda ve yüksek yaylalarda göçebe olarak yaşayan Kırgızlar’ın İslam talimatına yeterince ulaşamadıklarını belirtmiştir.¹⁷⁵ Karahanlı toprakları içerisinde göçebe hayat yaşayan başka boylar da vardı. Bunlardan biri de Türgişler’di. Gerdizi Türgişler’in,

¹⁷⁰ Mervezi, **Tabaiü’l-Hayevan**, çev. V. F. Minorsky, Frankfurt 1993, s. 30; İbn Fazlan Seyahatnamesi **Tercümesi**, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 99.

¹⁷¹ Mervezi, s. 31. Uç ile kuşkusuz Kaşgar’ın kuzeyindeki Uş-Turfan kastedilmektedir. Haydar, **Tarih-i Reşidi**, çev. E. Denison Ross, Türkçesi Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 508.

¹⁷² Bkz. Çotonov, s. 180; Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 207. Bilindiği gibi Isık-Göl’den İsficab’ın güneyine ve oradan da Çüy ve İle nehrine kadarki topraklarda Karluklar yaşamışlardır. XII. yy. Karlukların büyük çoğunluğu Maverâünnehr’e göç ederek Karahanlılarla siyasi kavgalara girişmişlerdir. Reşat Genç, **Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüğü**, s. 200.

¹⁷³ Çoroteğın, Moldokasımov, s. 41. Bu konuda Üsöyün Acı, Kırgızlar’ın Kuça, Kumul ve Karaşehir civarında yaşadıklarını ve yerli Moğollar tarafından buradaki kabirlerin Kırgız kabirleri olarak bilindiklerini belirtir ki, burada yaşayan Kırgızlar’ın İslâm dinini kabul ederek Müslümanlar gibi kabirlere gömmeye başladıklarını söyleyebiliriz. Üsöyün Acı, “Kırgız Sancırası”, s. 79.

¹⁷⁴ Baytur, II, s. 25.

¹⁷⁵ Erşahin, s. 40.

yaşadıkları dağa Uluğ-dağ dediklerini belirterek şu kaydı düşmektedir: “Bu dağ (Uluğ-dağ) başka bir dağa bitişiktir. Türkler bu sonuncu dağa taparlar. Bu dağ adına yemin ederler. Buranın Allah’ın ikametgahı olduğunu söylerler. Allah ise onların dediklerinden (zanlarından) münezzehtir. Bu yokuşu geçince yolun solunda Tuhsi ve Urmanların oturduğu Türkistan ülkesi bulunur.” Bu Türk boyu daha sonra Tanrı Dağları’na yerleşen Kırgızlar arasında erimiştir. Kırgızlar arasında geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu dağlara Tanrı Dağ (Tenir Too), Ala Dağ (Ala Too), Uluğ Dağ (Uluu Too) ismi verilmektedir. Eski bir Kırgız halk şiiri bu hususta şunları anlatır:

Uluu toogo çıkkan barbı/ Ulu dağa çıkan (kimse) var mı?

Ular ünün ukkan barbı/ Ular¹⁷⁶ sesini duyan var mı?

Giriş’te Karahıtay Gur Han’ının Beşbalık ve çevresindeki Kırgızlar’a saldırılarından bahsetmiştik.¹⁷⁷ Bu husus Manas destanında yerini bulmuştur. Destanda Kırgızlar müslüman olarak, Karahıtaylar ise kafir olarak tasvir edilmişlerdir.¹⁷⁸ Nitekim Karasaev, Kırgızlar’ın eskiden beri İslam davetçilerinin faaliyetlerine tanık olduklarını hatta Manas’ta da onların faaliyetlerine rastlandığını örneklerle açıklamaktadır.¹⁷⁹ Cüveyni de, döneme ilişkin yazılarında, İslam tebliğcilerinin Yedi Su ve Almalık çevresindeki faaliyetlerinden söz etmektedir.¹⁸⁰ Kanaatimizce, destanda adı geçen bu Kırgızlar, İslamiyet’i kabul etmiş olan Yedi Su bölgesi Kırgızları’dır. Manas destanında geçen ve Kırgızlar’la Karahıtaylar arasındaki savaşı anlatan kısımlar, yine destanda adı geçen Almambet ve Coloy gibi kahramanlar göz önünde bulundurulduğunda destandaki bilgilerin tarihi verilere

¹⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud bunu keklik olarak açıklamaktadır. Kaşgarlı Mahmud, I, s. 122.

¹⁷⁷ Cüveyni, s. 305; Fakat Baytur Karahıtayların saldırısına uğrayan Kırgızlar’ın Yenisey Kırgızlar’ı olduğunu belirtir. Baytur, II, s. 17; V. Barthold, “Kara-Hıtaylar”, İA, Eskişehir, 1997, VI, s. 273.

¹⁷⁸ Bazı araştırmacılar “Manas” destanının ortaya çıkışını Kırgızlar’la Karahıtaylar arasındaki savaflara dayandırmaktadırlar ki, gerçekten de Karahıtaylarla etnik kökeni bir olan Solon ve Şibe boyları Kırgızlar’la savaşımlardır. B. M. Yunusaliev, Kırgızskiy Geroičeskiy Epos Manas, Frunze 1968, s. 212; B. Camgırçinov, Oçerk Političeskogo İstorii: Kirgızı XIX veka, Frunze 1966, s. 6; E. Abdılđaev, s. 98-99. Araştırmacı E. İ. Kıçanov da, Çin kaynaklarına dayanarak Cürçenlerden zayıya uğrayan Karahıtayların Yedi Su bölgesinde Kırgızlar ile çarpışmaya girmiş olduklarını belirtir. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 270.

¹⁷⁹ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 145.

¹⁸⁰ Cüveyni Nayman Han’ı Güçlüg ile Cengiz Han arasında geçen mücadele döneminde de İslâmi faaliyetlerin devam ettiğini belirtmektedir. Cüveyni, s. 116.

uygunluğu ortaya çıkmaktadır.¹⁸¹ Manas destanıyla ilgili ayrıntılı bilgiler veren Seyfettin Ahsikendi bu konuda ilginç tespitler aktarmaktadır. Manas'ın Talasta, Kalmuk Hanı Coloy¹⁸² ile yaptığı savaşlar tasvir edilir ve Manas'ın başında bulunduğu ordu Müslüman, düşmanlar (Kalmuklar) ise kâfir olarak anılır. Manas'ın, Karakoco ile Temir Hoca'nın vefatından dolayı ta'ziyede bulunduğu, Kur'an-ı Kerim'i hatmettiği, bir yerde de Seyyid Celaleddin'den dua aldığı belirtilmiştir.¹⁸³ Bu bilgilerden anlaşılıyor ki, tıpkı diğer gazi ve alplar gibi İslamın cihad anlayışını uclarda en iyi şekilde temsil eden Manas'ın önderliğindeki Müslüman Kırgız ve diğer Türk boyları, yeni toprakları fethetmek ve buralara Müslümanların yerleşebilmeleri için zemin hazırlamak, fethedilen topraklarda yaşayan gayri müslimlere İslamı telkin etmek ve Müslüman olmalarını sağlamak suretiyle önemli hizmetler ifa ediyorlardı.¹⁸⁴ İşte bundan dolayıdır ki tasavvuf ve tarikat ehli sayesinde İslamı kabul eden ve İslamın cihad ruhunu canı gönülden benimseyen gazi veya alp Manas halk ağzında menkıbeleştirilerek nesilden nesile aktarılmış ve destan şeklinde günümüze ulaşmıştır. Bu sebeple Erşahin, Kırgızlar'ın putperest Karahıtaylarla olan mücadelelerini bir gaza gibi algıladıklarını belirterek, bu durumun onların İslamlaşmalarında etkili olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁸⁵

Müslümanlar, Karahıtaylar devrinde de etkinliklerini korumuşlardır. İslamiyet bu devirde doğuya olan yayılmasını sürdürmüştür. Karahıtaylar, İslamiyet'i kabul etmemişler ama genelde bütün din ve inançlara hoşgörülü davranmışlardır. Son hükümdarlarının Müslüman olduğu rivayet edilir.¹⁸⁶ XIII. yüzyıl başlarında İli'nin kuzeyinde hüküm süren iki Müslüman emirliğinden söz edildiği göz önünde bulundurulduğunda, İslamiyet'in buralara da hakim olduğu savunulabilir. Wu-ku-sun (1220/1221)'un seyahatnamesine göre Karahıtaylar, Nayman devletinin

¹⁸¹ Baytur, II, s. 20–22. Kaynaklarda Yeh-lü Ta-shih (1124–1143), olarak bilinen Kara-Hıtay hükümdarı Karahanlıları kendine bağlayarak bu devletin kurucusu olmuştur. Barthold, “Kara-Hıtaylar”, s. 273.

¹⁸² Ahsikendi'nin Kalmuk Hanı olarak zikrettiği Coloy, aslında Karahıtay hükümdarı Elüy Daşı'dır.

¹⁸³ Ahsikendi, s. 55.

¹⁸⁴ Bu hususta bkz. Manas, (S. Orozbekov varyantı), haz. Komisyon, Bışkek 1995, II, s. 157.

¹⁸⁵ Erşahin, s. 40.

¹⁸⁶ Ahmet Taşağıl, “Karahıtaylar”, DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 416.

yıkılmasından sonra Müslüman adetlerini ve kıyafetlerini benimsemişlerdir.¹⁸⁷ Adı geçen iki Müslüman emirliği içerisinde Kırgızlar da yaşamaktaydılar. Bu yüzden İslamiyet'in, onların yaşamına da etki etmiş olması muhtemeldir. Bu tarihten sonra ciddi bir siyasi varlık gösteremeyen Karahıtaylar ve Naymanlar, sonraları Kırgızlar'a ve diğer Türk boylarına karışmışlardır.¹⁸⁸ Naymanlar ile ilgili görüş belirten Kıçanov ise Çin tarihçisi Han Ju Lin'in verdiği bilgilerden hareketle Naymanları Kırgızlar'ın bir kısmı olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁹ Nitekim Aristov, Naymanlar ve Karahıtayların XVI. yüzyılda Kırgızlar içerisinde yer aldıklarını belirtmişse de, başka bir yerde de XIII. yüzyılda Fergana dağlarına gelip yerleştiklerini kabul etmektedir.¹⁹⁰ Diğer taraftan Leon Cahun, Naymanları Kırgızlar'ın halk olarak oluşum sürecinde katıldıklarını ve müslüman olduklarını belirtmektedir.¹⁹¹ Bu devirde İslamiyet'i kabul eden Kırgızlar'ın, örf ve adetlerinde görüldüğü gibi, kullandıkları dini kavramlarda da bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin, Kırgızlar Tenir sözü yanında Allah ve Kuday (Farsça Huda sözünün Kırgızca telaffuzu) kavramlarını kullanmaya başlamışlardır.¹⁹² Bunu Kırgız dil araştırmacıları da teyid etmektedirler.¹⁹³

Sonuç olarak diyebiliriz ki İslamiyet Karahanlılar döneminde diğer Türk boyları arasında olduğu gibi Kırgızlar arasında da yayılma imkânı bulmuştur. Bunu

¹⁸⁷ Barthold, "Kara-Hıtaylar", s. 275.

¹⁸⁸ Bu hususta bkz. Abramzon, Kırgız i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnie Svyazı, Leningrad 1971, s. 148; Kuzeyev, s. 236-238; Baytur, II, s. 29. Kalkan, bunların Kırgızlar içerisinde yer almalarını Moğollar döneminde göstermektedir. Mustafa Kalkan, Kırgızlar ve Kazaklar, İstanbul 2006, s. 204-205, 215. Kanaatimizce Naymanlar bu dönemde Yuan Şi'de belirtilen beş Kırgız boyundan birini oluşturmaktaydı. Barthold, "Yuan Şi"nin verdiği bilgiden hareketle Kırgızlar'ın beş boydan oluştuğunu belirtmektedir. Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 40.

¹⁸⁹ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 270.

¹⁹⁰ N. Aristov, "Opıt Vıyasneniya Etniçeskogo Sostava Kirgiz Kazakov Bolşoy Ordı i Kara-Kirgizov na Osnovanii Rodoslovnih Skazaniy i Seleniy o Suşestvuyuşih Rodovih Deleniyah i Rodovih Tamgah, a Takje İstorıçeskih Dannih", Jivaya Starina, S.-Petersburg 1894, vıp. III, IV, s. 427-433.

¹⁹¹ Leon Cahun, s. 152, 303.

¹⁹² Baytur, II, s. 25.

¹⁹³ Araştırmacı K. Dıykanov, Kırgızistan topraklarına ve burada yaşayan halka İslâm dini ve Arapça kelimelerin tesirinin X-XI. yy. başaldığını belirterek buna delil olarak Yusuf Balasagunlu'nun "Kutadgu Bilig" adlı eserinde geçen Arapça kelimelerden örnekler verir. K. Dıykanov, Kırgız Tilinin Tarihınan, Frunze 1980, s. 38.

Kırgızlar'daki dini inançlar hakkında araştırma yapan T. C. Bayalieva da teyid etmektedir.¹⁹⁴

B. Çağataylar Dönemi (1227-1644)

Moğollar'ın bilinen siyasi tarihi Temuçin (Cengiz Han) ile başlamaktadır. 1206'da "Cengiz Han" ünvanını alan Temuçin, güçlü ve disiplinli ordusu sayesinde komşu boyları idaresi altına almıştır. Kırgızlar'ın bu devirde Yenisey, Altay, İle-İrtiş havzası ve Tanrı Dağları'nda yaşadıkları ve 1207'de Cengiz Han'a itaat ettikleri bilinmektedir.¹⁹⁵ Kaynaklar, Tobol, Tura, İşim ve İrtiş ırmaklarının bir kısmını ve civar coğrafyayı içine alan batı Sibiryâ mıntıkasının, 1220 yılında Cengiz Han tarafından Kırgız hanı Mamık'ın oğlu Taybuga'ya verilmiş olduğunu ve bölgenin, bu tarihten, 1598'deki Rus hakimiyetine kadar bir Türk hanlığı olarak idare edildiğini aktarmaktadırlar.¹⁹⁶ Şecereelerde de Taybuga'nın Kırgız boyu Avat İnal boyundan olduğu ve Töölös boyu ile birlikte Sibiryâ'dan şimdiki yaşadıkları yerlere göç ettikleri belirtilmektedir.¹⁹⁷ Söz gelimi bu devirde Kırgız hükümdarının diğer Türk boylarında da görülen bir unvan olan 'İnal'ı kullandıkları bilinmektedir.¹⁹⁸ Diğer

¹⁹⁴ T. C. Bayalieva, *Religioznie Perejitki u Kirgizov i ih Preodolenie*, s. 22.

¹⁹⁵ Moğollar'ın Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Ankara 1948, s. 160; Muhammad Musa oğlu Abdurrahim, *Nasab-naama (1855-cılı Kudayar Han cazdırgan adamzattın sancırası)*, haz. O. Sooronov, Bışkek 2003, s. 40.

¹⁹⁶ Hadi Atlasi, s. 36; Reşid Rahmeti Arat, "Küçüm Han", İA, Ankara 1977, VI, s. 1071. Talıp Moldo, "Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, Türülü Salttar", Ala Too, Bışkek 1991, I, s. 44. Crousset de Sibir Hanlığı'nı Taybuga neslinden gelen (Cengiz ailesinden olmayan) Yadigar Han'dan Küçüm Han'ın aldığını belirtmektedir. Crousset, s. 451. "Manas" destanında da sık sık Yadigar (Cediger) zikredilir. *Manas Destanı*, yay. W. Radloff, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995, s. 113, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 257. Kurat ve Temir, *Sibir Hanlığı'nın Altın Ordu'nun parçalanmasından sonra kurulduğunu ve burasının idaresini Taybuga'ya Cengiz Han'ın verdiğini ifade etmektedirler ki, anlaşılan Hanlığın ne zaman kurulduğuna bir türlü karar verememişlerdir*. A. N. Kurat, A. Temir, "Sibir (Sibiryâ) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992, I, S. A-23, s. 438.

¹⁹⁷ Attokurov, s. 209-210.

¹⁹⁸ Bununla ilgili Reşidüddin Fazlallah: "Bu eyalette (Kırgız ve Kem Kemciyüt) pek çok köy ve kasaba yerleşiminin yanı sıra, pek çok göçebe de yaşamaktadır. Bu toplulukların yöneticiler, başka isimlerin yanı sıra Inal adıyla da adlandırılırlar" kaydını düşmektedir. Reşidüddin, *Camiiü't Tevarih*, haz. Behmen Kerimi, Tahran, 1362, I, s. 100

tarafından kâhini Horci'nin idaresine verildiğini ve İrtiş havzasında yaşadıklarını bilmekteyiz.¹⁹⁹ Kırgızlar'ın, sonraki dönemlerde Moğollar'a karşı bir bağımsızlık mücadelesine giriştikleri bilinmektedir. Bu hareketlerden bazıları 1218, 1273, 1275–1276 yıllarında gerçekleşmiştir. Bağımsızlık hareketleri çoğu kere başarısız olmuş, Moğollar'ın baskısıyla batıya ve güneye göç etmek zorunda kalan bazı Kırgız boylarının, Sibiry'a'nın güneyine, İle-İrtiş havzasına, Tanrı Dağları'na, Sır-Derya'ya ve hatta Altın Ordu topraklarına kadar yayıldıkları bilinmektedir.²⁰⁰

Cengiz Han, ele geçirdiği toprakları, ölümünden önce oğulları Cuçi, Çağatay, Ögedey ve Tuluy arasında pay etmiştir. Kırgızlar, adı geçen bu dört ismin hüküm sürdüğü topraklarda da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fakat Kırgızlar'ın İslamlaşma süreci, özellikle Çağatay Hanlığı'yla yakından ilişkilidir. Bu yüzden, bu bölümde özellikle Çağatay Hanlığı üzerinde durulacaktır. Fakat yeri geldiğinde diğer bölgelerde yaşayan Kırgızlar'ın İslamlaşma süreçleri hakkında da bilgiler verilecektir.

Çağataylar dönemi Çağatay Hanlığı (1227–1348), Moğolistan Hanlığı (1348–1514) ve Yarkend Hanlığı (1514–1644) olmak üzere başlıca üç safhaya ayrılmaktadır.

1. Çağatay Hanlığı Dönemi (1227–1348)

Çağatay Hanlığı'nın sınırları içerisinde bulunan bölgeler, doğuda İle nehrine, batıda Buhara ve Semerkand'a, yani Maverâünnehr, Yedi Su ve Kaşgar bölgelerine dek uzanır. Çağatay Hanlığı'nın başkenti İle nehrinin kıyısındaydı.²⁰¹

Müslümanların Çağatay Han (1227-1242) döneminde sıkıntılı günler yaşadığı

¹⁹⁹ Vladimirtsov, s. 160. Metinde zikredilen Tagay ve Aşih adlı idareciler, bize Kırgız şeceresinde zikredilen iki kardeş yönetici olan Tagay ve Adigine'yi hatırlatmaktadır. Adarkin olarak zikerdilen kabileler günümüzde Adigine boyları olarak Kırgızlar arasında mevcuttur. Bu konuda Ahsikendi'de de bilgi geçmektedir. Ahsikendi, s. 67.

²⁰⁰ Gregory R. Koldys, "Kırgızlar'ın Siyasal-Tarihsel Bir İncelenmesi", **Türkler**, XIX, s. 521. Marko Polo, Altın Ordu Devleti'ne Kırgız ülkesini de katmaktadır. Marko Polo, II, s. 221.

²⁰¹ Çağatay'ın yazlık merkezi Kuyaş'dı (Güneş) ve kent İle havzasında bulunmaktaydı. Kışın ise Meraurik (veya Meravzik)-İle adlı yere taşınmaktaydı. Cüveyni, s. 241–242; Barthold, Kırgız cana Kırgızistan, s. 96.

bilinmektedir.²⁰² Cüveyni de bu konuda şunları aktarır: “Onun yönetimi sırasında İslami kurallara göre hayvan kesilmemesi, gündüz suya girilmemesi konularındaki yasalar titiz bir şekilde uygulandığı için müslümanlar zor günler yaşadılar. Bu yasa yüzünden o sırada Horasan’da hiç kimse açıktan hayvan kesmedi. Kararın iptal edilmesi konusunda müslümanların yaptıkları her başvuruyu Çağatay ‘murdar et yiyin’ diye geri çeviriyordu”.²⁰³ Fakat İslamiyet, Çağatay’ın sağ olduğu dönemlerde bile yayılmasını sürdürmüştür. Çağatay Hanlığı’nda, yerel yönetimlerin, diğer Moğol devletlerinden farklı olarak müslüman yöneticilerin elinde kaldığını görmekteyiz.²⁰⁴ Bunlardan biri Kutbeddin Habeş Amid İlarguvî olmuştur. Habeş Amid bu konumunu Kara Hülagü zamanında da korumuştur.²⁰⁵ Bize göre Habeş Amid daha önce Talas-Balasagun bölgesinde yaşayan Argu Kırgızlar’ından biridir ve Habeş Amid’in mensup olduğu boyun daha önce İslamiyet’i kabul ettiklerini anlatmıştı. Togan, Çağatay Han’ın Habeş İlarguvi’yi “amid” yani müşavir yapmasına neden olarak onun Uygur ve Argu edebi dilini bildiğini göstermektedir ki, bize göre de yazı ve dilleri Uygurlarla aynı olan Kırgızlar’dan bazı şahsiyetlerin Moğol hükümdarlarının yanında görev almış olduklarını söylemek mümkündür.

Çağatay’ın yukarıda belirttiğimiz tutumu, kendi soyundan gelen yöneticiler tarafından da sürdürülmeye çalışılmış ama İslamiyet’in giderek güç kazanması neticesinde zamanla ortadan kaybolmuştur. Bu durum zaman zaman Moğol yöneticileri arasında iç çekişmelere neden olmuştur. Bu yüzden İslam dininin gelişimi, İslami geleneklerin güç kazandığı Maverâünnehr ile eski geleneklere saygı duyan doğu bölgelerinde farklı biçimlerde olmuştur.²⁰⁶ Fakat buna rağmen İslamiyet,

²⁰² Erşahin, s. 41-42. Cengiz’in Çağatay için; “Her kim bilgiyi, yasayı, siyaseti, celadeti, ayin ve töreye riyaseti severse Çağatay’a tabi olsun” demek suretiyle onun Moğol geleneklerinden taviz vermeyen bir mizaca sahip olduğunu belirtilmiştir. Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Hanlığı”, DİA, İstanbul 1993, VIII, s. 176.

²⁰³ Cüveyni, s. 242.

²⁰⁴ Moğollar’ın İran’da ve Çin’de güçlü merkezi yönetim olsa bile Türkistan’da durum önceki devirlerdeki gibi kalmıştır. Şehir yöneticilerinin nesillerinden hariç diğer tüm yerlerde hatta İle havzasında da önceki sülaleler yönetimde kalmıştır. Yerli sülaleler olmayan yerlerde de yönetimin başında sadrlar vardı. Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 447.

²⁰⁵ Cüveyni, s. 382; Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 98, 99.

²⁰⁶ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 448.

bölgeye giren diğer dinlere göre çok daha büyük bir güç kazanmış ve hızlı biçimde yayılmayı sürdürmüştür.²⁰⁷

Çağataylar her ne kadar Moğol geleneğini devam ettirmeye çalışsalar da, yavaş yavaş Türkleşmeye ve İslamlaşmaya başlamışlardır.²⁰⁸ Wheeler, çoğu Moğollar'ın istiladan sonra geri Moğolistan'a yerleştiklerini ve Türkistan'da kalanların da, daha ilk dönemlerde Türkleştiklerini ve ardından da İslam kültürünü dolayısıyla İslamı benimsemeye başladıklarını belirtmektedir.²⁰⁹ Türkleşme ve İslamlaşma, Çağatay Hanlığı'nda olduğu gibi Altın Ordu Devleti'nde de, hemen hemen aynı dönemlerde gerçekleşmiştir.²¹⁰ Bu çerçevede Moğol göçleriyle birlikte Türkistan'ın içlerine doğru göç edip gelen Kırgızlar da diğerleri gibi yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Şecerelede Kırgızlar'ın bazı boylarının bu dönemde Tanrı Dağları'na geldiği rivayet edilmektedir.²¹¹ Bu sefer Tanrı Dağları'nda yaşayan müslüman Kırgızlar'ın nüfusunda göçler sebebiyle önemli artışlar olmuştur. Kırgızlar'ın yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde de diğer Türk ve Moğol boyları Kırgız boyu olarak isimlendirilmeye başlamıştır. Söz gelimi Kırgız şecereleri Moğol boylarının zamanla Kırgız boylarına katılarak Mogol ve Munguş şeklinde isimlendirildiklerini belirtirler.²¹² Diğer Kırgızlar gibi şehir etrafına ya da ovalara

²⁰⁷ Rubruk, Altın Ordu Devleti tarafından gelirken Yedi Su havzasında Organum adını taşıyan bir topluluktan bahseder ki, bunlar arasında Nasturi, Müslüman, Putperest olanlar vardı. Bu kavim daha sonra Kırgız şecerelerinde Orgu ya da Argın olarak geçen boy olsa gerektir. Wilhelm Von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 71.

²⁰⁸ E. Ekrem, "Doğu Türkistanda Sufi Hocalar", Erdem, Ankara Ocak 1996, VIII, S. 23, s. 626.

²⁰⁹ "Moğol istilaları göçebelerle yerleşik bölgeler arasındaki güç dengesini değiştirdi ve steplerde yaşayan Türk göçebe unsurlar bir ölçüde kasabalara yerleşmeye başladı. Moğol hükümdarlarının Türkleşmeleri Moğol devletinin kuruluşundan çok kısa süre sonra başlamış görünmektedir. Bu süreç İslamı kabullerinden bir az önce olmuştur." Wheeler, s. 24.

²¹⁰ Doğan Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi**, İstanbul 1993, IV, s. 1878-1881.

²¹¹ Şecere şu şekilde anlatılmaktadır: "Cengiz Han 1227 yılında Kırgızlar'ı darmadağın ettiğinde çoğunluğu kaçarak her tarafa dağılmıştır. O devirlerde Kırgızlar'ın aksakalı Dolon biy ikiz oğlunu yanına alarak Tanrı Dağları'nın batı tarafına gelir. O insan şimdiki Kırgızistan'ın Narın ile Koçkor arasındaki bir dağ belinde vefat eder. Bu geçit şimdi Dolon geçiti olarak isimlendirilir. Ondan Ak oğul, Kuu oğul isimli ikiz çocuk kalır. Bu iki çocuktan yayılmış olan dış (sırtkılık) "Otuz oğul" diye isimlendirilir." Üsöyün Acı, "Kırgız Sancırası", s. 82.

²¹² Abdikerim Sıdkov, "Kırgızdardın Uruuga Bölünüşü", Ala Too, 1, Bişkek 1991, s. 128-129.

yerleşen Kırgızlar bundan böyle İslamı yakından tanıma fırsatına sahip olmuşlar ve bu dini benimsemişlerdir. Öyle sanıyoruz ki daha erken devrilerde ziraatla meşgul olan ve İslamiyet'i benimseyen İçkilik Kırgızları'na diğer Kırgız boyları eşlik etmiş ve bazı boylar ziraatla meşgul olmaya ve İslamı yakından tanıma fırsatına sahip olmuşlardır. Bu devirde kayda geçirilen bir yazıdan hareketle İslamiyetin Çağatay Hanlığı d öneminde Balasagun çevresinde yaygın halde olduğunu söylemek mümkündür: “ Bu türbe 711/1311 senesinde vefat eden hayale batmış insanın, bununla beraber tecrübi ilimlerin, şecerelerin ve şeriatın bilgisi, şöhretli imam, en iyi şeyh İmam Muhammed Fakih Balasagunî' nindir. Ve sonra onun türbesinde Allâ ile irtibatı sağlayıcı ağaç yeşillensin ve hürmetli insanların gönlü ebediyyen ona dönsün. Hoca Ömer Hedavi tarafından yazılmıştır.”²¹³

Çağatay Hanlarının içerisinde İslamiyete ilk geçen kişi, 1266 yılında Algu' nun ölümünden sonra han ilan edilen Mübarek Şah (Mart 1266- Eylül 1266) olmuştur.²¹⁴ Fakat Kubilay Han tarafından desteklenen Çağatay' ın başka bir torunu Barak Han (1266–1271) aynı yıl Mübarek Şah' ı tahttan indirerek kendisini Çağatay Hanı ilan etmiştir. Barak Han da daha sonra İslamiyet'i seçmiş ve “Gıyaseddin” lakabını almıştır.²¹⁵ Rivayete göre Barak Han “(tahta çıkışından) iki yıl sonra müslüman oldu. Ona Gıyaseddin lakabı verdiler. Onunla Çağatay evladı Maverâünnehr’ de nufi imanla müşerref oldu.”²¹⁶ Çağatay hükümdarlarının isim ve lakablarına bakıldığı zaman onların tedricen İslamlaşmaya başladıkları görülmektedir.²¹⁷ Fakat yine de eski inançlarından vazgeçmek istemeyen Moğol ve Türk boylarının bir çoğu Barak Han' ın ölümüyle tekrar eski inançlarına dönmüşlerdir.²¹⁸

²¹³ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 222. Tarih-i Reşidi'de eksik tercüme edilmiştir. Haydar, s. 537.

²¹⁴ Nizamüddin Şami, Mübarek Şah' ı kalbi temiz, kimseyi incitmeyen, sabırlı, kerim, şecaatli, savaşçı biri olarak tanıtmakla birlikte onun kısa süreli döneminde Çağatay ulusunun emniyet ve asayiş içerisinde olduğunu belirtmektedir. Nizamüddin Şami, Zafername, çev. N. Lugal, Ankara 1987, s. 16.

²¹⁵ Abdulkadir Yuvalı, “Çağatay Hanlığı”, s. 177.

²¹⁶ Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-yi Türk, haz. B. Ahmedov, Taşkent 1992, s. 94.

²¹⁷ Aynı dönemlerde İlhanlı hükümdarlarının da müslüman adları kullandıklarına şahit oluyoruz. Bkz. B. Spuler, İran Moğolları, çev. C. Köprülü, Ankara 1957, s. 218.

²¹⁸ Arnold, s. 237.

Bu dönemde çeşitli din mensuplarının bulunduğu Karakorum'daki Kırgızlar'ın hangi dine mensup oldukları ise bilinmemektedir.²¹⁹ Nitekim, 1254 yılında bölgeye seyahat etmiş olan Hetum adlı Ermeni'ye göre, şimdiki Manas bölgesi Merkezi Asya'da İslamın yayılma sınırı olmuştur.²²⁰ Bu bilgiden hareketle, söz konusu bölgede yaşayan Kırgızlar'ın İslamiyet'le tanıştıkları ve onu kabul ettikleri söylenebilir.

Altın Ordu Devleti'nde de bazı Kırgız boylarının yaşamakta olduğundan, önceki bölümlerde söz edilmişti. Bu boyların hangileri olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu konuda en açık bilgiyi Moğollar'ın Gizli Tarihi isimli eser vermektedir. Esere göre 1207'de Cuçi tarafından itaat altına alınan orman halklarıyla birlikte Kırgızlar da Cuçi'nin idaresi altına girmişlerdi.²²¹ Altın Ordu Devleti'nin uzandığı sınırlar göz önünde bulundurulduğunda Kırgızlar'ın da bu topraklar içerisinde yaşadıkları söylenebilir.²²² Nitekim Altın Ordu halklarından biri olan Nogayların, Kırgız kahramanı Manas ile ilgili rivayetleri, çeşitli yerlere Manas adını vermiş olmaları ve en önemlisi Manas hakkındaki atasözleri, bazı Kırgız boylarının Altın Ordu topraklarında yaşadıklarını göstermektedir.²²³ Peki o zaman Altın Ordu

²¹⁹ Karakorum'u 1254'te bizzat gidip gören Rubruk, Müslüman, Hristiyan, Manihaist, Putperest (mühtemelen Buddizm) din mensupları hakkında bahsetmektedir. Rubruk, s. 116-117.

²²⁰ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 432.

²²¹ Moğollar'ın Gizli Tarihi, s. 160. Kefeli İbrahim Efendi de eserinde Cuçi Han'ın Moğol, Türk, Tatar ve Kırgızlar'dan müteşekkil ordusuyla Deşt-i Kıpçak ve Avrupanın bir takım yerlerini fethettiğini ve kendine bağladığını belirtmesi Kırgızlar'ın Altın Ordu Devleti içerisinde yaşadıklarını teyid etmektedir. Kefeli İbrahim Efendi, Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir/ Tatar Hanı, Dağıstan, Moskov ve Kıpçak Ovası Ülkelerinin Tarihleridir, haz. İsmail Otur, Eskişehir 2005, s. 10-11.

²²² Kaynaklar Altın Ordu Devletinin sınırlarını batıdan doğuya İstanbul denizinden İrtiş'a kuzeyden güneye Sibiry'a'dan (İbir, Sibir ülkesi) Harezm'e kadar uzandığını belirtmektedirler. Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, haz. W. De. Tiesenhausen, çev. İ. H. İzmirli, İstanbul 1941, s. 342, 378.

²²³ Atasözlerden biri: Manastay alal bolsan antka/ Manas gibi adil olsan anda, Yer yüzünde kalmassın uyatka/ Yer yüzünde kalmayacaksın utanç (verici durum)'a. Taip Akmanbetov, "Nogay ve Kırgızlar'ın Kardeşlik Bağları Hakkında", Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni, Ankara 1995, s. 21. Soltonoev de Manas ile Nogayların ilişkisi hakkında bahsetmektedir. Soltonoev, Kızıl Kırgız Tarihi, Bişkek 1993, II, s. 147. Yakuboskiy, Altın Ordu Devletinde yaşayan Mangıtların adlarını değiştirerek Nogay adını aldıklarını belirtmektedir. A. Yu.

Devleti'nde hangi Kırgız boyları yaşamaktaydı? Kaynaklarda Altın Ordu'ya bağlı sol kanat şehzadeleri olarak bilinen Ak Ordu Devleti'nde²²⁴ özellikle sol kanat Kırgızlar'a ait bazı boyların önemli rol oynadıklarına işaret edilmektedir. Ak Ordu'daki sol kanat boyları şunlardan ibarettir: Kıyat, Durman, Koşçı (Kuşçu), Utarçı, Nayman, Ukraş-Nayman, Tubay, Taymas, Çat, Hıtay (Kıtay), Kongirat, Kurlaut, İçki, Ming, Tuman-ming, Tuman v.s.²²⁵ Kırgız şecerelerinde de bu boylara benzer rivayetler tasvir edilir ki,²²⁶ bu Ak Ordu Devleti'nin Kırgızlar'la yakından ilgisi olduğunu göstermektedir.²²⁷

Berke Han (1255-1266) döneminde, İslamiyet'in Altın Ordu Devleti içinde hızla yayıldığı bilinmektedir. Bunda Türkistan'daki dini hayatın da büyük bir etkisi olmuştur.²²⁸ Bir kaynakta Berke Han'ın müslüman olduğu ve İslamın yayılmasına

Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, çev. H. Eren, Ankara 1992, s. 133.

²²⁴ Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", **Türkler**, VIII, s. 424. Bununla beraber Altay bölgesiyle de sıkı bir ilişki içinde bulunan Ak Ordu ve Çağatay Devletinde yaşayan Kırgızlar'ın, Altaylılar ve dolayısıyla Ak Ordu'yla aşağıdaki boylar vasıtasıyla ilişkili olduğunu görmekteyiz: Munduz, Döölös (Töölös), Kuşçu, Törö, Koçkor-Munduz, Kara-Tumat, Ak-Tumat, Börü, Saruu, Kuba, Kubat, Kumaç, Alçı, Alçıgan, Alakçın ve benzer etnik gruplar. Tamara Kabılbekova, "Kırgız Halkının Ortaya Çıkışı", Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara 1997, S. 4, s. 43-44; İsmiini Nogay'dan alan Nogay boyları içerisinde Kırgızlar'ın da var olduğunu Sami Nogay da işaret etmektedir. Sami Nogay, Nogay uruğlarından yedisini şu şekilde saymaktadır: Şırın, Arın, Kıpçak, Argun, Alçın, Katay ve Mangıt. Bu boylar günümüzde Kırgızlar arasında vardır. Sami Nogay, 24; İdil-Ural bölgesinde yaşayan Kırgız boylarıyla ilgili Kuzeyev'in eserinde ayrıntılı bilgiler vardır. Kuzeyev, s. 211-213, 240-242, 324-326.

²²⁵ Klyashtorny, Sultanov, 226. Burada yaşayan diğer kabile isimleri için bkz. Yakubovskiy, s. 131-132.

²²⁶ Radloff'ta şu sol kanat Kırgızlar tasvir edilir: Saru, Beş-Beren, Mundus, Tontöröp, Kuşçu, Kükürön, Yetigen. Muhammed Ali Kıpçaki de sol kanatta bu boyları sıralar. Muhammed Ali Kıpçaki, Kırgız Tarihi, KUIAKCF, II. Bölüm, No: 139, s. 29.

²²⁷ Kırgızlar'ın Altın Ordu devletinin yıkılışıyla meydana gelen Özbek ve Kazak Hanlıkları ile ilişkisi için bkz. H. Madanov, Ç. Musin, Ulu Dala Tarihi, Almatı 1994, s. 69 vd.; Klyashtorny ve Sultanov, "Bahru'l-Esrar" adlı eserdeki bilgilerden hareketle Abay Han'ın torunlarından Timur-Kutluk'un oğlu Bulad 810/1407 yılında Saray'da han olduktan sonra Ak-Orda'yı hakimiyetine almış ve daha sonra bu devlete baskın düzenleyen Kırgızlar'a karşı sefer düzenleyip burasının idaresini Bahrin boyuna tevdi edip geri dönmüş olduğunu belirtirler. Klyashtorny, Sultanov, s. 205; Temirkul Asanov, "Kırgızların XV-XVI. Yüzyıllarda Siyasi Yapısı, **Türkler**, VIII, s. 657-661; Kabılbekova, s. 42-45.

²²⁸ Yakubovskiy, s. 44; Nadir Devlet, Berke döneminden itibaren Altın Ordu halkının Hanefi

gayret sarfettiği şu şekilde anlatılmaktadır: “(Berke Han) Amcası Sartakın ölümünden sonra 652/1254 yılında bu kıt’anın tahtına oturmuş idi, Berke müslüman oldu. Müslümanlığı kalbinde yer tuttu. Dinin ulu yolunu ortaya koydu, İslam nişanlarını aşıkâr kıldı, fakihleri ağırladı, kendine yanaştırdı, huzuruna yaklaştırdı. Onlara bahşışlar verdi, memleketinde camiler, medreseler yaptı. Cengiz Han dölünden ilk önce İslam dinine giren budur, ondan önce bunlardan birinini müslüman olduğu bize naklolunmamıştır. Berke müslüman olunca kavminin pek çoğu da müslüman oldu. Karısı Çiçek Hatun da müslüman olup çadırdan bir cami edindi ki onu beraber taşırdı.”²²⁹ Bu dönemde bazı Kırğız boylarının İslamiyeti kabul ettikleri ve çadırlarını bu şekilde ibadet mahalli olarak kullanmış olduklarını belirtmek mümkündür. Öte taraftan bu dönemde Sibirya’da hüküm süren Kırğız hükümdarı olan Taybuga Han’ın oğlu Ömer Hoca’nın, Altın Ordu Hanlarıyla ilişki kurduğu ve hükümdarın kızıyla evlendiği rivayet edilmektedir ki,²³⁰ bu dönemde Sibirya Kırğızlar’ı arasında da İslamlaşma faaliyetlerinin sürdüğünü söylemek mümkündür. Fakat İslamiyet, bölgede yayılmasına rağmen, eski inançlar hala devam etmekteydi.²³¹

Bu arada Ögedey Ulusu, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Kaydu Han önderliğinde, Kırğızlar’ın yaşadığı bölgelerden biri olan İmil Irmağı merkez olmak üzere Cungarya bölgesinde kurulmuştur.²³² Fakat Kaydu’nun 1293’te Kubilay’a

mezhebini benimsemiş olduklarını ve bu nedenle Saray şehrinde 1333’te Hanefî mezhebine mensup olanların 12, Şafiîler’in de bir camileri olduğunu zikretmektedir. Nadir Devlet, “Altın Ordu”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1992, IX, s. 142.

²²⁹ Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s. 249. Ayrıca Berke Han bir kaynaktan “...yeyni sakallı, büyük yüzlü, sarı renkli..., hatayı kaftan, başında kalpak, belinde yeşil Bulgar kayışı ile cevahirlenmiş altın kemer” kuşanmış olduğu belirtilmektedir. Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s. 328. Berke Han’ın müslüman olmasıyla ilgili bkz. Arnold, s. 231.

²³⁰ Abramov Sibirya Tatarları arasındaki Taybuga ve oğlu Ömer Hoca hakkındaki rivayeti anlatmaktadır. N. Abramov, “Sibirskie Tatari”, Tobolskie Gubernskie Vedomosti, 1861, No: 35.

²³¹ Nadir Devlet, Altın Ordu’da İslâmiyet ile birlikte Hıristiyanlık ve Şamanlığın devam ettiğini belirterek halk arasında inanç birliğinin yokluğuna dikkat çeker. Nadir Devlet, “Altın Ordu”, s. 141-142.

²³² Mustafa Kafalı, “Timur”, İA, İstanbul 1979, XII/I, s. 106. Karaev, Kırğızlar’ın bu devirde Doğu Türkistan Tanrı Dağları Tarbagatay ve Kara İrtiş’a kadar olan bölgelerde yaşadıklarını belirtir. Vostoçnie avtorı, s. 43.

yenilmesi üzerine Yenisey Kırgızlar'ının bir kısmı Tanrı Dağları'na göç etmek zorunda kalmışlardır.²³³ Kaynaklar, Kaydu Han'ın adaletli, cömert, merhametli ve müslümanlara önem veren birisi olduğundan söz ederler.²³⁴ Bu bilgilerden hareketle, göç yoluyla bölgeye gelen Kırgız boylarının bir kısmının Çağatay Hanlığı topraklarındaki dinî faaliyetler sayesinde İslamiyet'i kabul ettikleri söylenebilir.²³⁵ Fakat bölgedeki savaşlar, Kırgızlar'ın yoğun biçimde yaşadıkları Yedi Su bölgesindeki şehir hayatının yok olmasına neden olmuştur. Savaşların gündelik hayata verdiği büyük zararlar ve doğurduğu ekonomik sıkıntılar İslam dininin kültürel merkezleri haline gelmiş olan şehirlerde büyük bir gerilemeye yol açmıştır. Z. V. Togan, o dönemde bölgeye seyahatler düzenleyen İbn Fadlallah'ın (ö. 1349) Çu vadisi hakkındaki sözlerini şu şekilde aktarmaktadır: “Buralarda şimdi ancak iyi kötü muhafaza olunmuş harabelerden başka bir şey yoktur. Uzaktan güzel, mamur bir köy ve civarında yemyeşil tarlalar görürsünüz. Fakat ahali bulmak niyetiyle bu köye gidince buradaki yüksek binaları tamamen boş bulursunuz. Vilayetin ahali hayvan besleyen göçebedirler, bunların hiç biri ziraatle iştigal etmiyor.”²³⁶ Şehir hayatındaki bu gerileme, halkın İslam dini hakkındaki bilgi seviyesinde bir gerilemeyi beraberinde getirmiştir. Şüphesiz bundan Çağatay Devleti'nde yaşayan Kırgızlar da etkilenmişlerdir. Ancak Çoroev, bu gerileme döneminde bile bazı Kırgız boylarının İslam dinini kabul ettikleri konusunda Enver Baytur'un görüşlerine katılmaktadır.²³⁷

Altın Ordu Devleti'nde özellikle Özbek Han döneminde (1312-1340)

²³³ Kaydu Kırgızlar'ın bir kısmını 1293-1295'li yıllardan itibaren büyük guruplar halinde Tanrı Dağları'na beraberinde getirmiştir. Osmonov, Asankanov, s. 127; “Hakas Cumhuriyeti Tarihçesi”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Hakas Edebiyatı, Ankara 2003, XXV, s. 17. Bununla ilgili “Yuan Sülalesi Tarihi” birçok bilgi vermektedir: “Yuan sülalesi yönetimi ele geçirdiğinden itibaren bu halkı (Kırgızlar'ı) parçalayarak dokuz bin aile yurt kurmuşlardır”. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 67.

²³⁴ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi** Dersleri, haz. Hüseyin Dağ, Ankara 2004, s. 170.

²³⁵ Bir Çin kaynağında bir kısım Kırgızlar'ın Kaydu ve ondan sonraki dönemlerde Tanrı Dağlarına göç ettikleri belirtilir. A. Mokeev, “Tarih ve Manas”, Manas Bilgişöleni Bildiriler, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 1995, s. 17.

²³⁶ Z. V. Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981, s. 111; Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 329.

²³⁷ T. K. Çoroev, “Kıtaylık Kırgız Tarihçisinin Çıgarmaçılığı”, s. 303.

İslamiyet Moğollar ve göçebe Türkler arasında hızla yayılmaya devam etmiştir.²³⁸ Rivayete göre Özbek Han ve halkı, Zengi Ata'nın halifesi Seyyid Ata sayesinde İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Daha sonra Seyyid Ata onları beraberinde Maverâünnehr taraflarına götürmüştür. Seyid Ata'nın sözünü dinlemeyip orada kalanlara ise "kalan" anlamında "Kalmak" (Kalmuk) adı verilmiştir.²³⁹ Kırgızlar'ın Kalmuklar'la komşu olarak yaşadıkları düşünüldüğünde, Yesevi dervişlerinin onlar arasında faaliyetlerde bulundukları ve İslamiyet'i yaydıkları kabul edilebilir.²⁴⁰ Ak Ordu hükümdarı Erzen döneminde (1320-1344) Otrar, Sabran, Cend ve Barçınlğıkent gibi şehirlerde medreseler, tekkeler, camiler ve başka hayır müesseseleri yaptırılmıştır.²⁴¹ Fakat halkın büyük çoğunluğu göçebe olduğu için eski inançlar hala muhafaza edilmekteydi.²⁴² Diğer taraftan bu dönemde Altın Ordu

²³⁸ İlhanlı Devletinde özellikle Gazan Han döneminden (1295-1304) sonra İslâm dini Moğol ve Türk göçebeleri arasında yayılmıştır. Bu hususta bkz. Muhammad Musa oğlu Abdurrahim, s. 37. Spuler ayrıca Gazan hakkında şunları kaydetmektedir: "Gazan müslüman kadıları, danışmend vs. yi vergiden affetti ve İslâmlığa o derece dikkat ve ihtimam gösterdi ki, dokuz senelik bir saltanattan sonra İran'da dini sahada istediği kat'î değişikliği yaptığına emin olarak rahatça ruhunu teslim ett. Maamafih Gazan ölürken devleti ricaline yeni dinde sebat etmelerini ihtar etmişti." B. Spuler, s. 104, 207, 264.

²³⁹ Mirza Uluğbek, Tarih-i Erba-ı Ulus/ Tört Ulus Tarihi, çev. B. Ahmedov, M. Haseni, Taşkent, 1994, s. 225-226. Potanin Valihanov'un Kırgızlar arasında söylenen Özbek Han'ın müslüman olmasıyla ilgili bir rivayeti anlatmaktadır. G. N. Potanin, "Otrivki iz Kirgizskogo Skazaniya ob İdige", Jivaya Starina, 1891, vıp. IV, s. 156-158.

²⁴⁰ İnan, Yesevi dervişlerinin özellikle Berke Han ve Özbek Han devirlerinde faaliyetlerini hızlandırmış olduklarını belirtmektedir. A. İnan, "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1991, II, s. 275.

²⁴¹ İnan, "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", s. 275. Nadir Devlet bu dönemde şeyhlerin ve sufilerin toplumda hürmet gördüklerini belirtmektedir. Nadir Devlet, "Altın Ordu", s. 142; Akdes Nimet Kurat, "Altın Ordu Devleti", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992, I, S. A-23, s. 404. Yakubovskiy'e göre Erzen, Ak Ordu ulusunda göçebe askeri aristokratlar arasında ulus mülkleri ilişkilerini düzeltmiş, ülkede hiçbir karışıklık çıkmamış, "büyüklerden hiç kimse küçüklerle baskı yapmamış ve küçüklerden hiç kimse büyüklere karşı saygısızlık etmemişti." Yakubovskiy, s. 143.

²⁴² L. N. Gumilev, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2003, s. 254. Kaynaklardan birinde Özbek Han ve halkı hakkında şunlar belirtilmektedir: "O halis bir müslümandır, diyanet ve şeriate sarılmağı açıkça göstermiştir. Namazı hakkile eda etmeğe, orucunu tutmağa müdavidir. Bununla beraber onu arayıp bulan atbaina yaklaşır, şu kadar ki bahşısı çok değildir. Eğer onu çoğaltsa ülkesinin geliri buna yetmez, çünkü etbainın çoğu kırlarda çadır halkıdır, azıkları at, inek ve koyun gibi mevaşiden ibarettir, ekimleri azdır, en azı da buğday ve arpadır, bakla hemen hemen

Devleti'nde ticaretin de gelişmiş olduğunu görmekteyiz.²⁴³ Türkistan coğrafyasından, ticaret vasıtasıyla Sibiryâ taraflarına gelen Müslüman davetçiler, buradaki Kırgız ve Kıpçak illerinde İslami faaliyetlerde bulunmuşlardır.²⁴⁴ Bu faaliyetler sonucunda Kırgızlar'ın bir kısmı İslamiyet'i benimsemişlerdir.

İslamiyet Çağataylardan Kebek Han zamanında (1319-1326) Moğollar arasında da belirgin biçimde yayılmıştır.²⁴⁵ Kebek Han Maverâünnehr'de yerleşerek kendisine Karşı (Nahşeb) şehrinde bir saray yaptırmış, diğer taraftan Kaydu ve Tuva devrinde Fergana'da kurulan Andican şehri de Özkend'i geride bırakarak bir İslam merkezi haline gelmiştir.²⁴⁶ İslam tebliğcileri, bu türden şehir çevrelerinde yaşayan göçebeler arasında, inançlarını başarılı biçimde yaymışlardır.²⁴⁷ Araştırmacılar, ölüm tarihi Ramazan h.734/m.1334 olarak tahmin edilen emir Abuke kızı Kanizek Hatun'un, Talas vadisindeki türbesinden yola çıkarak, Moğol yöneticilerinin İslamı kabul ettikleri sonucuna varmaktadırlar.²⁴⁸

Kebek'ten sonra tahta geçen kardeşi Tarmaşirin Han (1326-1335) İslamı kabul ederek "Alaaddin" lakabını almıştır. İslamı devlet dini ilan eden Tarmaşirin, bu yeni dini tebaasına kabul ettirmek için bazı girişimlerde bulunmuş, hatta devleti her

yok gibidir. Ekimlerden en çok bulunanı darıdır ki gıdaları ondandır." Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s. 364.

²⁴³ Altın Ordu Devleti bugünkü Anadolu, Suriye, Mısır ve Orta Asya bölgeleri ile ticari ilişkileri geliştirmişlerdir. C. E. Bosworth, İslâm Devletleri Tarihi, çev. E. Merçil, M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 192; Edward Allworth, "Encounter", Central Asia, ed. Edward Allworth, Durham and London, 1994, s. 21.

²⁴⁴ İnan, "Sibiryâ'da İslâmiyetin Yayılışı", s. 274. Tiesenhause, Altın Ordu Devletine ait metinlerden birkaç yerinde müslüman tebliğcilerin İbir Sibir eyaletlerine kadar gidip faaliyetlerde bulundukları kaydedilmektedir. Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s. 378-380.

²⁴⁵ İbn Battûta Kebeğ'in adaletli ve Müslümanlara saygılı bir hükümdar olduğunu belirtir. İbn Battûta, İbn Battûta Seyahatnâmesi, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, I, s. 531.

²⁴⁶ V. V. Barthold, Uluğ Beg ve Zamanı, Ankara 1997, s. 8.

²⁴⁷ Barthold Buhara, Harez, Sır- Derya boyu, Belh havalisi gibi yerlerde derviş ve şeyhlerin göçebeler arasında başarılı bir şekilde İslâmı yaydıklarını söylemektedir. Barthold, Uluğ Beg ve Zamanı, s. 7.

²⁴⁸ "Manas'ın türbesi" olarak bilinen bu türbe aslında Kenizek Hatun'a ait olup, türbe üzerinde onun ölüm tarihi de 734/1334 Ramazan'ın ilk günü olarak belirtilmiştir. Çotonov, s. 306. Kafalı Kebek Han döneminde Moğollar'ın Türkleşmesi yanında İslâmiyeti kabul ettiklerini ve Çağatay Devleti en mes'ut zamanını yaşadığını belirtmektedir. Kafalı, s. 131.

yönüyle İslamlaştırmaya çalışmıştır.²⁴⁹ Fakat Erşahin'in de belirttiği gibi, Tarmaşirin'in bu girişimleri "...bir yönden İslam kültürünün Bozkır kültürüne tercih edilmesi olarak anlaşılmıştır. Bir yönden de İslam ve Fars kültürüyle bütünleşmiş Türkler' le Bozkır kültürünü devam ettiren göçebe Türk ve Moğol boylarının iktidar ve hakimiyet mücadelesi şeklini almıştır."²⁵⁰ Bu sebeple bazı Kırgız boylarının da içerisinde bulunduğu Türk ve Moğol boyları, Tarmaşirin'i geleneksel yasayı ihmal ve ihlal etmekle suçlamış, 1334'te ayaklanarak onu tahttan uzaklaştırmış, başkenti de Yedi Su'ya (Almalık) nakletmişlerdir.²⁵¹ Tarmaşirin Han'dan sonra hanlık makamına gelen Cenkşi Han'ın (1336-1337) İslamiyet'e karşı tavır alıp, Moğollar'ın eski inanışlarına dönüş gayreti içine girdiği bilinmektedir.²⁵² Fakat bu gayretlerin, Çağatay sülalesi içindeki son çırpınılar olduğu görülmektedir. Tarmaşirin ve sonrası dönemlerde, devletin doğu tarafında ve özellikle de Yedi Su bölgesinde yaşayan halklar arasında İslami tebliğ faaliyetleri yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bu konuya Moğolistan devletiyle ilgili bahislerde yeniden değinilecektir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Çağatay Hanlığının ilk dönemlerinde, yöneticilerin İslamiyet'e ve Müslümanlara yönelik tutumu, ister istemez halkı da

²⁴⁹ Mirza Uluğbek şu kaydı düşmektedir: "Onun saadetli devleti döneminde Çağatay Ulusu İslâm devleti haline gelmeye müşerref oldu. Dünyevi lezzetlerin çokluğu, Ahiret arzuları caiz oldu. Muhammed dininin kaidelerinin hazırlanması, Ahmed milletinin birleşmesine büyük çaba harcadı". Mirza Uluğbek, s. 317; Tiesenhausen'in hazırlamış olduğu eserde de şunlar kaydedilmektedir: "İki müslüman sultandan ikincisi Gazne, Buhara, Semerkant ve umumiyetle Maverâünnehr hükümdarıdır. Orada hükümet edenlerin sonu Tarmaşirin'dir. Tarmaşirin halis müslümandır. Gidişinde adildir, eteği temizdir hayrı tercih eder, hayır sahibini sever, ülemeden, sulehadan, fukaha ve fukaradan kendisine gelenleri ağırır." Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s. 412; Ebülğazi Bahadır Han şöyle tasvir eder: "Barak Han öldükten sonra müslüman olanların tamamı geri önceki dinlerine girdiler, fakat Tarmaşirin ile müslüman olanlar geri dönmediler". Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-yi Türk*, s. 94; Khwandamir, *Habibu's-Siyar*, çev. W. M. Thackston, ed. Ş. Tekin, G. Alpay Tekin, Washington 1994, III, S. I, s. 51; Erşahin, s. 43-44.

²⁵⁰ Erşahin, s. 44.

²⁵¹ İbn Battûta, I, s. 535; Erşahin, s. 44-45; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 331. Abdülkadir Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", s. 178; B. Ahmedov, "Central Asia Under the Rule of Chinggis Khan's Successors", *History of Civilizations of Central Asia*, ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth, Paris 1998, Volume IV, s. 267.

²⁵² Kafalı, s. 138.

etkilemiştir. Moğollar'ın Türkleşme ve İslamlaşma süreçleri içerisinde gerek hükümdarlar, gerekse halk arasında bazı tartışmalar meydana gelmiştir. Kimi Moğol hükümdarları yasa taraftarı olurlarken kimileri buna uymamışlardır. Fakat bir yandan Çağatay yöneticilerinin İslamiyet'i kabulleri ve İslamı yayma teşebbüsleri diğer yandan müslüman tebliğicilerin gayretleri, zamanla etkisini göstermeye başlamıştır. Bu arada özellikle Çağatay Hanlığı'nın doğu tarafındaki iç ve dış savaşlar nedeniyle yerleşik hayat yerini göçebeliğe bırakmak zorunda kalmıştır. Bu durum, İslamiyet'in, Kırgızlar'ın da içinde bulunduğu Türk ve Moğol kabileleri arasındaki yayılım sürecini yavaşlatmıştır.

2. Moğolistan Hanlığı **Dönemi**(1348–1514)

Kaynaklar Moğolistan Devleti döneminde Kırgızlar'ın önemli rol oynadıklarını belirtmekte ve onların İslamlaşma süreçleri üzerine önemli bilgiler vermektedir.²⁵³ 1348'de emir Puladçı tarafından idareye getirilen Tuğluk Timur (1348-1363), Moğolistan Devletinin hem ilk hükümdarı ve aynı zamanda devletin, İslamiyet'i benimseyen ilk hükümdarıdır.²⁵⁴ Tuğluk Timur, Kadiri şeyhlerinden olan Şeyh Ahmed'in neslinden ve halifelerinden Şeyh Cemaleddin Ketigî ve onun oğlu Şeyh Reşiduddin (Eşrefuddin)'ın va'z ve irşadlarıyla İslama girmiştir.²⁵⁵ Nitekim, Tuğluk Han'ın, Kadiri şeyhinin telkinleriyle İslamiyeti kabul ettiği gün, 160 bin kişi kafalarındaki saçları kestirip topluca İslamiyeti seçmişlerdir.²⁵⁶ Bu süreçte, tam sayısı bilinmemekle birlikte, önemli miktarda Kırgız da İslamiyet'e geçmişlerdir.²⁵⁷ Bu bilgiden hareketle tasavvuf ve tarikat faaliyetlerinin bölgede devam ettiğini söylemek mümkündür. Yesevi dervişleri, Altın Ordu Devleti'nde olduğu gibi Moğolistan topraklarında da faaliyetlerine devam etmişlerdir.²⁵⁸ Tuğluk Timur, İslamı yaymakla

²⁵³ Moğolistan devleti üç ulustan ibaret olup, bunlardan Bulagaçi Ulusunun idaresi Kırgızlar'ın elindeydi. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi “cete” boyları önemli rol oynamışlardır. Çorotegin, Moldokasimov, s. 56–57.

²⁵⁴ Haydar, s. 182. Togan, Tuğluk Timur'un ülkenin şimaline İslâmiyeti yayarak gayr-i Müslim unsuru tamamen yok ettiğini belirtir. Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 103.

²⁵⁵ Haydar, s. 171-174; Mirza Uluğbek, s. 324.

²⁵⁶ Haydar, s. 174; Ebûlgazi Bahadır Han, Şecere-yi Türk, s. 98.

²⁵⁷ Soltonoev, I, s. 134.

²⁵⁸ İnan, “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı”, s. 275.

beraber imar işlerine de önem vermiştir. Örneğin, Kulca'nın kuzey batısında bir cami inşa ettirdiği rivayet edilmektedir.²⁵⁹

Kırgız boylarının Moğolistan Devleti'ndeki etkinlikleri gün geçtikçe artmıştır. Kırgızlar'ın, henüz Tuğluk Timur Han döneminde Moğollar'la birlikte askeri seferlere katıldıkları bilinmektedir. Örneğin, Tuğluk Timur 1360'ta Maveräünnehr'e ordu sevkederken Hocend suyu yakınlarında, emirleriyle sefere ilişkin istişarede bulunur ve bu istişare sonunda Kereyitlerden Uluğ Tuka Temir, Arkanutlardan Hacıbek ve Kanglılardan Bekçik'in önde gitmeleri uygun bulunur.²⁶⁰ Sir H. Howorth, burada bahsi geçen boylardan Kereyitlerin, bir Kırgız boyu olduğunu çeşitli delillerle göstermiştir.²⁶¹ Arkanutlar ve Kanglılar ise sonraki şecereelerde, Argın (Argu) ve Kandı adlarıyla birer Kırgız boyu olarak kaydedilmektedirler.²⁶² Ancak Moğolistan halkının çoğunluğu Müslümanlığa geçmiş olsalar da, devlet idaresine ilişkin usuller, tamamen Türk-Moğol ananelerine uygun olarak yürütülmekteydi.²⁶³

Bu devirde Kırgızlar hayvancılık, ziraatçılık, avcılık ve el sanatları gibi eski uğraşlarını sürdürmüşlerdir. Bazı bölgelerde yaşayan Kırgız boylarıysa geçimlerini temelde ziraat yoluyla sağlamaktaydılar.²⁶⁴ Ahsikendi, bu dönemde iki ana kanada ayrılmış bulunan Kırgızlar'ın İslamiyet'i kabul ettiklerini belirtmektedir.²⁶⁵ Eserde Kırgızlar'ın, Müslüman ordusu saflarında Kamerüddin ve askerlerine karşı savaşmış oldukları da anlatılmaktadır.²⁶⁶ Nitekim Kafalı'nın, Emir Timur'un zuhuru sırasında

²⁵⁹ Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 71.

²⁶⁰ Şerafeddin Ali Yezdi, Zafername, Taşkent 1994, s. 62. Handemir Tuğluk Timur'un İlyas Hoca'yı Maveräünnehir valisi olarak bırakırken Kanglı boyundan Bekçik'i (yani İçkilerin ve emirlerin komutanlığını yapan) de yanında bıraktığını belirtmiştir. Khwandamir, s. 231.

²⁶¹ Haydar, s. 175. Butanaev, Sibirya' da hüküm süren Kırgız Hanlıklarından bahsederken onlardan biri olan İsar Hanlığının boylarını Kereyit ve Yezer olduğunu belirtmektedir. V. Butanayev, "Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları", **Türkler**, II, s. 407.

²⁶² Attokurov, s. 179-180. Kalkan Kanglı, Argın ve Kereyit boylarının Kırgızlar içerisinde yer alması hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mustafa Kalkan, s. 189-191, 231, 272-275.

²⁶³ Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 103.

²⁶⁴ Özellikle Kaşgar, Yenişehir ve Yarkend havalisindeki Kıpçak boyu esasen çiftçilikle uğraşırlardı. Baytur, II, s. 72.

²⁶⁵ Ahsikendi, s. 65. Kırgız boylarının dağılımı için bkz. Baytur, II, s. 72-73.

²⁶⁶ Ahsikendi, s. 67-68. Haydar da Kamerüddin' in isyan bayrağını kaldırarak Moğolistan'da idareyi

Belh tarafında yaşadığını belirttiği Tiyyit kabilesi,²⁶⁷ diğer taraftan Emir Timur'a karşı savaşlarında kahramanlıklar gösteren Argın (Argu) boyundan Hacıbek ve bazı kabile ve boy önderleri,²⁶⁸ Manas destanında Manas'ın yanında görev almışlar ve Semerkand çevresinde savaşmışlardır ki,²⁶⁹ bu boyların daha erken tarihte İslamiyet'i kabul etmiş olduklarını yukarıda belirtmiştik.

Tuğluk Timur'un oğlu Hızır Hoca (1389–1399) da babasının yolunda yürüyerek İslamiyet'i yaymaya çalışmıştır. Onun 1390'da Turfan'a, 1396–1397 senelerinde de Kumul, Bar-Göl ve Hıtay'a sefer düzenleyip İslamiyeti Cungar havzasından doğuda yaşayan kabilelere kadar yaymış olduğu bilinmektedir.²⁷⁰ Manas destanı da, Manas'ın Bakay ve Hızır Hoca ile birlikte İslamiyeti yaymak için Turfan ve Çin'e (metinde Hıtay) sefer düzenlediklerini bildirmektedir.²⁷¹

Diğer taraftan Altın Ordu Devleti'nde bilhassa Özbek Han'dan sonra bütün hanların müslüman olması nedeniyle İslamiyet yayılmasına devam etmiştir. Fakat hanların İslamiyet'in yemek-içmek hususundaki yasaklarının hepsine uymadıkları bilinmektedir. Bu dönemde dualar, Arapça'nın yanı sıra Türkçe ve Farsça olarak okunuyor, Kur'an-ı Kerim Arapça olarak sık sık okunmasına rağmen iyice anlaşılamiyordu.²⁷²

Kaynaklar Emir Timur'un 1370'ten itibaren Moğolistan topraklarına, daha sonra da Altın Ordu hükümdarı Toktamış Han'a karşı seferler düzenlediğini belirtmektedirler.²⁷³ Öyle anlaşılıyor ki 1388 yılında Altın Ordu'nun hükümdarı Toktamış ile ittifak kuran Moğolistan hükümdarları, Emir Timur'un İran'da bulunmasından yararlanarak birlikte Maverâünnehir'e hücum etmişlerdir. Fakat onları geri püskürtmeyi başaran Timur, 1389'da Moğolistan'a büyük bir sefer

gaspettiğini belirtir. Haydar, s. 200.

²⁶⁷ Kafalı, s. 337.

²⁶⁸ Nizamüddin Şami, s. 29, 34, 37, 82, 137

²⁶⁹ Manas Destanı, yay. W. Radloff, s. 60, 64, 65, 78, 82, 86, 87; E. Abdılđaev, Manas Eposunun Tarihî Önüğüşünün Negizgi Etaptarı, Frunze 1981, s. 63.

²⁷⁰ Haydar, s. 215; Baytur, II, s. 59; Ekrem, s. 627.

²⁷¹ Manas Destanı, yay. W. Radloff, s. 19-20.

²⁷² Devlet, "Altın Ordu", s. 142.

²⁷³ Yezdi, s. 184, 236, 238. Mirza Uluğbek Toktamış'ın Emir Timur ile savaşlarında Kırgız boyları hakkında bilgi vermektedir. Mirza Uluğbek, s. 232-233.

düzenlemiştir.²⁷⁴ Timur'un ordusu 5 grup halinde hareket etmiştir. Enge Törö' nün ulusuyla, Tanrı Dağları'nın doğusunda yaşayan Kırgızlar'ın Bulagaçi Ulusu' nun Timur'un askeri seferlerine karşı iyi direnç gösterdikleri bilinmektedir.²⁷⁵ Timurlu orduları, yıpratıcı savaşlar neticesinde, her seferinde birçok esir alıyorlardı. Bunlar arasında savaşçı Kırgızlar da vardı.²⁷⁶ Seyfeddin Ahsikendi de Emir Timur' un birkaç kez Moğolistan'a sefer yaptıklarını ve Kırgızlar'ın da Moğol askerleri safında Timur ordusuna karşı savaştıklarını belirtmektedir.²⁷⁷ Manas'ta da buna ışık tutan bilgilerin var olduğunu belirten Çorotegin, Timur döneminde Kırgızlar'ın Altay'a zorunlu olarak göç ettirildiğini ve daha sonra geri döndüklerini belirtmektedir.²⁷⁸

Emir Timur Moğolistan topraklarına askeri seferler düzenlemekle kalmamış, yerli halkın İslamiyet'i kabul etmesi yönünde de çaba harcamıştır. Nizamüddin Şami, Emir Timur'un, emri altındaki Bulagaçi ahalisinin imar ve ziraat işleriyle meşgul olmaları için bir takım kimseler görevlendirdiğini belirtmektedir.²⁷⁹ Görevlendirilen idareciler arasında şüphesiz Kırgız idarecileri de vardı. Örneğin Attokurov, Mecmuatu't-Tevarih'te Emir Timur'un ordu komutanları olarak anılan Sarı-Bugu ve Ak-Bugu'nun birer Kırgız komutanı olduğunu savunmaktadır.²⁸⁰ Nitekim Emir Timur tarafından oluşturulmaya çalışılan Türk Ulusu'nun yaklaşık kırk boydan oluştuğu ve bu boyların daha sonra Kırgız, Kazak ve Özbekler içerisinde varlıklarını

²⁷⁴ T. Çorotegin, "Kırgızistan Cumhuriyeti", **Türkler**, XIX, s. 465; Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 343-344.

²⁷⁵ Nizamüddin Şami, s. 137-141. Kırgız şecerelerinde Enge Törö, Çerik boyunun cedlerinden biri sayılmaktadır. Bkz. Attokurov, s. 84-85.

²⁷⁶ Çorotegin, "Kırgızistan Cumhuriyeti", s. 465.

²⁷⁷ Esere göre Kırgız boylarından Ak oğul, Kuu oğul, Otuz oğul ve Salusbek Bulagaçi, Moğollar'la birlikte Fergana vadisi, Tanrı Dağları ve Deşt-i Kıpçak'ta Emir Timur ordusuna karşı savaşmışlardır. Savaşta bazı Kırgız boy mensuplarının esir edildiği ve İşki tarikatine mensup Mevlana A'zam'ın Timur'a elçi olarak gittiği ve esirleri de serbest bıraktığı belirtilmiştir. Ahsikendi, s. 67, 72-80.

²⁷⁸ Çorotegin, "Kırgızistan Cumhuriyeti", s. 465.

²⁷⁹ Nizamüddin Şami Timur'un "Bulagaçi" ve "Saluçi" olarak zikrettiği bölgelerin teftişi için Emir Yadigar, Emirzade Süleymanşah, Gıyasüddin Tarhan, Emir Şemsüddin, Toy Boğa Şeyh'e bıraktığını kaydetmektedir. Nizamüddin Şami, s. 140, 141. Cahun da Timur'un Moğolistan'a karşı düzenlediği askeri seferlerinde son Hristiyan Türk boylarından Kereitlerin ve Naymanların ortadan kaldırılıp diğerleri gibi müslüman Kırgızlar arasında kaybolduklarını belirtmektedir. Leon Cahun, s. 303.

²⁸⁰ Bkz. Ahsikendi, s. 66-67; Attokurov, s. 41.

devam ettirdikleri bilinmektedir.²⁸¹ Diğer taraftan Kırgız şecerelerinde anlatılan bir rivayete göre, Emir Timur, “yabani”, “okumayazma bilmeyen”, “ateşe tapan dinsiz kâfirler” olarak nitelendirilen Kırgızlar arasında İslam dinini yayması ve öğretmesi için Kudayan isimli birisini tayin etmiştir. Kudayan da Timur’a yaranmak için Kırgızlar’a zorla İslamı kabul ettirip, İslamın şartlarını kabul etmeyenleri, boyunlarına kelepçe vurdurarak Isık-Göl’e, hatta Timur’un huzuruna Semerkant’a göndermiştir.²⁸² Erşahin’in bu konudaki değerlendirmeleri önemlidir: “Bir toplumun din değiştirmesi için zora başvurma çoğu zaman iyi sonuç vermediğini tarihte bilinmekle beraber bu siyaset çerçevesinde Timur ve ona yaranmak isteyen Kırgız manaplarının zulmünden kurtulmak veya siyasi ve ekonomik imtiyazlar kazanmak için bazı Kırgızlar’ın Müslüman oldukları söylenebilir.”²⁸³

Hızır Hoca’nın ikinci oğlu Muhammed Han (1408–1416), bir yandan devleti Timurlulardan bağımsızlaştırma çabasında olurken diğer yandan büyük bir gayretle tebaasının İslamı kabul etmesi yönünde faaliyetlerde bulunmuştur. Onun zengin bir bey ve iyi bir müslüman olduğu adalet ve hakkaniyet yolunu izlemekte ısrar ettiği aktarılmaktadır.²⁸⁴ “Örneğin, bir Moğol sarık takmazsa, kafasına at nalı çakılıyordu ve bu türden muameleler yaygındı.”²⁸⁵ Bu çabalar neticesini vermiş olmalı ki, tebaasının çoğu müslüman olmuştur.²⁸⁶ Onun Tanrı Dağları’nın orta kesiminde, içerisinde mescidi de bulunan Taşrabat adlı bir kervansaray kurduğunu bilinmektedir.²⁸⁷

Moğolistan Devleti Muhammed Han’ın oğlu Şir Muhammed devrinde barış

²⁸¹ Leon Cahun, bu boyların bir kaçını şu şekilde sıralamaktadır: Kanklı, Celayir, Kıpçak, Arlad, Mangut, Kerait, Nayman. Leon Cahun, s. 302.

²⁸² Saparbek Zakirov, Kırgız Sancırası, Bışkek 1996, s. 356.

²⁸³ Erşahin, s. 48.

²⁸⁴ Haydar, s. 221.

²⁸⁵ Haydar, s. 221. “Manas” destanında da Muhammed Han şahsiyetine uygun Almambet (el-Muhammed) kahramanın müslüman olması ve İslâmı yaymaya çalışması gibi tasvirler anlatmaktadır. Manas Destanı, yay. W. Radloff, s. 21-30.

²⁸⁶ Haydar, s. 221.

²⁸⁷ Mirza Fazıl Çuras, Hronika, haz. O. F. Akimuşkin, Moskova 1976, s. 226; “Taşrabat”, Kırgız Tarihî Ensiklopediya, ed. A. A. Asankanov, Bışkek 2003, s. 365; Ö. Karaev, **Çagatayskiy Ulus**. Gosudarstvo Kaydu. Mogulistan, s. 71-72.

ve refah içerisinde hayatını devam ettirmiştir.²⁸⁸ Şir Muhammed' in ölümünden sonra hüküm süren Veys Han,²⁸⁹ kendisini dindar eğitilmiş göstermekle beraber soyu içerisinde cesareti ile ün kazanan birisiydi. Moğollar'ı müslümanlara saldırmaktan men etmiş, onları, gayri müslim Kalmuklar'a karşı cihada sevk etmiştir. Veys Han müslüman hanı olarak Kalmuklar'la 61 kez karşılaşmış, bunlardan sadece birinde galip gelmiştir.²⁹⁰ Kalmuklar'ın elinde kalan Beşbalık şehrini 1408'de geri almayı başarmıştır.²⁹¹ Bu çerçevede Veys Han'ın İslamı gayri müslimlere yayma çabası içerisinde olduğunu belirtmek mümkündür.²⁹² Bu husus Kırgızlar'ın "Kalmaktardın Ala-Toonu Basıp Alışı" adlı tarihi anonim manzum eserde de anlatılmaktadır:

Vayis sultan tuşunda/ Veys Sultan döneminde,
 Lopton çıkıp Cañıl kız/ Lop'tan çıkarak Canıl Kız,
 Acıdaarday oktolot/ Ejderha gibi saldırır,
 Karış cılbay batışka/ Karış kadar ilerlemeyip batıya,
 Kalın curtu Kalmaktın/ Kalın yurdu Kalmuk'un,
 Kan buuganday toktolot/ Kan boğmuş gibi toplanır".²⁹³

Eserde, Veys Han döneminde Lop bölgesindeki (Sarıg Uygur bölgesinde) İslamiyet'i kabul etmiş olan Noygut boyundan çıkan Canıl Mirza adlı kahraman bir kızın, gayri müslim Kalmuklar'la savaştığı dile getirilmektedir ki, burada yaşayan Kırgız boylarının daha XIII. yüzyılda, yani Marko Polo'nun seyahat ettiği dönemlerde İslamiyeti kabul ettiği düşünülmektedir.²⁹⁴ Burada yaşayan Noygut boyu

²⁸⁸ Haydar, s. 224.

²⁸⁹ Haydar, Veys Han (ö. 1428)'ın Hoca Hasan adlı Nakşibendi şeyhinin müridi olduğunu belirtmektedir. Haydar, s. 231.

²⁹⁰ Haydar, s. 228-230.

²⁹¹ Karaev, **Çağatayskiy Ulus. Gosudarstvo Kaydu. Mogulistan**, s. 78-79; Ekrem, s. 629.

²⁹² Veys Han hayatı boyunca sadık müslüman olarak kalmıştır. Haydar, s. 236. Esin de, XV. yy. başlarında Tirmizli hocaların dağlarda, tekkelerde yaşayarak İslâmiyeti yaymaya çalıştıklarını belirtmektedir. Emel Esin, "Turfan", İA, İstanbul 1988, XII/II, s. 117-118.

²⁹³ "Tarihî İrlar", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, Ankara 2005, XXXI, s. 177.

²⁹⁴ Marko Polo burada yaşayanların müslüman olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: "Bu büyük şehrin adı Lop; zaten çöle Lop Çölü diyorlar. Lop halkı müslüman, Kubilay Han'a bağlı." Marko Polo, Markopolo Seyahatnamesi, haz. Filiz Dokuman, İstanbul trz., I, s. 59.

daha sonra batıya göç ederek Kaşgar ile Andican arasına yerleşmiştir.²⁹⁵

Moğolistan ahalisinin İsen Buga Han döneminde (1428-1462) bazı sebeplerden dolayı dağıldıkları; bir kısmının Ebu'l-Hayr Han'a katıldıkları bir kısmının Kalmuklar'a karıştıkları bilinmektedir. Rivayete göre Ebu'l-Hayr Han, 17 yaşında, Batı Sibirya'da Tura bölgesinde, kabile beyleri ve müslüman din adamları tarafından han ilan edilmiştir.²⁹⁶ Bu devirde Sibirya Hanlığı'nda yürütülen İslami faaliyetlere dikkati çeken Baytur, Kırgız boylarının Tatarlar sayesinde İslamiyet'i kabul ettiklerini ve göçebe hayattan yerleşik hayata geçen Kırgız boylarının daha sonra başka halklara karışarak eridiklerini belirtmiştir.²⁹⁷ Bu bilgilerden hareketle Batı Sibirya'da müslüman din adamlarının önemli mevkiye sahip olduklarını ve İslamî faaliyetlerin yürütüldüğünü belirtebiliriz. Diğer taraftan Haydar, Ebu'l-Hayr Han'a katılan boyların çoğunun Kaluçi ve Bulagaçilerden olduklarını açıklar ki,²⁹⁸ bunların daha sonra geri döndükleri kaydedilmektedir.²⁹⁹ Kalkan, bu dönemi, Kırgızlar'la Kazakların kaynaştığı dönem olarak nitelendirmektedir.³⁰⁰ Kaynaklar Çu ve Kuzubaşı'ya gelip yerleşenlere "Özbek-Kazak" veya sadece "Kazak" dendiğini,

²⁹⁵ Haydar, Noygut boyundan Tuba Noygut isimli şahsiyetin kendi adamlarına birlikte Sultan Seyid Han'a Kaşgar'ı ele geçirmede yardım ettiğini anlatmaktadır. Haydar, s. 421, 422, 439, 440.

²⁹⁶ Klyashtorny ve Sultanov, Ebu'l-Hayr'ın Han ilan edilmesinde taraftar olan Kıyat, Durman, Koşçi (Kuşçu), Utaççi, Nayman, Ukraş-Nayman, Tubay, Taymas, Çat, Hıtay (Kıtay), Kongrat, Kurlaut, İçki, Ming, Tuman-ming, Tuman vs. boyların ismini vermektedir. Klyashtorny, Sultanov, s. 226; R. G. Mukminova, "The Timurid States in the fifteenth and sixteenth centuries", History of Civilizations of Central Asia, ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth, Paris 1998, Volume IV, s. 362.

²⁹⁷ Baytur, II, s. 46.

²⁹⁸ Haydar, s. 243. İngilizce çevirisinde de "Kaluci, Balgaci" şeklindedir. Haydar, The Tarikh-i Rashid: a history of the Moghuls of Central Asia, çev. E. Denison Ross, Frankfurt 1994, I, s. 79.

²⁹⁹ Tarih-i Reşidi'nin yazarı, bu konuda şu kaydı düşmektedir: "O zamanlar Ebu'l-Hayr Han, Deşt-i Kıpçak'ta tüm iktidarı elinde tutuyordu. Cuçi soyundan gelen sultanlarla savaşıp, Canıbeg Han ve Kiray Han, onun saldırıları sonucu Moğolistan'a kaçmışlardı. İsen Buga Han onları büyük saygıyla karşıladı ve onlara Moğolistan'ın batı ucunda, Çu (kırg. Çüy)'nun yakınındaki Kuzubaşı'nı verdi; orada barış ve hoşnutluk içinde yerleştiler". Haydar, s. 241-243.

³⁰⁰ Mustafa Kalkan, s. 152. Kaynaklar aynı şekilde XVI-XIX. yy. arasındaki Özbek boyları arasında Kırgız olarak isimlendirilen ve Kırgız boylarıyla yakından ilişkisi olan boyların olduğunu belirtmektedir. R. D. McChesney, Central Asia Foundations of Change, New York, 1996, s. 125. Kazak tarihçileri bu hadisenin XV. yüzyılın ikinci çeyreğinde gerçekleştiğini belirtmektedirler. H. Madanov, Ç. Musin, s. 71.

Kazak Hanlıklarının da bu tarihten itibaren hüküm sürmeye başladıklarını belirtmektedirler.³⁰¹ Öyle sanıyoruz ki, önce Moğolistan'dan daha sonra Ebu'l-Hayr Han'dan ayrılan bu boylara “Kazak” denmeye başlanmıştır.³⁰² İşte göç edip gelen ve menşei, adı geçen boylarinkiyle aynı olan Moğolistan'daki diğer Kırgız ve Moğol boylarının kaynaşmaları, aynı zamanda siyaseten farklılaşmaları bu dönemlerde gerçekleşmiştir. Manas destanının “Bokmurun” adlı bölümünde de İsen Buga Han dönemindeki yaşanan bu olaylar geniş yer bulmaktadır. Destanın bu bölümlerinde Kırgızlar ve Kazaklar müslüman olarak tasvir edilmekte, Kırgızlar'ın Kalmuklar'la ilişkileri anlatılmaktadır.³⁰³ Diğer taraftan Oyrat (Kalmuk) birliği içerisinde yer alan bazı Kırgız boylarının da Yedi Su bölgesi'ne gelip yerleşmeleri bu dönemde gerçekleşmiştir. Moğolistan'da Kırgız ve Kazak adı altında birleşmeye başlayan bu boylar,³⁰⁴ eskisi gibi göçebe olarak yaşıyorlardı.

İsen Buga Han'dan sonra tahta geçen Yunus Han (1462–1487) iktidarda kaldığı sürece başka göçebe toplulukların yanı sıra henüz İslamiyet'i kabul etmemiş Kırgızlar arasında İslam dinini yaymaya çalışmıştır. Onun, daha önce İsen Buga Han ile taht kavgalarına tutuştuğu ve yenilerek Ulugbek'e sığındığı, Ulugbek'in, İslami bilgilerini artırması için onu Arap ve Fars ülkelerine gönderdiği bilinmektedir. Daha sonra Yunus Han Almalık'ta Moğol tahtına geçince İslama ve ilme çok önem vermiştir. Ulemadan oluşan bir istişare meclisi oluşturmuş ve ülkeyi İslami esaslara göre yönetmeye çalışmıştır. Bundan dolayı “Üstad Yunus” olarak şöhret kazanmıştır. Bu arada Tanrı Dağları'nın kuzey ve doğusundaki bazı Kırgızlar onun gayretiyle müslüman olmuşlardır.³⁰⁵ Yunus Han, Moğolistan'daki iktidarı süresince Moğollar'ı ve Kırgızlar'ı yerleşik hayata geçirmeye çalışmıştır. Çünkü yerleşik hayata geçen

³⁰¹ Haydar, Kazak Hanlığı'nın başlangıç tarihini 1465-66 olarak vermektedir. Haydar, s. 246; Klyashtorny, Sultanov, s. 246-247.

³⁰² Klyashtorny ve Sultanov, “Kazak” kelimesini kendi halkından veya kabilesinden, yahut beyinden koparak maceraperest bir hayat yaşamak zorunda kalan başıboş kişi diye açıklamaktadırlar. Klyashtorny, Sultanov, s. 255 vd. Sultan Babur da buna benzer şekilde kullanmaktadır. Zahireddin Muhammed Babur, **Baburnâme**, haz. R. R. Arat, İstanbul 2006, s. 177, 194, 216, 257, 527.

³⁰³ Manas Destanı, yay. W. Radloff, s. 124-126.

³⁰⁴ Klyashtorny ve Sultanov Kırgız-Kazak ilişkileri ve Moğolistan ile ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Klyashtorny, Sultanov, s. 282-293.

³⁰⁵ Erşahin, s. 46–47; Baytur, II, s. 66.

topluluklar arasında İslamiyet'in daha iyi yerleşeceğine inanmaktaydı.³⁰⁶ Fakat göçebe hayatı yerleşik hayata tercih eden, hatta şehirleri tüm fesat ve isyanların sebebi olarak gören Kırgızlar ve Moğollar arasında İslamiyet yine de yüzeysel kalmıştır.³⁰⁷ Söz gelimi Haydar'ın Moğolistan topraklarının Yunus Han'ın iktidarından önce harabeye dönüştüğünü, Moğollar'ın hiç köyü olmadığını ve tarımı bile hiç görmediklerini belirtmesi, bu topraklarda hayat sürdüren göçebe Kırgızlar'ın yaşantısı hakkında açık bilgiler sunmaktadır.³⁰⁸ Bu yüzden, eski inanç şekillerinin halk arasında hâlâ devamlılığını korumakta olduğunu söylemek mümkündür. Bu hususa dikkat çeken Roux, Umay ile ilgili inançların, Türk-Moğol topluluklarında, İslamiyet'ten sonra da devam ettiğini belirtmektedir.³⁰⁹ Hatta eğitilmiş ve iyi bir müslüman olan Babur' un, babasının ve büyük babasının ölümlerinin ardından "akdoğan oldular" ifadesini kullanması, yerleşik hayata geçmiş insanların yaşantısında eski inançların hâlâ devam ettiğinin ayrı bir delilidir.³¹⁰

Diğer taraftan Haydar'dan, o dönemde bir müslümanın yerine getirmesi gereken uygulamalar hakkında da bazı bilgiler öğrenmekteyiz. Bunlar arasında saçın tıraş edilmesi, sakal bırakılması ve sarık sarılması gibi uygulamalar da bulunmaktadır. Haydar, Muhammed Han'ın sarık takmayan Moğollara yönelik

³⁰⁶ Haydar, s. 325.

³⁰⁷ Başka bir yerde Haydar şunları belirtmektedir: "Han, hanlık tahtına yerleşir yerleşmez, Moğollar ve emirler ona, kendilerini gelecekte asla, tüm fesat ve isyanlarının sebebi olan şehirler ve ekili yerlerde oturtmaya çalışmayacağına dair söz verdirdiler. Han uymak zorundaydı ve Kalmuklar'ın boşalttığı Moğolistan'a tekrar girdiler. Han, yıllar boyunca kasaba veya evin sözünü dahi etmedi; öyle ki, sonunda Moğollar ona çok bağlı hale geldiler". Haydar, s. 259-260.

³⁰⁸ Haydar, s. 322. Kaynaklarda Kırgız isminin fazla zikredilmeyişinin nedenini o devrin siyasetinde aramak gerekir. Devlet ismi Moğolistan olunca yaşayan halka da Moğol ismi verilmiştir. Zaten Haydar eseri Tarih-i Raşidi'de Kırgızlar'ı Moğollar'dan saymaktadır. Haydar, s. 315.

³⁰⁹ Roux bir takım inançların hem Türkler'de hem de Moğollar'da ortak olduğunu belirtmektedir. Jean-Paul Roux, Eski ve Ortaçağlarda Altay Türklerinde Ölüm, çev. A. Kazancıgil, İstanbul 1999, s. 138

³¹⁰ Babur, s. 247; Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 362. Bu konuda Japon tarihçisi Mano Eiji de Moğolistan halkının İslâm dinini kabul etmesine rağmen hala Şamanist ritüellerini yaşattıklarını ve örnek olarak da Moğol ritüellerinden tuğ açma törenini verir. Mano Eiji, "Moghulistan", Acta Asiatica, 34, Tokyo 1978, s. 58;

muamelesini,³¹¹ Veys Han'ın Cuma namazından önce abdest alıp tıraş olmasını anlatmaktadır.³¹² Bir başka yerde de Mevlana Muhammed Gazi'nin (ö. 1516), Yunus Han'ın kibar davranışlı, gür sakallı ve Tacik yüzlü olduğunu görerek etrafındaki sultanlara şöyle seslendiğini belirtmektedir: “Yunus Han ve Moğollar'ı gördüm. Böyle bir padişahın tabileri esir olarak götürülemezler. Bunlar İslam ehlidir.”³¹³ Haydar şöyle devam etmektedir: “O günden itibaren Maverünnahr ve Horasan'da artık Moğollar köle olarak alınıp satılmadı, çünkü bundan önce Moğollar diğer kafirlerin satıldığı gibi satılıyorlardı.” Bu ifadeler, Moğolistan halkının, yerleşik hayata geçmiş müslümanlar tarafından artık birer müslüman olarak görüldüklerini göstermektedir.³¹⁴ Saç tıraşı ve sakal bırakma gibi uygulamalara, Radloff'un 1861 ve 1869 yılları arasında Kırgız boyları arasından derlediği Manas destanında da rastlamak mümkündür.³¹⁵ Kırgızlar'ın ve diğer Moğollar'ın, Yunus Han döneminden itibaren diğer müslümanlarca gerçek birer müslüman olarak görüldüklerini belirtmemiz mümkündür. Ayrıca Haydar, Nakşi şeyhi Mevlana Muhammed Gazi'nin Fergana vadisinde pek çok taraftar ve mensup kazandığını, “Silsiletü'l-Arifin”³¹⁶ başta olmak üzere bir çok risale ve eserler yazdığını, bu eserlerin dindar insanlar için birer ders kitabı hâline geldiklerini belirtmektedir.³¹⁷ Bu bilgilerden hareketle Fergana bölgesinde yaşayan bazı Kırgızlar'ın Mevlana Muhammed Gazi'nin müridlerinden olduklarını söylemek mümkündür.

³¹¹ Haydar, s. 221.

³¹² Haydar, s. 236.

³¹³ Haydar, s. 262.

³¹⁴ Haydar, s. 262.

³¹⁵ “Bıyığını kestirsen,

Sakalını koyuversen

Saçlarını kazıtsan

O Cuma ile bu Cuma

Arasında yedi gün

Kendisi ile sekiz gün

Sonra cennete girilir.” Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, s. 545.

³¹⁶ Mevlana Muhammed Gazi'ye nisbet edilen “Silsiletü'l-Arifin” adlı eser bir tasavvuf kitabı olup, üç bölümden oluşmaktaydı. Haydar, s. 517.

³¹⁷ Haydar, s. 516-517.

Yunus Han'ın ikinci oğlu Sultan Ahmed Han (1487–1504) çok dindar ve güçlü bir devlet adamıydı ve İslamın yayılmasına da büyük gayret sarfetmişti. Haydar, onun döneminde yürütülen İslami faaliyetlerden şöyle söz etmektedir: “Sultan Ahmed Han çok dindar bir bey ve fedakar bir müslümandı. Şeriat konusunda bilgiliydi ve işlerinin çoğunu ona göre görürdü. Yavuz olmasına rağmen yüksek fikirli birisiydi ve cesaretiyle ün yapmıştı. Zeki, basiretli ve dürüsttü. Dervişlere, bilgili ve dindar kimselere bilhassa nazik idi. Hayatının önemli bir diliminde fakirlere aylık bağışlamış ve gelirinin beşte birini hayır işlerine harcamıştır.”³¹⁸ Sultan Ahmed Han, İslami faaliyetlere imkan hazırlamanın yanı sıra devleti de her yönüyle güçlendirmiştir. Din uğruna Kalmuklar'la bir çok savaş yapmış ve her seferinde galip gelmiştir. Kalmuklar'ı sürekli mağlub ettiği için Ahmed Han'a “Alaça Han” denilmiştir. Bunun anlamı “öldürücü”dür.³¹⁹ Kırgız şecerelerinde Ahmed Han'a atfedilen “Alaça” lakabı Kırgızlar ve Kazaklar tarafından savaş nidası olarak kullanılmıştır.³²⁰ Kanaatimizce Ahmed Han Kırgızlar'ın hükümdarı olmakla birlikte onların büyük sevgilerini kazanmış ve yürüttüğü siyaset neticesinde Kırgızlar'ın Türkistan'daki itibarını yükseltmiştir.³²¹ Ahmed Han döneminde Kalmuklar arasında da İslami faaliyetler yürütüldüğünü görmekteyiz. Bu yüzden onlar arasında da, İslamı kabul eden ve etmeyen şehzadeler arasında anlaşmazlıklar doğmuştur.³²²

³¹⁸ Haydar, s. 288. Baytur, Nakşibendiye tarikatinden Pir Hoca Tafsidin'in Semerkand'dan Turfan'a gelerek bu tarikatın fikirlerini yaymaya çalıştığını belirtmektedir. Baytur, II, s. 82.

³¹⁹ Haydar, s. 286; Babur, s. 145.

³²⁰ Ümöt Moldo, **Ümöt Moldonun Arhivinen Köçürmö**, KUIAKCF, Inventar No: 191, s. 425. Radloff'un yayınladığı “Manas” destanında da Kırgızlar'ın savaş nidasının “Alaça” olduğu ve Kalmuklar'la savaşları anlatılmaktadır: “Altaylap kelet bir atın/ Altaylayarak gelir bir atın, Orustap kelet bir atın/ Ruslayarak gelir bir atın, Oyrottop kelet bir atın/ Oyratlayarak gelir bir atın, Kırgıstap kelet bir atın/ Kırgızlayarak gelir bir atın, Kırımdap kelet bir atın/ Kırımlayarak gelir bir atın, Alaştagan uraan cok/ Alaş nidasını haykıran yok, Manastagan süröön cok/ Manas diye bağırın halkın yok!” Manas Destanı, yay. W. Radloff, s. 138, 151.

³²¹ Osmonov, Asankanov, s. 136.

³²² Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 356.

Ahmed Han'dan sonra oğulları arasında taht kavgası çıkmış ve kardeşlerden en büyüğü olan Mansur Han (1504-1545) üstün gelmeyi başarmıştır. Mehmet Alpargu, inançlı bir müslüman olarak tarif ettiği Mansur Han'ın, İslamı yaymak için Buddizm'in hüküm sürdüğü Moğol ve Çin topraklarına Hami ve Tunguang gibi vahalara cihat yapmaya çalıştığını, bunun yanı sıra İslamiyet'e yeterince yakın olmadığına inandığı Kırgızlar'ı, daha fazla İslam dinine yakınlaştırmaya gayret ettiğini belirtmektedir.³²³ Diğer taraftan Haydar, bağımsız hareket eden Sultan Halil Sultan'dan (1504–1508) “Kırgızlar'ın valisi” olarak söz eder ve Kırgızlar'ın yaşadığı ülkeye de “Kırgız memleketi” adını verir.³²⁴ Kırgız tarihçileri bu bilgiden hareketle, Tanrı Dağı bölgesinin o devirlerden bu yana Kırgızistan olarak adlandırıldığı sonucuna varmışlardır.³²⁵ Diğer taraftan bazı kaynaklar, Kırgızlar'ın, o devirde Fergana'da hüküm süren diğer Çağatay devletinde de önemli görevler üstlendiklerini kaydetmektedirler.³²⁶ Nitekim, Sultan Babur (1483-1530)'un, Şeybani Han'a karşı savaşlarından birinde: “Civardakilerden ve Han'dan (Babur'ün dayısı Sultan Mahmud Han) dört veya beş yüz kadar adamla birlikte Eyyüb Begçik, Kaşka Mahmud ve Barınlar yardıma gelmişti. Cihangir Mirza' dan yüz veya ikiyüz adamla birlikte Tenbel'in küçük kardeşi Halil yardıma gelmişti” ifadesini sarf etmesi, Kırgız boylarının önemli görevler üstlendiklerinin bir delilidir.³²⁷ Buradaki Kırgız idarecilerinin “kaşka” olarak adlandırıldıklarını,³²⁸ Barın boyunun Kırgız boyu

³²³ Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, **Türkler**, VIII, s. 587.

³²⁴ Haydar, s. 296, 306.

³²⁵ Çorotegin, Moldokasimov, s. 60. Nitekim, Haydar XVI. yy. başlarında tüm Moğolistan'ın Kazak ve Kırgızlar tarafından meskun olduğunu hiç bir Moğol kavmi kalmadığını belirtmektedir. Haydar, s. 315. Ebulgazi Bahadır Han da bu hususa dikkat çekerek Kırgızlar'ın yaşadığı ülkeye Moğol ve diğer kabilelerden insanlar gelerek Kırgız ismiyle zikrolunduklarını belirtir. Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-yi Türk**, s. 34.

³²⁶ Sultan Babur, babası Ömer Şeyh'in emirlerinden Kırgız boyu Saruu'dan olan Ali Dost Tagay ve Mir Gıyas Tagay'ı zikreder. Mir Gıyas Tagay Sultan Ebu Said'in de saray hizmetinde bulunmuştur. Onun elinde Sultan Ebu Said'in dört köşeli mührü her zaman bulunurmuş. Babur, s. 148, 149, 151, 153, 161; Bayırkı Ortok Türk Adabiyatı, haz. C. Şeriev, Bişkek 1996, s. 349.

³²⁷ Babur, s. 233-234. Kırgız boylarının Ahmed Han ve Sultan Babur önderliğinde Şeybani Han ordusuna karşı savaşları için bkz. Babur, s. 233-240, 247, 260.

³²⁸ Togan, **Bugünkü Türkili**, s. 70; Barthold, Kırgız cana Kırgızistan, s. 49.

olduğunu,³²⁹ Tenbel'in mühtemelen "İçkilik" olarak adlandırılacak olan Kırgız boylarının önderi olduğunu belirtmek gerekir.³³⁰ Bu şahsiyetlerin, öteden beri buralarda yaşayan Kırgız ve Moğol kabile önderleri olmaları muhtemeldir.³³¹ Bu bilgilerden hareketle adı zikredilen Saruu, Barın, İçkilik, Kuşçu, Sarıbaşı³³² gibi Kırgız boylarının Sultan Babur dönemine kadar Fergana vadisinde yaşadıklarını ve İslamın şartlarını artık gündelik hayatlarında da tatbik etmekte olduklarını söylemek mümkündür.³³³

Yukarıda da belirtildiği üzere, Moğolistan toprakları XVI. yüzyılda Kazak ve Kırgızlar tarafından meskun idi. Bu dönemde Kırgızlar'ın artık Moğollara değil, kendi hükümdarları Muhammed Kırgız'a tabi olduklarını görmekteyiz.³³⁴ Ama Moğol idarecilerinin, eski yönetimlerinden vazgeçmek istemedikleri ve bu yüzden Kırgızlar ve Kazaklarla savaştıkları bilinmektedir.³³⁵ Tanrı Dağları'nda önemli konuma gelen Kırgızlar'ın, bir halk hâline gelmeleri süreci de bu dönemde tamamlanmıştır. Öteden beri buralarda yaşayan diğer topluluklar da, artık Kırgız olarak adlandırılmışlardır.³³⁶

³²⁹ Klyashtorny ve Sultanov, "Bahru'l-Esrar" adlı eserden yararlanarak, Altın Ordu hükümdarı Bulad'ın Kırgız topraklarına girip onları yenilgiye uğrattıktan sonra, İrtiş bölgesinin korunmasını Bahrin kabilesine tevdi edip geri dönmüş olduğunu belirtmektedir. Klyashtorny, Sultanov, s. 205.

³³⁰ Babur, s. 193. Sultan Babur, ordusunun sağ kol, sol kol verkez yani içki beylerden ya da içkilerden olduğunu söylemektedir ki, Kırgız boylarının sağ, sol ve içkilik olarak ayrılması bu dönemde tamamlanmaktadır: "Bizim sağ kolda adamlarıyla birlikte Ali Dost Tagayi; sol koldaysa İbrahim Saru, Veys Lagari, Seydi Kara, Muhammed Ali Mübeşşir (Münşi), Hoca Kelan Bey'in büyük kardeşi Kîçik Bey ve diğer bazı içkiler bulunuyorlardı". İlgili kısımlar için bkz. Babur, s. 212, 208, 222, 235, 236.

³³¹ "Tarih-i Teşidi"de Yunus Han'ın Yetikent'te (Fergana'da bir yer) karargah kurduğunda bütün beylerin ona katıldığı ve daha sonra başarıya ulaştığı anlatılmaktadır. Haydar, s. 241-243, 254 vd.

³³² "Baburname"de Sarıbaş (İtarçi) şeklinde, "Tarih-i Reşidi"de ise İtarçi şeklinde zikredilen boyun Kırgız boyu Sarbaşı olduğu düşüncesindeyiz. Attokurov, çeşitli kaynaklardan hareketle Sarbaşıların Fergana vadisinde yaşadıklarını ve daha sonra şimdiki yaşadıkları yere göç ettiklerini belirtmektedir. Babur, s. 252, 258; Haydar, s. 214; Attokurov, s. 118-119.

³³³ "Kaşgar Tarihi" adlı eserde müslüman Kırgızlar'ın doğu tarafta Kalmuklar ile komşu olduklarını belirtir. Mehmed Atıf, s. 133.

³³⁴ Haydar, s. 300.

³³⁵ Bu savaşlarla ilgili bkz. Mirza Fazıl Çuras, s. 155-156.

³³⁶ Bu devirde iki kola (kanat) ayrıldıklarını (sol ve sağ) bilmek mümkündür. Yerli Türk ve Moğol boylarının da katılımlarıyla genel Kırgız halkı oluşmuştur (XV. yy. sonu XVI. yy. başı).

Bu dönemde Kırgızlar, artık diğer müslümanlarca da müslüman olarak kabul edilmekteydiler. Soltonoev ve Erşahin, Kırgız Hanlarının Ahmed, Halil ve Muhammed Kırgız gibi adlar taşımasından yola çıkarak, Kırgızlar'ın büyük çoğunluğunun Müslüman oldukları hükmüne ulaşmaktadırlar. Nitekim Tagay Kırgızlar'ı, Muhammed Kırgız zamanında yerlerinden göçerek ona sığınmışlardır. Eğer Muhammed Kırgız müslüman olmasaydı, muhtemelen böyle bir şeye cesaret edemezlerdi.³³⁷ Öte yandan Haydar'ın Kırgızlar hakkındaki “Moğolistan Özbek (Kazak) ve Kırgızlar tarafından ele geçirilmiştir. Kırgızlar Moğol kavmine ait olmakla birlikte, hakanlarına karşı mükerrer isyanları sebebiyle onlardan ayrılmışlardır. Tüm Moğollar müslüman olmuşlardır, fakat Kırgızlar hala kafirdir ve Moğollara düşmanlıkları bu yüzdendir. Moğollar en fazla soyutlanmış ve kıymetsiz halk haline gelmiştir”³³⁸ d eğerdirmesinin siyasi nedenlere dayandığını sanıyoruz.³³⁹ Çünkü Haydar, Kırgızlar'ı, önce Moğollar'ın tarafında olup sonra Moğol Hanlarına karşı Kazaklar'ın tarafını tuttukları için inançsız olarak nitelemektedir. Diğer taraftan, yukarıda da belirtildiği gibi, Moğol kabilelerinin kalan kısımları artık Turfan ve Kaşgar gibi şehirler etrafında yerleşik hayat sürdürmekteydiler. Nitekim, Mano Eiji haklı olarak, Moğolistan'da yaşayan bazı kabilelerin siyasi nedenlerden dolayı Doğu Türkistan topraklarına sürüldüklerini ve yerleştiklerini belirtmektedir.³⁴⁰ Kanaatimizce Haydar, yerleşik hayata geçmeyi de,

Hrestomatiya po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana (XIII- XVIII vv.), haz. T. D. Djumanaliev, Bişkek 1996, s. 105. Kırgızlar'ın halk olarak oluşumunda Kırgız tarihçileri bir etken olarak “Manas” destanının önemini şu şekilde belirtirler: “Dıştaki düşmanlara karşı olma (durma) maksadıyla Kırgızlar'ı birleştirme gayesi destanın esasını teşkil ettiğinden o gaye tüm uruğların kalbine yakın ve onlara anlaşılır olup, Kırgız halkının oluşumunda progresif rol oynamıştır.” R. Dooronbekova, V. Mokrinin, V. Ploskih, Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarıhı, Bişkek 1993, s. 99.

³³⁷ Soltonoev, I, s. 134; Erşahin, s. 48.

³³⁸ Haydar, s. 315.

³³⁹ Haydar tarafından tasvir edilen Kırgızlar'ın müslüman olmadığı fikrini Ö. Karaev de reddetmektedir: “Haydar'ın Kırgızlar'ın müslüman olmadıkları dediği hiç bir zaman doğru değildir. Mervezî'ye göre (XII. yy) onlar (Kırgızlar) II. bin yıllığın baş taraflarında İslâmı kabul etmişlerdir. Hatta onların yöneticisinin ismi (Muhammed Kırgız) belli ölçüde Kırgızlar'ın XVI. yy. İslâm dinini tuttuklarını gösterir. Fakat onlar öncekisi gibi kötü müslüman olarak kalmış olabilirler”. Karaev, **Çagatayskiy Ulus. Gosudarstvo Kaydu. Mogulistan**, s. 94–95.

³⁴⁰ Mano Eiji, s. 60.

İslamlaşmayla özdeş görmektedir ki, Kırgızlar'ın çoğu, çeşitli gerekçelerle, sonraki yüzyıllarda da göçebe bir hayat sürmeye devam etmişlerdir.

Bu dönemde İslamiyet'i kabul eden Kırgızlar'ın Çağatay alfabesini kullandıkları düşünülmektedir.³⁴¹ Çağatay yazısını öğrenen Kırgız aydınları, bu dilde yazılmış eserlerle tanışmak imkânı bulmuş, Kırgız köylerinde bu yazıyı ve İslam dininin öğretilerini öğrencilerine aktarmışlardır. Fakat Kırgızlar'ın büyük bir kısmı göçebe olduğu için, İslami öğretiler halka iyi ulaştırılamamıştır. Bunun bir sebebi de, Kırgızlar'ın başlıca eğitim ve kültür merkezlerinden uzakta yaşamalarıydı.

3. Yarkend Hanlığı Dönemi (1514–1644)

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Tanrı Dağları, Ak Su, Üç Turfan, Ak Çiy ve Yarkend çevresindeki Kırgızlar'ın siyasi ve dini hayatı Yarkend Hanlığı ile yakından ilişkili olmuştur.³⁴² Bu dönemde Kırgızlar'ın Yarkend Hanlığı'nda büyük bir etkinliğe sahip oldukları görülmektedir. Söz gelimi Kırgız yöneticisi Muhammed Kırgız ve diğer Kırgız boy önderleri, Yarkend Hanı Sultan Seyid (1514-1533), 1514 yılında Kaşgar'ı ele geçirirken, ona büyük yardımlarda bulunmuşlardır.³⁴³ Haydar, Sultan Seyid'in Kaşgar seferine katılan Kırgız boyları hakkında önemli bilgiler vermektedir.³⁴⁴ Halk rivayetlerinde, Muhammed Kırgız'ın ve Tagay'ın, Sultan Abdürreşid ile birlikte Kırgızlar'ı yönettikleri ve Müslüman oldukları anlatılmaktadır.³⁴⁵

Bazı Kırgız boylarının, Batı Sibirya'da kurulan Sibir Hanlığı'na bağlı olarak yaşadıkları, yukarıda belirtilmişti. Şeybani soyundan Küçüm Han, 1563'te Sibir Hanlığını hakimiyetine aldıktan sonra, bölgeye daha önce girmiş olan İslam dininin yayılması için gayret sarf etmiştir. Küçüm Han civar Türk-İslam memleketlerinden,

³⁴¹ Baytur, II, s. 73.

³⁴² Baytur, II, s. 69; Erşahin, s. 49. Mehmet Emin Buğra Kırgızlar'ın ilk defa olarak Türkistan'da yerleşmelerini Seyid Han döneminde olduğunu belirtmektedir ki, bunun tarihi gerçeklere uymadığı bilinmektedir. M. E. Buğra, Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu, İstanbul 1952, s. 17.

³⁴³ Haydar, s. 486 vd.

³⁴⁴ Haydar, s. 481.

³⁴⁵ Soltonoev, bu yöneticilerin Müslüman olduklarını belirtmektedir ki, bu husus Haydar tarafından da teyid edilmektedir. Soltonoev, I, s. 81; Haydar, s. 307.

özellikle de Buhara ve Kazan hanlarından çok sayıda din adamı, molla, işan ve müderris istemiş, bunlara kendine tabi halklar arasında tebliğ faaliyetinde bulunma görevi vermiştir.³⁴⁶ Bu faaliyetler neticesinde Batı Sibirya Kırgızları'nın önemli bir kısmı müslümanlığı kabul etmişlerdir.³⁴⁷ Bununla beraber İslam kültürü, Yenisey havzasında ve Altaylarda yaşayan Kırgızlar arasına da girmiştir.³⁴⁸ Daha sonra Güney Sibirya topraklarının Ruslar tarafından işgali sonucu bazı Kırgız boylarının yurtlarını bırakıp şimdiki yaşadıkları bölgelere gelip yerleştikleri bilinmektedir. Gerçi daha önce Güney Sibirya' da İslamî faaliyetler yürütülse de, orada yaşayan tüm Kırgız boylarının İslamiyeti kabul ettikleri söylenemez. İşte buraya göç edip gelen Kırgız boyları arasında da bu kez Nakşibendiliğe ve Yeseviliğe mensup dervişler İslamî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Nitekim, Haydar, Sultan Seyid Han'ın, Yesevi şeyhleri sayesinde, hayatının sonuna doğru kötü alışkanlıklarını bırakıp dindarlaştığını kaydetmektedir.³⁴⁹ Nitekim Sultan Seyyid devrinde (1514–1533),

³⁴⁶ Kurat, Sibirya ve Altay'daki İslâmî faaliyetlerle ilgili şunları belirtmektedir: “Küçüm Han, Buhara Han'ı Abdullah Han'a müracaat ederek, İsker şehrine, İslâmiyeti öğretecek hocalar gönderilmesini rica etti; bunun üzerine Buhara tarafından bazı din alimleri ve şeyhler geldi ve İslâmiyetin yayılmasına yardım ettiler. Türk uruğlarının bir kısmı, hele İrtiş ve Obi nehirleri ile Altay dağlarına yakın sahadakiler yine de şamanlıkta kalmışlardır. Küçüm Han'ın gayreti sayesinde İsker şehri ve civarı ahalisi oldukça yüksek bir medeniyet seviyesine çıkabildiler.” Akdes Nimet Kurat, Ahmet Temir, “Sibir (Sibirya) Hanlığı”, s. 438. Küçüm Han dönemindeki İslâmî faaliyetler için bkz. Hadi Atlasi, s. 74-81; Abdurreşid İbrahim, Alem-i İslâm ve Japonya'da İslâmiyet'in Yayılması, İstanbul 2003, I, s. 101-102.

³⁴⁷ Talıp Moldo, “Kırgız Tarihi”, Kırgızdar, II, s. 535; R. R. Arat, “Küçüm Han”, s. 1071. İnan, Rus tarihçilerinin Batı Sibirya'da İslâmiyetin yayılışının Küçüm Han döneminden (1563-1598) önce başlayıp, onun döneminde daha da hız kazandığını söylediklerini belirtmektedir. İnan, “Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı”, s. 275; Sibirya'da Kırgızlar arasında İslâmın yayılması için bkz. Arnold, s. 254-255.

³⁴⁸ İnan, haklı olarak Altay ve Yenisey'de yaşayan boyları Kırgızlar olarak tanıtmaktadır. İnan, “Altay ve Yenisey Türklerinin Tarihi”, Makaleler ve İncelemeler, I, s. 36-38. Radloff da Yenisey havzasındaki boyları Kırgızlar olarak belirtmektedir. İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, Makaleler ve İncelemeler, I, s. 126. Ayrıca Sibirya, Altay ve Yenisey havzasındaki Altısar, İsar, Altır ve Tuba Kırgız Hanlıkları için bkz. V. Butanayev, “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları”, s. 405-411; T. Çorotegin, “Kırgızistan Cumhuriyeti”, s. 466; Ekrem Kalan, Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 31-32.

³⁴⁹ Haydar, Sultan Seyid Han'ın Yesevi müridi olan Seyid Muhammed Mirza (Haydar'ın amcası)

Nakşibendî tarikatinden Hoca Muhammed Yusuf b. Abdullah, Hoca Muhammed Abdullah b. Hoca Abdullah Ahrari gibi şeyhlerin Fergana’da Kırgızlar’ın yaşadıkları bölgelerden geçerek Kaşgar’a geldikleri ve faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir. Özellikle Mahdum-ı A’zam³⁵⁰ ve onun oğullarının faaliyetleri de bu dönemde olmuştur. Kaynaklar, Mahdum-i A’zam’ın oğlu İshak Veli (ö. 1008/1599)’nin Kalmuklar’la onlara komşu yaşayan Kırgız boyları arasında İslamî faaliyetlerde bulunduğunu kaydetmektedirler.³⁵¹ Tasavvufun söz konusu dönemde göçebeler arasında yayılmasında en önemli sebeplerden biri, savaşlar nedeniyle ekonomik ve sosyal sıkıntılara uğrayan halkın, bir sığınak arama ihtiyacında olmasıdır.³⁵²

XVI. ve XVII. yüzyıldaki kimi gezgin ve tarihçiler, bütün bu tarihi gelişmelere rağmen, bazı Kırgız boylarını gayri müslim olarak nitelendirmektedirler. 1582’de, Yarkend Hanlığı döneminde, Hindistan üzerinden Türkistan’a gelen Osmanlı gezgini Seyfi, Kırgızlar hakkında: “Bunların padişahları yok, beğleri vardır. Beğlerine “kaşka” diyorlar. Ne kafir, ne müslümandırlar. Yerleri sarp dağlardır.

sayesinde nasıl Yesevi müridi olduğunu şu şekilde anlatmaktadır: “... Ben bu şarap içmekten yoruldum ve ıslah olmak istiyorum.” Şimdi, amcam uzunca bir süre Yesevi şeyhlerinin tarikatının bir müridi olmuş ve züht ve takvayı tatbik etmişti; bu yüzden hanın kusurlarından dolayı büyük sıkıntı duyuyordu ve yolunu ıslah arzusunu ilan ettiğinde amcam göz yaşları içinde kaldı ve onu kuvvetle niyetini gerçekleştirmeye teşvik etti. Han tövbe ederek meclise gitti.” Haydar, s. 541. Türer Nakşibendiliğin XVIII. yy. Kaşgar’dan bugünkü Kırgızistan’a girerek bölgeyi Müslümanlaştırdığını belirtmektedir ki, buna katılmadığımızı belirtmeliyiz. Osman Türer, “Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslar’ da Sûfî Tarikatlar” ,**Türkler**, XIX, s. 56.

³⁵⁰ Amanbek Calilov, Afak Hoca Menakıbbı, Andican 2001, s. 6; Baytur, II, s. 82. Mahdum-i A’zam’ın Kaşgar’a gelip faaliyetlerde bulunmasıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Mehmed Atıf’a göre Mahdum-i A’zam 1412 (hicri 815)’de Kaşgar’a gelmiştir. A. N. Kuropatkin’e göre XV. Yüzyılın başında gelmiştir. Owen Lattimore’a göre Mahdum-i A’zam ailesinden gelen Hocalar daha XV. yüzyılda Çağatay Hanlarına tesir ediyorlardı. Mehmet Saray Mahdum-i A’zam’ın 1471-1549 yılları arasında yaşadığını ve Abdürreşid Han döneminde Kaşgar’a gelerek faaliyetlerde bulunduğunu belirtmektedir. Mehmed Atıf, Kaşgar Tarihi, haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale 1998, s. 116; A. N. Kuropatkin, Kaşgariya, İstoriko-Geografiçesikiy Oçerk Stranı, Eya Voennie Silı, Promişlennost i Torgovlya, S-Peterburg, 1879, s. 85; Owen Lattimore, Pivot of Asia. Sinkiang and Inner Asian Frontiers of China and Russia, Boston 1950, s. 15-16; M. Saray, Doğu Türkistan **Türkleri Tarihi** (I), İstanbul 1997, s. 91.

³⁵¹ M. Saray, Doğu Türkistan Türkleri Tarihi, s. 93.

³⁵² Erşahin, s. 49.

Oralarını muvaffakiyetle müdafaa ediyorlar. Yadacılıkta ustadırlar. Ölenin cesedini gömmezler. Tabuta koyup ağaçların üzerine bırakırlar”³⁵³ demektedir. Roux da, birçok kaynaklardan hareketle, Seyfi’nin, ölüleri gömme adetine ilişkin aktardığı bilgilere katılmadığını ve bu adetin Tunguzlara ve Moğollara has olduğunu belirtmektedir.³⁵⁴ Mervezî de bu adetin Kırgızlar’a komşu bölgedeki ormanlık arazide yaşayan topluluğa ait olduğunu kaydetmektedir: “Bu topluluktan biri öldüğünde cesedi iplerle bir ağaca bağlanır ve orada çürümeye bırakılır.”³⁵⁵ Bu konuda Seyfi’nin yanıldığını düşünüyoruz.³⁵⁶ Üstelik Kırgızlar’ı yakından tanıyan ve eserini aynı yüzyılda yazan Mirza Haydar da Kırgızlar’ın bu adetinden hiçbir yerde bahsetmemektedir. XVII. yüzyıl Özbek tarihçilerinden Mahmud b. Veli de 1640 tarihli bir eserinde, Kırgızlar’ı “kâfirler” olarak nitelendirmiştir. Ona göre daha önce Karakorum ve Kerulen bölgelerinde “kâfir” olarak yaşayan 12 bin Kırgız, 1635-1636’ da Karategin üzerinden Hisar’ a gelmişler, bir ay sonra Belh’ te bulunan Özbek Han’ın huzuruna çıkmışlardır.³⁵⁷ Bu konuda Soltonoev, “Eğer Kırgızlar Müslüman olmasaydı Kalmuklar’dan kaçarak Müslüman devletine gelmezlerdi” görüşündedir.³⁵⁸ Diğer yandan Seyfi ile Mahmud b. Veli’nin Kırgızlar hakkındaki verdiği bilgileri kendi görüşlerini destekleyici mahiyette kullanmak isteyen bazı araştırmacılar, Kırgızlar’ın bu dönemlerde daha müslüman olmadıklarını savunmuşlar ve sübjektif değerlendirmelere varmışlardır.³⁵⁹ Nitekim Barthold, Kırgızlar’ın Yedi Su ve Tanrı Dağları’nda X. yüzyılda yaşadıklarını dile getirmesine rağmen başka bir yerde onların ancak XVI. yüzyılda buralarda yaşadıklarını belirtmektedir.³⁶⁰ Diğer yandan o, Seyfi ile Mahmud b. Veli’nin verdikleri

³⁵³ Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 70; Barthold, Kırgız cana Kırgızistan, s. 49.

³⁵⁴ Roux, Eski ve Ortaçağlarda Altay Türklerinde Ölüm, s. 220-222.

³⁵⁵ Roux Mervezî’ den naklen vermektedir. Roux, Eski ve Ortaçağlarda Altay Türklerinde Ölüm, s. 221.

³⁵⁶ Barthold, Seyfi’nin verdiği bilginin eski kaynaklardan hareketle Yenisey Kırgızlar’ı hakkında görüş belirtmiş olduğu kanısında. Barthold, Kırgız cana Kırgızistan, s. 49.

³⁵⁷ Barthold, Kırgız cana Kırgızistan, s. 49; Urstanbekov, Çoroev, s. 26-27.

³⁵⁸ Soltonoev, I, s. 134-135.

³⁵⁹ Bu tür değerlendirmeler için bkz. S. B. Dorcenov, s. 10-11.

³⁶⁰ Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, s. 207.

bilgilerden hareketle Kırgızlar'ın henüz müslüman olmadıklarını savunmuştur.³⁶¹

Mahmud b. Veli'nin Kırgızlar'ın bu kısmı hakkındaki verdiği bilgilerin doğru olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü yazar Kırgızlar'ın bu kısmının şimdiki Moğolistan topraklarında bulunan Karakorum ve Kerulen bölgelerinden gelmiş olduklarını açıkça belirtmekte ve diğer Kırgızlar'ı buna katmamaktadır. Buralarda yaşayan Kırgız boylarının Cungar Hanlığı'na bağlı dört Kırgız hanlığında yaşadıklarından söz edilmişti ki, buralarda İslamiyet'in tesirinin daha az olduğu buna karşılık, Cungar Hanlığı sayesinde Buddizm'in bölgede büyük bir etkinlik kazandığı bilinmektedir. Daha sonra siyasi sebeplerden dolayı bölgeyi terk edip, Hisar'a yerleşen bu Kırgız kitlesi İslamiyet'i kabul etmişlerdir.

C. Hokand Hanlığı Dönemi (1722-1876)

Bu Hanlık döneminde yaşayan Kırgızlar hakkında, bir İslamlaşmadan ziyade, İslami bilgilerin ve dindarlık düzeylerinin artırılması faaliyetinden söz edilebilir. Ancak, Sibiry'a'da yaşayan bazı Kırgız boyları bu dönemde İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Nitekim, 1870'lerde Altay ve Yenisey bölgelerine seyahatler gerçekleştiren Radloff, Abakan Tatarları adını verdiği bugünkü Hakaslar'la, Kırgızlar arasındaki benzerliklere dikkat çekmiş, Hakaslar'da bulunan Tanrı anlayışının ve diğer dini inanışların, Şamanist akidelerle ilişkilendirilemeyeceğini, nitekim Hakaslar'ın da Kırgızlar gibi, Tanrı'ya "Kuday" dediklerini savunmuştur.³⁶² Bu bilgilerden hareketle, İslam kültürünün Hakaslar arasındaki etkisinin, Küçüm Han ve sonrası dönemlerde gerçekleştirilen İslami faaliyetlerin bir neticesi olduğu

³⁶¹ Başka bir yerde de Manas hakkında "Bu destanda mücadele, Kırgızlar'ın XIX. yüzyılda da XVI. yüzyılda olduğu gibi İslâmî esas ve kurallarından hiç haberdar olmamalarına rağmen dinî bir savaş gibi işlenmektedir" demekle Kırgızlar'ı İslam'dan uzaklaştırma meylinde olduğunu göstermektedir. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s. 208.

³⁶² W. Radloff, Sibiry'dan, çev. A. Temir, İstanbul 1956, I, s. 416. Radloff bir başka yerde de Yenisey ve Altay civarında yaşayan boy ve kabileleri Hakaslar dolayısıyla Kırgızlar olduğunu belirtmektedir. W. Radloff, II, s. 110-111. Diğer taraftan orada yaşayan Sagay boyları papasa "abız" (yani hafız) tanrıya "kuday" derlerdi ki bu müslümanlıktan geçmiştir. İnan, "Sibiry'a'da İslâmiyetin Yayılışı", s. 277. Hüseyin Namık da Sagaylar'ın Kırgızlar'a dayandıklarını ve yine kendilerini Kırgızlar'a dayandıran bir başka müslüman topluluktan bahsetmektedir. Hüseyin Namık, *Türk Dünyası*, İstanbul 1932, s. 82, 85, 90.

söylenebilir. Kaynaklarda XVIII. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası tarafından işgal edilen Sibirya'da hem İslamlaşma hem de ibadet ve eğitim amaçlı cami ya da mescit-mekteplerin yapıldığı bilinmektedir. Böylece bir çok şehir İslam şehri niteliği kazanmıştır. Nitekim, Troysk'de altı cami, altı medrese, Simey'de beş cami, beş medrese, Tomsk ve Omsk gibi Sibirya'nın büyük idare merkezlerinde büyük ve mühteşem camiler yapılmıştır.³⁶³ Aynı şekilde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın hakimiyetine giren kuzey Kırgızlar'ı arasında da İslamiyet'in güçlendirilmesinde bir takım çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Rus çariçesi Katerina'nın 1782'de Kazakların yaşadığı sınır bölgelerde cami ve okulların yapılması konusundaki emri sonucu önce Kazaklar daha sonra kuzey Kırgızlar'ı arasında Rusya tarafından görevlendirilen izinli Tatarlar'ın faaliyetleri gerçekleşmiştir.³⁶⁴ Diğer taraftan Cungar hükümdarı Tsevan Rabdan tarafından yurtlarından Cungarya'ya zorla göç ettirilen 3-4 bin çadırılık bir Kırgız grubunun da İslamiyet'i kabulü bu dönemde gerçekleşmiştir.³⁶⁵

Yukarıda belirttiğimiz üzere Hokand Hanlığı bünyesindeki dinî faaliyetler zaten Müslüman olan Kırgızlar'ın dindarlık düzeylerinin artırılması yönünde olmuştur. Bu dönemdeki dini faaliyetlerin resmi ve sivil girişimler olmak üzere iki yoldan yürütüldüğü görülmektedir. Hokand Hanlığı, hanlık bünyesindeki halkın dindarlık düzeylerini artırmak maksadıyla Kırgızlar'ın yaşadığı stratejik yerlere mescidler ve medreseler kurmuş, buralarda Özbek mollalar istihdam etmiştir.³⁶⁶ Ayrıca hanlık yönetimi, Kırgızlar arasında sürdürdüğü faaliyetlerde bölge ve kabile yöneticileri olan biy ve manaplardan da yararlanmıştır. Aynı şekilde Kırgız

³⁶³ İnan, "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", s. 277-278. Soltonoev XVIII.yy. Sibirya'daki Kırgızlar hakkında bilgi verirken, buradaki kabir yerlerinin çoğunun Kırgızlar'ın olduğunu belirtir ki, bundan hareketle İslâmiyetin onlara daha önce tesir etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Soltonoev, I, s. 126.

³⁶⁴ Didar Shauyenov, **Günümüzde Kazakistan' da Dini Yaşayış** (Güney Kazakistan Örneği), Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, 43.

³⁶⁵ Bu Kırgızlar'ın şimdiki Kırgızistan topraklarına dönemedikleri, Kazaklar ve Altaylar ile birlikte Çin idaresinde kaldıkları bilinmektedir. S. Gömeç, Tarih ve Günümüzde Kırgız Türkleri, Ankara 2002, s. 96; M. Saray, Kırgız Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 20; T. Çorotegin, "Kırgızistan Cumhuriyeti", s. 468-470.

³⁶⁶ Erşahin, s. 53; T. C. Bayaliev, "Dini İşenim, Salt sanaa, Ürp-adattar", Kırgız SSR Ensiklopediyası, Frunze 1983, s. 285.

yöneticileri de hanlık nezdinde ekonomik, sosyal ve dini itibar kazanmak amacıyla bu dinî faaliyetlere kapılarını açmışlardır. Nitekim, merkezi yönetim, kuzey Kırgızlar'ı birleştirmeye çalışan Orman Han'a (1791-1854), İslamı öğretecek mollalar göndermiştir.³⁶⁷ Diğer taraftan bu dönemde Çarlık Rusya'nın etkisi altına giren kuzey Kırgızlar'ı arasında Tatar mollalarının İslamiyeti tahkim etme faaliyetleri de yürütülmüştür.³⁶⁸

Fakat nedense bazı araştırmacılar, Kırgızlar'ın İslamiyeti oldukça geç dönemlerde yani Hokand Hanlığı döneminde kabul ettikleri üzerinde ısrar etmişlerdir.³⁶⁹ Örneğin, Abramzon ve Arnold, İslamiyet'in Kırgızlar arasında bir hayli geç devirlerde yani XVII-XVIII. yüzyıllarda yayıldığı kanaatindedirler. Bu konuda Arnold, Rusların egemenliği altında olan Kırgızlar arasında Tatar mollaların İslami faaliyetlerde bulunduklarını belirtmektedir. Fakat onun, Kırgızlar'ın “çoğunluğunun daha nice seneler sonraya kadar Şamanist olarak kaldıkları” ya da “putperest bulundukları” yolundaki düşüncesinin doğru olmayan, taraflı bir değerlendirme olduğu görülmektedir.³⁷⁰ Diğer taraftan Abramzon'un Kırgızlar'ın İslamı, XVII-XVIII. yüzyıl gibi oldukça geç dönemlerde kabul ettiklerini temellendirirken ortaya koyduğu; “yeni dinin Kırgızlar'a anlaşılır olmadığı ve onların din adamlarını sevmedikleri” türünden düşüncelerin sübjektif düşünceler oldukları kanısındayız.³⁷¹ Çünkü bu değerlendirmelerin büyük çoğunluğu SSCB döneminde yapılmıştır ve bu dönemde çalışmalar yürüten bilim adamları ve

³⁶⁷ Togolok Moldo, “Tarih, Tüpkü Atalar”, Kırgızdar, Bışkek 1993, II, s. 67; Erşahin, s. 53.

³⁶⁸ N. Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara 1999, s. 8.

³⁶⁹ Dorcenov, s. 12-13.

³⁷⁰ Arnold, s. 248-249. Abdurreşid İbrahim'in XX.yy. başlarında Orta Asya'ya yaptığı seyahatinde de Tatar ve Nogay mollaların daha önceden Yedi Su'ya kadar gelerek öğretmenlik ve imamlık görevlerde bulunduklarını ve ayrıca burada yaşayan Türk halklarının tümünün müslüman olduklarını kaydetmektedir. Abdurreşid İbrahim, I, s. 63, 68.

³⁷¹ Abramzon, Kırgızlar arasında İslâmın iyice yayılamamasının nedenlerini şöyle açıklamaktadır: “Yeni din halk kitlesine anlaşılır değildi, oysa tebaanın bir kısmı din adamlarına kötü gözle bakıyorlardı. Çünkü onlar ritüelleri yerine getirmeyi fazla talep etmişlerdir ve zekat vs. vergileri- dini vergiler şeklindeki maddi ödemeleri toplamaya başlamışlardı. Halk Hokand din adamlarını o kadar da sevmemişlerdir. Çünkü o Kırgızlar yaşayan birçok bölgeyi “koloni” şeklinde sülük gibi emen Hokandlı devlet sistemini ayrılması mümkün olmayan kısmı olmuştur”. Abramzon, Kırgız cana Kırgızistan, s. 187-188.

tarihçilerin, zaman zaman ideolojik ve siyasi tutumlara kayarak sübjektif değerlendirmeler yapmışlardır. Diğer yandan Kırgızlar arasında molla, işan, sufi olarak bilinen din tebliğcileri hakkında kötü imajın oluşturulmaya çalışılması da Sovyet döneminde gerçekleşmiştir ki, bu husus Kırgız atasözlerine yansıtılmaya çalışılmıştır. Batılı araştırmacıların bazılarının da bu hususta Rus ve Sovyet araştırmacıların etkisi altında kaldığı görülmektedir. Nitekim, Bennigsen ve Quelquejay, Kırgızlar'ın İslamiyet'i nisbeten geç yani XVII-XVIII. yüzyıllarda Sibiry topraklarından Cunganlar tarafından sürgün edildikleri dönemlerde, bölgedeki dindar Özbekler ve Tacikler kanalıyla ve Yesevî, Nakşî dervişlerin faaliyetleri neticesinde kabul ettiklerini ileri sürmektedirler ki,³⁷² onların Sovyetler döneminde yazılan eserlerin etkisinde kaldıkları açıktır. Bu dönemlerde Türkistan'a seyahat eden E. Schuyler, Kırgızlar'ın birkaç yüz yıl önce müslüman olduklarını ancak bozkırda yaşayanların hüküm verirken daha çok törelere göre hareket ettiklerini belirterek daha objektif değerlendirme yapmıştır.³⁷³ Bu açıklamada görüldüğü gibi Kırgızlar birkaç yüzyıldan beri müslümandırlar. Ancak onların İslamî bilgi düzeyi yerleşik halkın düzeyinden düşük olduğu belirtilmiştir. Gerçekten de Kırgızlar'daki göçebelik hayat ve buna dayalı olarak onlardaki okuma yazma oranının düşük olması, İslamî dindarlık düzeyinin de düşük olmasına neden olmuştur. Bu konuda ileride Kırgızların Dindarlık Düzeyi konusunda genişçe durulacaktır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İslamiyet Kırgızlar'ın uluslaşmasında ve bütünleşmesinde önemli bir yere sahip olmuş ve Kırgız hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

³⁷² A. Bennigsen, Ch. Lemercier-Quelquejay, s. 271-272.

³⁷³ E. Schuyler, **Türkistan Seyahatnamesi**, çev. Kolağası Ahmed, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Kemal Özcan, İshak Keskin, İstanbul 2003, s. 30, 157.

II. BÖLÜM

KIRGIZLARIN İSLAMLAŞMASINI SAĞLAYAN ETKENLER

A. Dinî Etkenler

İslam dininin, doğuşundan bugüne kadarki yayılımında birçok faktör etkili olmuştur. Bugüne kadar İslamiyet, doğduğu Arabistan yarımadasından başlayıp Asya kıtasının en ücra köşelerine, Afrika kıtasına ve ondan da öte Avrupa, Amerika kıtalarına kadar yayılmıştır ve bu süreç bugün de devam etmektedir. İslamiyet'in bu kadar geniş bir alana yayılmasının en önemli sebeplerinden biri, onun evrensel bir din olmasıdır. Hz. Muhammed'e vahyedilmiş olan bu dinin, Allah'ın tamamlanmış, eksiksiz dini olduğu bildirilmiştir.³⁷⁴ Nitekim Barthold, Türk boylarının İslamiyet'i kabul etmelerinin nedenlerinden biri olarak İslamın diğer evrensel dinlerden üstün olduğunu belirtmektedir ki,³⁷⁵ Kırgızlar'ın da İslamı kabul etmelerinde bu etkenin etkili olduğu düşüncesindeyiz. Zira, Giriş'te Kırgızlar'ın diğer din ve inançlara genel olarak inanmadıklarını belirtmiştik.

İslam dininin yayılmasının bir diğer önemli sebebi, İslam inancının anlaşılır ve yalın olmasıdır. Bu inancı iki temel üzerinde toplamak mümkündür: a. Tevhid; Allah'ın varlığı ve birliği, b. Risalet; Allah'ın peygamberi olarak Hz. Muhammed'in ilahi misyonu.³⁷⁶

Bizzat Allah tarafından emredilen ve Hz. Muhammed tarafından uygulanan İslam dinine yönelik davet, Müslümanları, bu dini diğer insanlara aktarmaya sevk etmiştir. Bu ilahi emirleri yaymayı, kendilerine bir vazife telakki eden İslam davetçileri, mensubu oldukları dinin öğretilerini diğer insanlara memnuniyetle öğretmişlerdir. İslam davetçilerinin, diğer birçok coğrafyanın yanı sıra, Kırgız ülkesine de gittikleri bugün açık bir vakıadır. Bu davetçilerin, Kırgız topraklarına varmaları ve burada dini irşada girişmeleri IX-X. yy. kadar dayandırılan bir hadisedir. Diğer taraftan Karahanlı hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın, Samaniler ailesinden birisinin irşadıyla Müslüman olduğu bilinmektedir.³⁷⁷ Yerel

³⁷⁴ Maide 5/3.

³⁷⁵ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, s. 66.

³⁷⁶ Ebulfazl İzzetî, *İslâmın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit Koytak, İstanbul 1984, s. 65.

³⁷⁷ Pritsak, VI, s. 253; Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi*, s. 164.

halkları ve kabileleri İslamlaştırma işini, Karahanlılar döneminin belirgin özelliklerinden biri olarak gören Şarşenaliev, dinin silahla değil, davetçilerin öğütleriyle yayıldığının altını çizmiştir.³⁷⁸ Fakat Kırgızlar'ın yüksek dağlarda yaşamaları, davetçilerin buralara ulaşmalarını birhayli zorlaştırmıştır. Bu yüzden, dağlık yörelerde yaşayan Kırgızlar, göçebe Türk hayatının kendine has özelliklerini uzun süre muhafaza etmişlerdir. Öyle ki, bu göçebe değerleri, Kırgızlar İslam dinini kabul ettikten sonra da yaşatılmıştır. Örneğin Kırgızlar, miras, and içme, ceza, hak ve hukuka dair meselelerde eski Türk töre ve inancına göre hükmetmişlerdir.³⁷⁹ Ebulfazl İzzetî, insanları İslama çeken dinsel nitelikleri şöyle sıralamaktadır ki, bize göre Kırgızlar'ı İslamiyete çeken dinsel etkenler de bunlardır:

1. İslam inancının sadeliği
2. İslam öğretilerinin akla yatkınlığı
3. Vicdanla kusursuz uyumu
4. İslam dininin birey ve toplum hayatının fiziksel ve ruhsal bütün yanlarını kuşatan kapsayıcılığı
5. Yapısında biçimcilik ve ruhbanlık gibi dini zorlaştırıcı öğeler taşımaması
6. İslam inancının canlılığı, dinamizmi, siyasal ve toplumsal öğretisinin esnekliği
7. İslam öğretisinin yapıcılığı, evrenselliği; zaman ve mekâna uyum sağlamadaki dirayeti
8. İslam inancının ahenk ve tutarlılığı; ilkelerinin birbiriyle çelişmezliği
9. İslamın bütün bu olumlu niteliklerine karşılık, diğer teolojik sistemlerin içinde bulundukları tutarsızlıklar, çelişkiler ve çarpık yapılanmalar.³⁸⁰

Kırgızlar'ın tarih boyunca birçok dinlerle karşılaştıkları gerçektir. Fakat bu dinlerin İslamiyet kadar kalıcı olmadığı kabul edilmelidir. Zaten Kırgızlar, öteden beri diğer Türk boyları gibi Tektanrı (Monoteist) inancına sahip olmuşlardır ve bu inanç benzerliği, İslam dinini kolayca kabul etmelerinde etkili olmuştur.³⁸¹ Genelde

³⁷⁸ U. A. Şarşenaliev, “İslâm dın Kırgızstandağı Ordu”, İslâm v İstorii Kırgızskoy Gosudarstvennosti, Bişkek 2003, s. 168.

³⁷⁹ Erdem, s. 140.

³⁸⁰ İzzetî, s. 189.

³⁸¹ Kırgızlar arasında Yer-su inancı, Ata kültü, Umay Ana gibi inançlar olmasına karşın genel olarak

Türkler' in özeldeyse Kırgızlar'ın Tanrı anlayışı kâinatın ve mahlûkatın yaratıcısı, tüm hadiselerin ve insanın tüm hareketlerinin hâkimi olup bu bakımından İslamiyet'teki Allah anlayışına benzemektedir.³⁸² Söz gelimi Cusupov, Tanrı Dağları'na gelen Kırgızlar'ın sahip oldukları Göktanrı inancıyla İslamın birçok hususta uygunluk arz ettiğini ve bu yüzden onların eski inançlarını sürdürdüklerini ifade etmiştir.³⁸³ Mukasov da eski Kırgızlar'ın doğadaki tüm hadiselerin ve canlıların Allah'ın kudretiyle yaratılmış olarak gördüklerini ve bundan dolayı Tanrıya taptıklarını, en kudretli ilah olan Tanrı da İslam dinindeki Allah'a benzer sıfatlara sahip olduğunu belirtmektedir.³⁸⁴ Diğer taraftan Kırgızlar'ın İslamiyete geçişini kolaylaştıran nedenlerden biri de, Kırgızlar'ın geleneksel inanışlarında yeri olan kader, ahiret ve melek inancının, İslami öğretilerle benzerlik arz etmesidir.³⁸⁵ Söz gelimi VIII-X. yüzyıla ait bazı Kırgız yazıtlarında, ruhlar hakkında, ölümden sonra cennet veya cehennem gibi yerlere gidecekleri gibi bilgiler verilmekte, bu hususlar İslamiyet'teki Ahiret inancıyla benzeşmektedir.³⁸⁶ Bunun yanı sıra, İslamiyet'teki cihad anlayışı da Kırgızlar'a cazip gelmiş olmalıdır.³⁸⁷ Söz gelimi Kaşgarlı Mahmud'un eserinde, İslamiyet'i kabul eden Türkler'in, kâfir Türkler'e karşı gaza ve

diğer Türk boyları gibi başta Göktanrı'ya (kırg. Kökө Tenir) inanmışlardır. Makelek Ömürbay, s. 450–454.

³⁸² Bu konuda Osman Turan, Süryani âlim Mihail' in fikrini bize iletmektedir: “Türk milletin ezelden tek Tanrıya inandıkları İslâmı kabul etmelerine sebep oldu. Çünkü Araplar da aynı Allah'a inanmışlardı”. Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 226. Roux da Yenisey ve Orhun yazıtlarından hareketle Türk halklarındaki Göktanrı anlayışını ortaya koymaktadır. Roux, *Eski ve Ortaçağlarda Altay Türklerinde Ölüm*, s. 64-65.

³⁸³ Kırgızdar, haz. K. Cusupov, Kanıbek İmanaliev, Bışkek 2002, V, s. 382.

³⁸⁴ İ. M. Mukasov, s. 30.

³⁸⁵ Araştırmacı Necdet Sevinç, Kırgızlar'ın da inancını aksettiren Orhun ve Yenisey yazıtlarından örnekler vermektedir. Diğer taraftan ona göre Türkler'in İslâmiyete geçişini kolaylaştıran sebepler şunlardı: Tek Tanrı inancında benzerlik, Yaratılış, Gök yüzünün katları, Kader inancında benzerlik, Ahiret inancında benzerlik, Melekler konusunda benzerlik. Necdet Sevinç, “Türkler'in İslâmiyete Geçişini Kolaylaştıran Sebepler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, I, S. IV, İstanbul Şubat 1980, 5-30.

³⁸⁶ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 209-210.

³⁸⁷ Türkler'in İslamiyeti kabullerinde cihad anlayışı için bkz. Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 227.

cihad yaptığı anlatılmıştır. Bunlardan birinde, Gazi Arslan Tegin ile savaşan Basmıl askerleri hakkında şöyle söylenmektedir:

Basmıl süsin komıttı/ Basmıl, askerini coşturdu.

Barça kelip yumıttı/ Hepsi gelip toplandı.

Arslan taba emitti/ Arslan tarafına yöneldi.

Korkup başı tezgünür/ Korkup başı döner.³⁸⁸

Kırgız destanı Manasta da bizzat Manas'ın kâfirlere karşı cihad yaptığı, destanın başından sonuna kadar anlatılmaktadır. Manas'ın cihad yaparak halkı İslamiyete davet etmesi, Kırgız yaşamında cihadın ve dine davetin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaya yetmektedir.³⁸⁹

Diğer taraftan İslamiyet'in ve İslam kültürünün bölgede hızla ve geniş çapta yayılmasında en önemli faktörü İslamın iki temeli olan Kur'an ve Hadis oluşturmaktadır. Bu gerçeği araştırmacılar da şöyle belirtmektedirler: "Arap yazısı Orta Asya halklarına X. yy. itibaren İslam dini ve Kur'an yoluyla yayılmıştır."³⁹⁰ Söz gelimi eskiden kılıçlarını ellerine alarak "Bu kök kirsün, kızıl çıksun" yani eğer sözümde durmazsam bu kılıç kan ile boyansın diyen Kırgızlar, İslamiyet'i kabul ettikten sonra Kur'an'ı elleriyle göğsüne koyarak söz vermişlerdir.³⁹¹ Ayrıca Kırgızlar, ilahî mucize olarak gördükleri Kur'an'ın bazı surelerini, örneğin, Yâsîn, Fatiha, İhlâs'ı her durumda; namazda, yemekten sonra, mezarlıkta, hasta durumunda, başa herhangi bir zorluk geldiği anda vs. okumuşlardır. Karasaev, Kırgızlar tarafından ayet ve hadislerin çok kerametli olarak görüldüğünü belirtir ve buna Manas'tan şu örneği vermektedir:

Ökümü bar özündö/ Hükmü var özünde,

³⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 312.

³⁸⁹ Türkler'in savaşçı ruhlarına ve cihan hakimiyeti davalarına uygun geldiğini belirten Osman Turan daha sonra şu şekilde devam etmektedir: "Zira Şamani Türkler İslâmın cihadını, onun sevap ve faziletlerini, şehadetin vaad ettiği ahiret mükafatını, az-çok, kendi dinlerinde buluyor; böylece daha yüksek bir dine ve medeniyete kavuşuyorlardı. Şamanilikte ruhun bekası, ahiret hayatı, cennet ve cehennem akideleri, Tanrıya ve ecdada kurban inançları da İslâmiyette daha mütakamil olduğundan bu din kendilerini çekiyordu." Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti** Mefkuresi Tarihi, s. 227.

³⁹⁰ K. Dıykanov, Ç. Dıykanova, **Arap Cazuusun Üyrönüü**, Frunze 1990, s. 7.

³⁹¹ Karasaev, "Kalami Şarifti Karmoo" deyiminde müslüman olan Kırgızlar'ın Kur'an'ı ellerine alarak söz verdiklerini belirtmiştir. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 118.

Ayat-adis sözündö/ Ayet, Hadis sözünde,
Kazı kızı bolbosun/ Kadı kızı olmasın.³⁹²

Kur'an'a olan ilgi nedeniyle olsa gerek, Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesi, yine bu devirde yapılmıştır. Bu tercüme Rylands Nüshası olarak bilinen Kur'an-ı Kerim mealidir.³⁹³ Zeki Velidi Togan, bu mealin Sayram-İsficab çevresinde Samanî hükümdarı Mansur b. Nuh (961-977)'un kurduğu bir heyet tarafından Farsça'ya çevirilmiş olan Kur'an tercümesi esas alınarak gerçekleştirdiğini düşünmektedir.³⁹⁴ Zira, bu heyette bulunan Sayramlı Türk âlimi Argu boyundan olup, bu boy kaynaklarda İçkilik Kırgız boyu olarak tasvir edilmektedir.³⁹⁵

Öte taraftan İslamın diğer inanç ve dinler karşısında getirdiği anlayış, onun üstün yönü Kırgızlar'a cazip gelmiş ve böylece İslama girmekle yüksek bir dine ve kültüre sahip olmuşlardır. Burada İslamın hoşgörüsünü kendileriyle özdeşleştiren Müslüman davetçilerinin payı şüphesiz büyük olmuştur. Onlar hatta eski Kırgız efsanelerini ve rivayetlerini yeniden İslami motiflerle işleyerek halka anlatmışlardır. Söz gelimi Kırgızlar'ın köklerine ilişkin kırk kız ve Hallac-ı Mansur hakkındaki efsane bunlardan biridir. Diğer taraftan Kırgız aydınları dediğimiz okuma yazma bilen şairler İslam dininin insan tabiatına uygun ve hoş olduğunu belirterek, bunu halka anlatmışlardır. Nitekim XIX. yüzyıl Kırgız şairlerinden biri Niyazalı Moldo Esengul oğlu (1826-1896) bu hususta şunları belirtmiştir:

Baktıluu can kılıpsıñ/Mutlu can (insan) yapmışsın,

Mukambettin ümmötün/Muhammed' in ümmetini.

Közgö körköm kılıpsıñ/Göze hoş yapmışsın,

Din islamdın kelbetin/Din-i İslamın özünü.³⁹⁶

Kırgızlar arasında Babarrahim Meşreb'in,³⁹⁷ İslam dinini güzel bir üslupla

³⁹² Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 42.

³⁹³ Eserin ne zaman ve hangi Türk lehçelerinde yazıldığıyla ilgili görüşlere bkz. Aysu Ata, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi, Ankara 2004, XXIII-XXIX.

³⁹⁴ Togan, ayrıca bu tercümenin Moğol İmparatorluğu ülkelerindeki bütün Kur'an tercümelerine esas metin teşkil ettiğini belirtmektedir. Z. V. Togan, **Kur' an ve Türkler** İstanbul 1971, s. 19, 20.

³⁹⁵ Attokurov, diğer kaynaklardan da yararlanmıştı. Attokurov, s. 211. Arguların İsficab, Talas ve Balasagun şehirleri civarında yaşadıklarını belirten Mustafa Kalkan, Kırgızlar arasına dahil olduğu dönemin VII.-XII. yüzyıllar olduğunu belirtmektedir. Mustafa Kalkan, s. 229.

³⁹⁶ Muras, haz. Melis Kurmanalı uulu Abdıladaev, Frunze 1990, s. 231.

anlattığı Dini adlı eseri yaygındı.³⁹⁸ İslam dininin etkisini sadece yazılı edebiyatta değil, sözlü kültürde de görmek mümkündür. Örneğin nesilden nesile aktarılagelen atasözlerinin büyük bir çoğunluğu, dini hayata yönelik önemli nasihat ve öğütlerle doludur. İman etmeyi ön plana çıkaran bu atasözlerinden biri şöyledir: “İrayına caraşa ıymanı/Çehresine göre imanı.”³⁹⁹

İşte İslamiyet’in tektanrı inancına sahip Kırgızlar’a karşı gösterdiği hoşgörölü tavrı, göçebe hayat yaşayan Kırgızlar arasında İslamla eski geleneksel inançların birlikte yaşamasına mani teşkil etmiyordu. Bu yüzden Abeşi, saf Türk olarak nitelendirdiği Kırgızlar’ın, dışarıdan aldıkları tek şeyin İslam olduğunu ve bu dini de kendilerine göre “Türkleştirerek” aldıklarını belirtmiştir.⁴⁰⁰ Araştırmacı Naciye Yıldız, Manas destanındaki “Din-Dünya-Ölüm” meseleleri üzerine araştırma yapmış, Kırgızlar’ın İslamiyeti kabul etmekle birlikte eski Türk geleneğini kuvvetli biçimde devam ettirdiklerini örneklerle açıklamıştır.⁴⁰¹

B. Sosyal Etkenler

İslam, insanlığın bu dünyada da Ahiret dünyasında da mutlu olmasını gaye edinmektedir. Bu itibarla dinin insan hayatının her alanını kapsadığını, her alanına kucak açtığını görmek mümkündür. İslamın ilk yayıldığı günden beri kardeşlik dayanışmasının topluma kazandırılma gayesinin, bizzat bu dinin tebliğcisi olan Hz. Muhammed tarafından gerçekleştirilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Topluma hem dini, hem de siyasi önder olma vasfıyla örnek teşkil eden Hz. Muhammed, kendisinden sonra gelecek olan tüm ümmetine ve insanlığa sosyal hayatta nasıl

³⁹⁷ Babarrahim Meşreb (1657-1711) Nakşibendiye tarikatine mensup Afak Hoca’nın müridliğini yaparak Kaşgar’da 7 yıl yaşamıştır. Daha sonra halk arasında kendi fikirlerini yaymaya çalışmıştır. “Maşrab”, **Özbek Sovet Ensiklopediyasi**, haz. İ. M. Muminov, Taşkent 1976, VII, s. 71-72; **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı**, haz. A. Bican Ercilasun, Ankara 2000, XV, s. 97.

³⁹⁸ Diniy Okuyalar, top. Abdırähmanov, KUIAKCF, İntentar No: 462, s. 43 vd.

³⁹⁹ Diniy Okuyalar, s. 202.

⁴⁰⁰ Hasan Ata Abeşi, **Türki Kavimler Tarihi (Mufasssal Tarih-i Kavm-i Türki)**, Arap harflerinden Kril harflerine aktararak yayına haz. P. Ravşan Taşkent, 1995, s. 169.

⁴⁰¹ Naciye Yıldız, Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, s. 292 vd.

yaşanması gerektiğini göstermiştir. İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'an'da da bu konuda açık hükümler vardır: "Topluca Allah'ın ipine sarılın ve ayrılmayın. Allah'ın size olan nimetini anın! Sizler düşmandınız, Allah gönüllerinizi uzlaştırdı ve O'nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Ateş çukurunun kıyısında idiniz, sizi oradan kurtardı. Doğru yola girersiniz diye Allah ayetlerini size böyle açıklıyor".⁴⁰² "Bununla birlikte İslam, Hristiyanlık dahil bütün öteki dinlerin yaptığı gibi, insanların dinleriyle diğer ilgi ve sorunları arasında bir ayırım gözetmemiştir. Bir müslümanın gözünde Allah, peygamberi Hz. Muhammed aracılığıyla, içinde politik, ahlaki, ekonomik, toplumsal v.b. bütün ilkelerin, bütünü özündeki aşkın Allah iradesince, çözülmez bir birlik halinde örüldüğü bütünsel bir yaşama yolu, bir hayat modeli göndermiştir".⁴⁰³ Bundan dolayı İslam cemaatinin, tevhid inancının somut bir yansıması olduğunu ve bu cemaatte hayatın, bu ilke çerçevesinde biçimlenmekte, gözetilmekte olduğunu rahatlıkla görebiliriz. Toplumsal birlikteliği ve toplumsal dayanışmayı öngören İslam, bu yönüyle de insanları kendine celbetmiştir. Bu konuda İzzetî'nin şu sözleri kayda değerdir: "İslam'ın topluluk dayanışmasını sağladığı, ama bu dayanışmayı herhangi küçük bir birliktelik düzeyinde değil, bütün müslümanların beraberliğini öngören bir cemaat bağlamında gerçekleştirdiği söylenebilir."⁴⁰⁴ Bu bağlamda Kırgızlar'ın İslamiyeti kabullerinde İslamdaki sosyal dayanışma ve sosyal adalet ilkelerinin etkili olduğu söylenebilir. Nitekim İslam, Hz. Muhammed'in de kendi yaşamında gösterdiği üzere, yalnız Allah'a teslimiyeti öngören bir öğretilerdir. Bu teslimiyet, toplumsal alanda bütün insanları eşitlik çizgisinde birleştiren bir nitelik arz etmektedir. Bu bağlamda eşitlik ilkesine dayanan İslam dini, çoğunlukla aşağı tabakadan insanlara cazip gelmiştir.⁴⁰⁵ Kırgız toplumu da, diğer bazı toplumlar gibi, orta çağlarda belli sınıflara ayrılmaktaydı. Gerçi Kırgızlar'da, İran'daki kölelik sistemine ya da Hindistan'daki kast sistemine benzer bir sisteme rastlanmaz. Ama aşağı konumda olan özellikle savaşlar nedeniyle esir düşüp köle veya carie edilen

⁴⁰² Al-i İmran 3/103.

⁴⁰³ İzzetî, s. 250.

⁴⁰⁴ İzzetî, s. 251.

⁴⁰⁵ Örneğin, Hindistan'da insanlar çeşitli sosyo-ekonomik tabakalara, başka bir ifadeyle kastlara ayrılıyordu. Düşük kastlara mensup kimseler Brahmana yetmiş yedi adımdan fazla yaklaşmamaları, yoldan geçerken başka kasttan insanları uyarmak için yaklaştıklarını bildirmek üzere özel bir tarzda homurdanmaları gerekirdi. İzzetî, s. 257.

Kırgızlar'dan bir kısmının maddi veya manevi bazı menfaatlar kazanmak yahut esaret psikolojisinin verdiği duygular içerisinde kalan bu insanların telkine son derece müsait hale gelerek İslamdaki toplumsal eşitlik ilkelerinden yararlanmak amacıyla müslüman olduklarını söylemek mümkündür. Nitekim Haydar, bu konuda aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Eserde, esir durumuna düşen ve kafirler gibi alınıp satılan Moğollar'ın (eserde Kırgızlar da Moğollar'dan sayılmıştır), müslüman oldukları, Moğol hükümdarı Yunus Han döneminde Mevlana Muhammed Gazi tarafından herkese duyurulmuş ve o günden beri onlar bir daha alınıp satılmamıştır.⁴⁰⁶ Diğer taraftan Kırgızlar'ın İslamlaşmasında, Erşahin'in belirttiği şu etkenler de etkili olmuştur: "... İslam hukukunun bazı hükümleri ve müslüman yöneticilerin kimi uygulamaları gayri müslimleri İslama yöneltmiştir. Söz gelimi gayri müslimin mahkemede şahitliğinin kabul edilmemesi, onlara bazı kıyafetler ve binek hayvanlarını kullanmanın yasaklanması gibi uygulamalardan kurtulmak için yerli halktan bir kısmı İslama girmiştir. Gayri müslim halk, hakim müslüman nüfusa, dahası ümmete katılarak bir yandan bazı hukuki, idari ve sosyal kısıtlamalardan kurtulurken, öte yandan sosyal ve ekonomik imkanlar elde etmiştir."⁴⁰⁷

İslamın ilk gününden beri yayılmasının en önemli şartı şüphesiz sosyal etkenler oluşturmıştır. Hz. Muhammed'in hayatı bunun en güzel örneğidir. İslamî yaşantıyı kendisine ilke edinen her bir müslüman da İslamı başkalarına öğretme gereği duymuştur. Bunun gereği olarak da gayri müslim topluluklara gidip insanları İslam'a davet etmişlerdir. Bu yolda en büyük başarıları belki de sufiler göstermişlerdir. Söz gelimi Yesevi ve Nakşî dervişlerinin Kırgızlar arasındaki faaliyetleri ve bunun neticesinde Kırgızlar'ın İslamı kabulleri sosyal etkileşim sonucunda gerçekleşmiştir. Hatta Müslümanlarla Kırgızlar'ın sosyal ilişkilerini IX-X. asırlara kadar götürmek mümkündür ki, kaynaklar bu dönemde Kırgız ülkesinde de müslümanların varlığından söz etmektedirler.⁴⁰⁸ Kırgız ülkesinde yerleşen bu müslümanlar, yavaş yavaş Kırgızlar'a etki ediyor ve böylece onlardan bir kısmı İslamiyeti benimsiyorlardı. Söz gelimi Samanî şehzadelerinden Ebu Nasr Samanî (ö. 350/961)'nin Türk boyları arasında İslamı yaymak amacıyla Türkçe' yi öğrendiği

⁴⁰⁶ Haydar, s. 262.

⁴⁰⁷ Erşahin, s. 33-34.

⁴⁰⁸ Şerefü'z-Zaman Tahir Mervezi, s. 30; Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 299-301.

ve bu sayede İslamî tebliğ ve müderrislik işinde başarılı olduğu bilinmektedir ki,⁴⁰⁹ Manas'ta bu husus genişçe aktarılmaktadır:

Abu Nasır baştadı/ Ebu Nasr başladı,
Añdap ukkan adamdar/ Anlayıp dinleyen insanlar
Agızıp közün çaştadı/ Gözlerinden yaşlar aktı.⁴¹⁰

Müslüman tebliğcilerinin Kırgızlar arasındaki faaliyetleri sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Bu faaliyetlerde onların öncelikli hedefi Kırgız yöneticileri olmuştur. Çünkü göçebeler arasında yöneticiler kanalıyla başarılı olmak daha kolaydı. Ziyau'l-Kulub adlı eserde bu hususta İshak Hoca'nın öncelikle Kırgız yöneticilerini ve daha sonra diğerlerini İslamiyet'e kazandırdığı tasvir edilmektedir.⁴¹¹ Söz gelimi bunlardan biri de şu şekilde tasvir edilmiştir: “Bir zamanda ben İshak Hoca'nın yanındayken hazretlerine ta'zim etmeye Kırgız padişahlarından biri geldi. O kendi yanında birçok hediye getirerek şunları söyledi: ‘O veli! Siz bizim gibi kaderi iyi olmayanlara yardım edip, duanızı yaratan Allah’ın mevkiine yaptınız. Eğer yüce Allah’ın merhametiyle bir pınar çıkarsa bizim için çok iyi olurdu. Çünkü bizim gibi susuz kalan çaresizlerin işi bitmek üzere. Bizim atalarımızın zamanında burada bir kere su çıkıp, fakat daha sonra başka tarafa kaydı. Ne kadar çabalarsak da su bulamadık.’ Onun hazretleri kafasındaki sarığı çıkarıp, beyaz bıyığı ve sakalını tutarak peygamberlerin nurlandıran ruhuna iltica ederek ‘Ey, Allah ona duayı kabul buyurup güç kuvvet versin!’ diye kendi atalarının ruhundan yardım diledi. Tüm şakirdleri de külâhlarını çıkartarak yaratan Allah’a yakardılar. Yüce Allah’ın merhametiyle hemen dağ yamacından su fişkırdı. İşte o an padişah ve onun maiyeti Hazreti İshan’a tevbe ederek buraya halk birçok binalar inşa ederek yerleştiler. Burası da Hazargah-ı Hazreti İshan namını aldı.”⁴¹²

Çeşitli amaçlarla Kırgızlar’ın yaşadığı bölgelere giden ve oralardan geçen Müslümanlar da, Kırgızlar tarafından “Kudayı konok/ Allah misafiri” olarak kabul

⁴⁰⁹ İbrahim Muti, “Uygurların İslam’ı Kabul Ettikleri İlk Dönemlerdeki İslam Medreseleri”, Divan İlmî Araştırmalar, İstanbul 2002, I, Yıl 7, S. 12, s. 306.

⁴¹⁰ Ömer Çelik, “Kırgız Elinin Kuranı Karimge Bolgon Sıy-Urmatı”, Araşan Gumanitardık İnstitutunun İlimiy Jurnalı, I, Oş Mamlekettik Universiteti, Bişkek 2006, s. 18. Orozbekov’un Manas varyantından alıntı.

⁴¹¹ Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, s. 90-91.

⁴¹² Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, s. 258-259.

edilmiş ve Kırgız çadırları da adeta kervansaray hizmeti görmüşlerdir. Söz gelimi misafir ağırlamayı seven ve misafirin eve bereket getireceğine inanan Kırgızlar, ilk iş olarak eve gelen misafirin atını alıp bir yere bağlar ve misafirin karnını doyururlardı. Ev sahibi de misafiri kapıda karşılar sonra boz üyün kapısını açıp eve girmesini rica ederdi. Eve girerken ve çıkarken misafire kapı açmak, ona gösterilen hürmetin ifadesiydi. Daha sonra elde ne varsa ikram edilerek, misafirin gönlü hoş tutulmaya çalışılırdı. Eve gelene bir şey ikram edememek, Kırgızlar için çok büyük bir utanç vesilesidir ki, bu husus şu atasözünde verilmiştir: “Bargança meyman uyalat, Bargan son üy eesi uyalat/ Gidene kadar misafir utanır, gittikten sonra ev sahibi utanır.”⁴¹³ Bu husus, 1845 yılında Isık- Göl’e gezi yapan Rus coğrafyacısı P. P. Semenov, tarafından şöyle dile getirilmiştir: “Ben kara Kırgızlar’ın misafirperverlik geleneğini kutsal saydıklarına, misafire tazim gösterdiklerine tüm kalbimle inandım.”⁴¹⁴ Müslümanlarla ilişki içerisine giren Kırgızlar İslam inancını, İslamî yaşantıyı yakından tanıma fırsatına sahip olmuşlardır. Hatta İslamın öğretilerini benimseyen ya da bir tarikata üye olan Kırgızlar, dervişler gibi İslamiyet’i diğer kabiledaşları arasına rahatlıkla gidip anlatmışlardır. Karasaev, Kırgızlar’ın kendi aralarından çıkan derviş ve divanelerin halkı dolaşarak hoş manzumelerle İslamı anlatıp, servet de topladıklarını belirtmektedir.⁴¹⁵

Öte yandan Kırgızlar’ın İslamlaşması aynı dönemde gerçekleşmemiştir. Aslında İslamiyet Türkistan topraklarında güneyden kuzeye ilerledikçe kendi nüfuzunu kaybetmektedir. Burada coğrafi faktörlerin önemli rol teşkil ettiğini söylemek gerekir. Çünkü Maverâünnehr’ de bulunan dini-kültürel merkezler Türkistan’ın kuzeyine doğru ilerledikçe azalmaktadır. Bu bakımdan “Kırgızlar’ın Müslümanlığı kabul etmesi, bir bakıma, Güney Sibiry bozkırlarında göçebe olarak yaşayan bir Türk boyunun Türkistan’a indikçe gerçekleştirdiği İslamlaşma serüvenidir.”⁴¹⁶ Özellikle XIII-XIV. yüzyıllarda, Moğol ve Türk kavimleriyle birlikte

⁴¹³ Kemal Polat, “Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları”, **Türkler**, XIX, s. 555.

⁴¹⁴ Kemal Polat, “Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları”, s. 554.

⁴¹⁵ Karasaev, derviş ve divanelerin faaliyetleri hakkında Manas’tan ve halk şiirlerinden de örnekler vermektedir. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 11.

⁴¹⁶ Erşahin, s. 95.

Türkistan topraklarına göç etmek zorunda kalan Kırgızlar, yavaş yavaş eski inançlarını terk etmiş ve İslam dinini kabul etmişlerdir. Zaten birkaç asırdan beri İslam kültüründen ve yaşantısından haberdar olan Kırgızlar, bölgedeki diğer Türk boyları ve Moğollar gibi bu dini kabule hazır hale gelmişlerdir. Böyle din değiştirme olaylarının en belirgin örneği, Tuğluk Timur döneminde (1348-1363) gerçekleşen toplu ihtidadır. Fakat Kırgızlar'ın da içinde bulunduğu Moğolistan halkı, hiçbir zaman göçebeliği bırakıp yerleşik hayata geçmek istememiştir. Hatta bu dönemde Timurluların Cengiz Han “yasa”sına büyük önem vermeleri ve Timurlu ordusunun, kıyafet bakımından da diğer müslümanlardan farklı olmaları gibi hususlar diğer müslüman alimlerin, Timurluların müslüman olarak görülmemeleri yolunda fetvalar çıkarmalarına sebebiyet vermiştir.⁴¹⁷ Bu yüzden yerleşik halklar, kıyafet ve yaşantı bakımından kendilerine benzemeyen göçebeleri her zaman kötü müslümanlar olarak görmek eğiliminde olmuşlardır. Kırgızlar'ın göçebe hayat yaşamalarına değinen Neseb-naame'nin yazarı Kırgızlar'ın ilim ve hünlerden yararlanmamış olsalar bile İslam dininden çıkmadan hangi zaman ve asırda olsun kendilerine soranlara “Allah bir, peygamber bir hak” diye ikrar ettiklerini belirtmektedir.⁴¹⁸

İslam dini insanın iki dünyada da mutlu olmasını amaçlamaktadır. İslamın ilk şartı olan kelime-i şehadeti getirip müslüman olan bir kimsenin daha sonra İslamın temel şartlarını yerine getirmesi icab etmektedir ki, bunlar hepimizin bildiği gibi, namaz, oruç, zekat ve hac ibadetleridir. Bu ibadetlerin müslümanlar tarafından ifası aslında henüz Müslüman olmayan insanlara etki etmekte ve İslamın yayılmasına vesile olmaktadır. T. W. Arnold'un şu sözleri bu görüşü teyid etmektedir: “Gerçek bir müslüman kendi dinini hemen her vakit önüne serilmiş bir halde bulur; din de onun günlük yaptığı ibadetlerinde tesir edici ve ağırbaşlı bir şekilde olan ayinleri ile kendisini arzeder ki, bu durumdan yalnız ibadet eden değil, onu seyretmekte bulunan kimse de güzel bir tesir hisseder.”⁴¹⁹ Bu itibarla Kırgızlar'ın İslamiyet'i kabullerinde,

⁴¹⁷ 1372' de Harezmi alimler Timur' un elçisine “Sizin ülkeniz darü' lharptir, müslümanların size karşı cihad etmeleri farzdır” diye cevap vermişlerdir. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi** Dersleri, s. 185. Sultan Sencer zamanında da Semerkant çevresine gelen Karluklar hayat tarzları, kıyafetleri bakımından Smerekant ve Buhara ahalisine uymadıkları için “müşrik” sayılmışlardır. İnan, “Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, Makaleler ve İncelemeler, I, s. 464.

⁴¹⁸ Muhammad Musa oğlu Abdurrahim, s. 40.

⁴¹⁹ Arnold, s. 415.

müslümanların yerine getirdikleri ibadetler etkili olmaktadır diyebiliriz. Nitekim, Fergana ile Kaşgar arasından olduğu bilinen Satuk Buğra Han'ın İslamiyeti kabulü hadisesi müslümanların yerine getirdikleri namaza ve sosyal ilişkilere dayandırılmaktadır.⁴²⁰ Bu husus Manas destanında kayıtlarını gördüğümüz üzere, Müslümanların ifa ettikleri abdest, namaz gibi İslamî ibadetler, diğer Kırgızlar'ın da İslamlaşmalarında bir etken olduğu söylenebilir.

Çogulup toktoy kalıştı/ Toplanarak durdular
 Suunu közdöy barıştı/ Suyu doğru gittiler.
 İçkırların baylaşıp/ Şalvarlarını bağladılar
 Anan cuudu kolunu/ Sonra ellerini yıkadılar
 On dört caşka kelgençe/ On dört yaşa ulaşınca kadar
 Körböğön mınday colunu/ Görmemiştir böyle olacağını
 Anan cuudu betini/ Sonra yüzünü yıkadı
 Aktı alıp neetine/ Hakkı zikredip niyetinde
 Çıkanakka cetkençe/ Dirseğine ulaşınca kadar
 Çıgarıp kolun salganı/ Çıkararak ellerini koydu
 Başın sıypap ötkönü/ Başını sıvayıp geçmiştir
 Moynuna kolu cetkeni/ Boynuna eli ulaştı.⁴²¹

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, İslami ibadetlerin ifası yerleşik hayata geçmiş halklara nazaran Kırgızlar'da daha az orandaydı. Kırgızlar'ın İslama girmelerinde, daha önce müslüman olmuş Kırgızlar'ın ya da diğer Türkler'inde etkisi olmuştur. Zira Yenisey ve Altay tarafından güneye inen Kırgızlar'la diğer Türk boyları aynı dili konuşuyorlardı. Âdetleri de birbirine benzemekteydi.⁴²² Örneğin, Berke Han'ın ordusunu oluşturan ve aynı dili konuşan askerlerin, bu sebeple müslüman olduklarını söylemek mümkündür: “İtimat edilir kimselerin şahadetlerine

⁴²⁰ Emel Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 164.

⁴²¹ Manas, II, s. 323-324. Veys Han döneminde yaşadığı anlaşılan Canıl Mırza'ya ait “Canıl Mırza” adlı destanda da Kırgızlar arasında mollaların olduğu anlaşılır. Canıl Mırza, çev. Mehmet Aça, Ankara 2004, s. 174-175.

⁴²² Osman Turan bu konuda Süryani alim Mihael'in şu görüşünü nakletmektedir: “...Türkler Maveraünnehr'e geldikleri zaman Hz. Muhammed zuhur etti. Burada yaşayan Türkler müslüman olunca diğer Türkler de kendi dillerini konuşan ırkdaşlarının dinine girdiler.” Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 226.

göre Berke Han'ın ordusundaki süvarilerden her birinin yanında ufak bir seccade bulunurdu. Yürüyüş halinde iken, beş vakitten biri tesadüf edince süvariler biraz attan inerek namazlarını eda edebilirlerdi. Ordusundaki askerlerden hiç biri asla ağzına bir damla içki bile koymazdı. Meclislerinde müfessirler, muhaddisler ve fakihlerden mürekkep büyük ilim adamları bulunurdu. Sarayının merasim dairesinde şer'î ilimler üzerine daima karşılıklı konuşmalar cereyan ederdi. Bir müslüman sıfatı ile inancına çok sıkı bağlı idi.”⁴²³ Altın Ordu ve Çağatay Devletlerine seyahat eden ve bölge halkı hakkında bilgi veren İbn Battûta da Moğol hükümdarlarının Türkçe konuştuklarını, fıkıhçıların muhaddislerin ve müfessirlerin zaman zaman ilmî toplantılar düzenlediklerini anlatmaktadır.⁴²⁴ Bu çerçevede diğer Türk boylarıyla aynı dili konuşan Kırgızlar'ın, İslam dinini sosyal ilişkiler vasıtasıyla öğrendiklerini ve kendi dillerinde İslamı anlattıklarını söylemek mümkündür. Söz gelimi sünnet olma, cenaze merasimlerinde bulunma, kutsal mekanları ziyaret etme gibi uygulamalar, dini ve sosyal uygulamalardan bazılarını oluşturmaktadır.⁴²⁵ Bu gibi uygulamaların Kırgızlar arasına girmesi elbette ki, onların müslümanlarla girdikleri sosyal ilişkiler sayesinde gerçekleşmiştir.

İslamın yayılmasında, sosyal bir hadise olan evliliğin de önemli bir yeri vardır. Bunda erkeklerin rolü olduğu kadar kadınların da özel bir rolü bulunmaktadır. “Moğol prenslerinden bir çokları evlenmiş oldukları Müslüman kadınlarının telkinleri üzerine hidayete gelmişler ve bir hayli Mecusi Türkler de Müslüman memleketlerine akınettikleri zamanlarda aldıkları kadınların delaletiyle İslama girmişlerdi.”⁴²⁶ Nitekim Haydar, Veys Han'ın, Kalmuk Han'ı İsen Tayşi'ye yenildikten sonra, kurtulabilmek için, kız kardeşi Mahtum Hanım'ı, İsen Tayşi'nin oğlu Amasancı Tayşi'ye vermek zorunda kaldığını belirtmektedir. Sonra olay şöyle gelişir: “Veys Han kızkardeşini verdiğinde, kaynının müslüman olmasını şart koşmuş ve bunlar İslam adetlerince evlenmişlerdi. Hanım etrafındaki herkesin müslüman

⁴²³ Arnold, s. 232.

⁴²⁴ İbn Battûta, I, s. 518, 527, 532.

⁴²⁵ Kutlu Kırgızlar'daki birçok geleneğin içerisinde İslâm dininin etki ettiğini belirterek, Kırgız geleneğindeki sosyal ve dini uygulamaları sıralamaktadır. S. Kutlu, “Kırgız Koomçulugunda Dindin Ordu”, Teologiya Fakultetinin İlimiy Curnalı, No: 1, Oş 2000, s. 149.

⁴²⁶ Arnold, s. 408.

olmasını sağlamış ve iki oğluna İbrahim ve İlyas ve kızına Mir Kerimberdi Mirza adını vermişti. Bu İslama geçiş bir tarafta İbrahim Ung (Kalmuklar'ın dilinde hanın oğluna "ung" derler) ve İlyas Ung, diğer yanda Amasancı Tayşı arasındaki mücadelenin sebebi idi."⁴²⁷ Kırgız boylarının, Kalmuk ya da Oyrat birliği içerisindeki varlığını düşündüğümüzde, İslam'ın, sosyal bir olgu olan evlilik vasıtasıyla Kırgızlar arasında yayıldığını kabul etmemiz gerekmektedir.⁴²⁸

C. Kültürel Etkenler

İslamiyet Arap yarım adasında doğmuş ve kısa süre içerisinde çeşitli milletlerin paylaştığı bir din haline gelmiştir. Çeşitli kültürel kökenlere bağlı halklar İslamın getirdiği yeni değerler, düşünceler ve evrensel dinamizmle, köhneleşmiş kültürel birikimlerini yenilemişler ve karşılıklı etkileşim sayesinde İslam kültürüne katkı sağlamışlardır. Kültürel alandaki başarının bir sonucu olarak İslam dini, bütün dünyada derin etkiler bırakmış, diğer yandan çeşitli düşünce ve kültürlerle etkileşime açık olmuştur. İslamın başarısının temelinde, onun çeşitli kültürlerle tanıdığı esneklik, hoşgörü ve düşünce özgürlüğü yatmaktadır. Bu etkenlerle kazanılan mühtediler, dine aykırı gelen normları aşamalı olarak nasslarla (Kur'an ve Sünnet) uyumlu hale getirmişlerdir.⁴²⁹ Bu çerçevede Kırgızlar, İslamın esnekliği, hoşgörüsü ve düşünce özgürlüğü sayesinde müslüman olmuşlar, İslama ters düşen eski adet ve geleneklerini bırakmışlar, ters düşmeyenleri de devam ettirmişlerdir. Söz gelimi Kırgızlar, müslümanlarla komşu olduktan sonra, eski bir adetleri olan ölü yakma uygulamasını terk etmiş, ölülerini, müslümanlar gibi gömmeye başlamışlardır.

İslamın Kırgızlar arasında yayılması, İslam medeniyetinin Türkistan' da yükselmesiyle ve büyük ilim, kültür ve ticaret merkezlerinin oluşmasıyla yakından ilgilidir.⁴³⁰ Bölgenin İslamlaşması sayesinde sosyal ve ekonomik refah sağlanmış, böylece İslam'ın başlıca kültür merkezlerini oluşturan bazı şehirler yükselmiştir. Söz

⁴²⁷ Haydar, s. 255.

⁴²⁸ "Altan Topçı"de Kırgız tümen komutanı olan Ügeçi Kaşka'nın Oyratlı Batula ile Elbeg Kağan'ı öldürerek Oyrat Federasyonu'nun başına geçtiği belirtilmektedir (1399). "Altan Topçı" Belleten, çev. Tuncer Gülensoy, Ankara 1986, L, S. 196, s. 45; V. Butanayev, "Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları", s. 405.

⁴²⁹ İzzetî, s. 181.

⁴³⁰ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 225.

gelimi Cemal Karşı, döneminin önemli kültür ve ticaret merkezi olan Kaşgar'dan şu şekilde bahsetmektedir: “İslam diyarı, evliyalar yurdu, meşhur zatların faaliyet sahnesi, saygı değer emirlerin mekanı, büyük alimlerin doğup büyüdüğü şehir Kaşgar, kendi döneminde çok gelişmiş, güzel bir şehir idi.”⁴³¹ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Türkistan kültür çevresindeki insanlar, dini ve nakli ilimlerde derinleşmek veya ihtisas yapmak üzere genellikle Suriye, Irak ve Mısır'a gitmişlerdir. Oralarda tefsir, hadis, fıkıh ve edebiyat gibi ilimler daha çok gelişme göstermiş, buna karşılık Türkistan'da, Kelam ve Felsefe gibi akli ilimlerde büyük gelişmeler kaydedilmiştir.⁴³² Türkistan, bu özelliklerinin yanı sıra, uzak ve yakın-doğu arasında işleyen büyük kervan yolları vasıtasıyla, ticari ve kültürel ürünlerin ülkeler arasında mübadele edilmesine de yardımcı olmuştur. İşte adı geçen kültür merkezlerinde eğitim gören müslüman Türkler, kendi dilleri başta olmak üzere Arapça ve Farsça eserler telif etmişler ve bu sayede diğer Türkler'in İslama girmelerine sebep olmuşlardır. Edindikleri İslamî bilgileri, daha sonra kendi memleketlerine dönerek aileleri ve akrabaları başta olmak üzere diğer kabiledaşlarına aktarmışlardır. Nitekim Cemal Karşı, Kaşgar'daki medreselere dünyanın her yerinden her yıl çok sayıda öğrencilerin ilim öğrenmek amacıyla geldiklerini kaydeder ki, bunlar daha sonra kendi ülkesine döndüğü zaman İslamî faaliyetlerde bulunurlardı.⁴³³ Bu süreç, sonraki yüzyıllarda da devam etmiş ve İslamdan önce dini birliğe sahip olmayan bu coğrafya İslamın yayılmasıyla birlikte bir birliğe kavuşmuştur. XIII-XIV. yüzyıllarda Hristiyanlığın, Buddizmin ve Şamanlığın bir hakimiyet mücadelesi içinde olduğu Türkistan'da, sonunda galip çıkan İslam olmuştur. Bu nedenle Hristiyanlık⁴³⁴ kuzeye ve batıya, Buddizm kuzeye ve doğuya, yani Tibet, Moğolistan ve Çin'e, Şamanlık ise Sibiry'a ve Altaylara çekilmiştir.⁴³⁵ Türkistan'da oluşan bu Türk-İslam kültürü, sonraları Kırgızlar'a da etki etmiştir. Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan Kırgızlar, IX. yy. itibaren kültürel bakımdan

⁴³¹ İbrahim Muti, “Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemlerdeki İslam Medreseleri”, s. 302.

⁴³² Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Mâturidi Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Mâturidi ve Nesefî”, AÜİFD, Ankara, 1985, XXVII, s. 283.

⁴³³ Muti, s. 301.

⁴³⁴ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 289-316.

⁴³⁵ Abdulkadir İnan, “Türk Şamanizmi Hakkında”, Makaleler ve İncelemeler, I, s. 389.

Müslümanlardan birçok yönden etkilenmişlerdir.

İslamiyet'in çeşitli ulusal ve yerel kültürlerle gösterdiği hoşgörü, bu kültürlerin İslam medeniyeti içerisinde varlıklarını sürdürmelerine olanak sağlamıştır.⁴³⁶ Genel Türk tarihi içerisinde değerlendirdiğimiz Kırgızlar da İslamiyeti zorla ya da mecburi olarak değil aksine kendi iradeleriyle benimsemişlerdir. Onların İslamiyeti kabulleri konusunda ilk neden, İslam dininin ve kültürünün üstünlüğüdür.⁴³⁷ İslamiyet'in, yayıldığı bölgelerde yaşayan halkın hayatının tüm yönlerinde etkisinin görüldüğü muhakkaktır. Söz gelimi Kırgızlar, müslümanlarla komşu ve içiçe yaşamaya başladıktan sonra Arap adları almış, müslüman komşularının giyim-kuşamlarından etkilenmişlerdir. Bu konuda Karasaev, Kırgızlar'ın İslamiyet'i benimsedikleri zaman Arap ve Fars isimleri almaya başladıklarını belirtmektedir.⁴³⁸

İslamiyet insanlara avret yerlerini örtmelerini emretmekle birlikte, insanların Araplar ya da İranlılar gibi giyinmelerini emretmemiştir. Zaten dinin gayesi bu değildir. İslamiyeti kabul eden Kırgızlar, bu dine göre bir giyim kuşam tarzı geliştirmişlerdir. Millî kıyafetler olarak bilinen Kırgız hanım elbiselerine baktığımızda İslama uygun bir kıyafet tarzının geliştirilmiş olduğunu görürüz.⁴³⁹ Yine Karasaev, Kırgız kadınlarının baş örtüsü olan "eleçek" in İslamiyet'i kabul ettikten sonra oluştuğunu ve ayrıca kadınların baş örtülerini özenle İslâmî kurallara göre geliştirdiklerini belirtmiştir.⁴⁴⁰

İslamiyet'in yayılma süreci içerisinde sosyo-kültürel etkenlerin büyük bir önemi vardır. Bunlardan İslam ulularına ve şeyhlerine ait türbe ve zaviyeler, müslümanların daima ziyaret ettikleri, Kur'an okuyup medet umdukları mekanlar olmuşlardır.⁴⁴¹ Aslında bu gibi ziyaret yerleri Müslümanlarla henüz Müslüman

⁴³⁶ İzzetî, s. 189.

⁴³⁷ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 225.

⁴³⁸ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 287.

⁴³⁹ Kırgız hanımlarının başlarına giydiği eleçek ve Kırgız hanım kıyafetleri için bakınız. A. Kürögönov, M. Omorova, A. Çerikçieva, N. Ceenbaeva, "Eleçek", Kırgız Sovet Ensiklopediyası, Frunze 1980, VI, s. 353, 551.

⁴⁴⁰ Karasaev, eleçek hakkında ağıtlardan da örnek vermektedir. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 12.

⁴⁴¹ Kırgızlar da başta İslâm büyüklerinin türbeleri olmak üzere bir çok yere kutsallık atfetmişler ve buraları ziyaret etmişlerdir. Süleyman dağı, Davud mezarı, Abşır-Ata gibi ziyaret yerleri bunlardan bir

olmayanları bir araya getiriyor, aralarında ahenkli bir münasebetin doğmasına, hoşgörölü davranışların artmasına ve sonuç olarak gayri müslimlerin de İslamı benimsemelerine sebep oluyordu. Bu bakımdan Sovyet ateist edebiyatında tasavvuf ehli ve kutsal ziyaret yerleri hakarete varan sıfatlarla tenkit edilmiştir.⁴⁴² Öyle sanıyoruz ki Kırgızlar'ın İslamlaşmaya başladıkları Karahanlılar döneminden kalma kabir ve türbeler, Kırgızlar için de birer manevi ziyaret yerleri olmuş ve onların İslamlaşmalarında önemli etkenlerden biri olmuştur. Zaten eskiden atalara ve büyüklere saygı gösteren ve kabirlerini ziyaret mekanları olarak gören Kırgızlar, İslamı benimsediklerinde bu dine mensup veli ve şeyhlerin türbelerini medet umdukları ziyaret yerleri olarak görmüşlerdir. Söz gelimi İbn Battûta Semerkand'a gittiği zaman Tatarların türbe ziyaretine geldiklerini şu şekilde anlatır: “Şehir dışında Kusem b. Abbas b. Abdülmuttalib'in mezarı var; Hak Teâlâ Kusem ve Abbas'tan hoşnut olsun. Kusem bu şehrin fethi esnasında şehit düşmüştür. Buralılar hep Pazartesi ve Cuma gecesi bu kabri ziyarete gelirler. Tatarlar burayı ziyarete geldiklerinde büyük adaklar adarlar; sığır, koyun, dirhem ve dinar getirirler... Bunların tümü, misafirlerin; gelen gidenin ihtiyaçlarına, zaviyenin ve kabrin hizmetkarlarına verilir.”⁴⁴³ Öte yandan Kaşgar ve çevresini iyi tanıyan Haydar, kabir ve zaviyeler hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedir.⁴⁴⁴ Bunlardan biri şöyledir: “... (Sultan Seyid Han) İlk gece Mirza Türki adlı bir yerde konakladı; ikinci gece Tuşku'da durdu; üçüncü gün Artuc'a (Artuş) vararak meşhur bir şeyh olan Şeyh Habib'in türbesini tavaf etti. Ondan şöyle bir keramet nakledilir ki, zaviyenin inşasında merteklerden biri çok kısa gelmişti ve onu çekerek uzatmıştır. (Han) bu merteği gördü ve Kur'an'dan ayetler okuyup dualar ederek, şeyhin ruhundan medet gelmesi için yalvardı.”⁴⁴⁵ Diğer bir rivayet de şöyledir: “Kaşgar mezarlarına gelince, bunlardan ilki Yusuf Kadir Han ve Sultan Hak Mazi'nin ataları olan, Afrasiyab soyundan Satuk Buğra Han'ındır. O, Müslüman olan ilk Türk'tür ve şöyle dediği anlatılır: 'Satuk, Türkler' den ilk Müslüman olandır'. Dervişlerden onun kabrini

kaçıdır. Kırgızlar ziyaret eden kutsal yerler ile ilgili bkz. Erdem, s. 167-183.

⁴⁴² A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quelquejay, s. 290.

⁴⁴³ İbn Battûta, I, s. 541.

⁴⁴⁴ Haydar, s. 470, 475.

⁴⁴⁵ Haydar, s. 478.

ziyaretin büyük bir manevî feyiz kaynağı olduğunu duydum. Harikulade bahisleri kitaplarda bulunan diğer birçok mezar vardır. Bunların arasında Hüseyin Fasl Hoca, Kutb-i Alem, Şeyh Habib, Fakih b. Bekir ve diğerlerinkiler vardır. En garipleri, yüzünün olduğu yerin tam karşısına bir hücre yapıldığı için “Müftülerin Haziresi” denilen Hüseyin Fasl Hoca’nın haziresidir. Hiçbir değişiklik olmamıştır: Sakalı (hala) mükemmel şekilde düzdür ve yüzü tanınabilir. Kaşgar ulemasının, karar vermesi zor bir meseleyle karşılaştıklarında bunu bir kağıda yazıp kabre bıraktıklarını, sabah geldiklerinde cevabın yazılı olduğunu gördüklerini anlattıklarını duymuştum. Ve bu denenmiş ve sınanmıştır”.⁴⁴⁶ Henüz İslamiyet’i kabul etmemiş olan Kırgızlar da, müslümanlar tarafından büyük bir manevî feyiz kaynağı olarak görülen kabir ziyaretlerinden etkilenmişler ve zaman zaman buraları ziyaret etmişlerdir. İslam kültüründen etkilenen Kırgızlar daha sonra böyle kabirleri yapmaya devam etmişlerdir. Hatta Kırgızlar’ın bazı ziyaret ve yerleşim yerlerine kendilerine göre isim verdikleri görülmektedir. Nitekim, Satuk Buğra Han döneminin efsanelere bürünmüş Atbaş kalesi, zamanla mahiyet değiştirerek Manas destanında Kırgız Hanı Koşay’ın ismi verilmiştir.⁴⁴⁷ Mervezî Kırgızlar hakkında ölüleri ateşe yakma adetlerini bırakıp, Müslümanlar gibi ölenleri kabre gömmeye geçtiklerini anlatması,⁴⁴⁸ onların artık Müslümanlar gibi mezarları yapmaya başladıklarına da işaret etmektedir. Günümüzde Kırgızistan’ın her tarafında, geçmişten günümüze ulaşan müslüman türbelerine çokça rastlamak mümkündür. Örneğin, Bişkek-Tokmak yolu üzerinde bulunan Krasnoreçensk şehir kazısında, çeşitli dönemlere ait müslüman mezarlıklarına rastlanmıştır. Arkeolojik kazılar, şehrin VI-XII. yüzyılda da mevcut olduğunu kanıtlamaktadır.⁴⁴⁹

Diğer yandan müslüman ozanların halk arasında dolaşarak İslam öğretilerini manzum şeklinde anlatmaları, manzum geleneğine yatkın olan Kırgızlar arasında İslami kültürün yayılmasına büyük vesile olmuştur. Söz gelimi müslüman Kırgız ozanlarının, Ramazan ayına ve orucun önemine ilişkin manzumeleri, Kırgızlar

⁴⁴⁶ Haydar, s. 475.

⁴⁴⁷ Emel Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 165.

⁴⁴⁸ İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi, s. 99; Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, s. 55.

⁴⁴⁹ V. D. Goryačeva, Srednevekovie Gorodskie Tsentrı i Arhitekturnie Ansambli Kirgizii, Frunze 1983, s. 41, 42-43.

arasında öyle rağbet görmüştür ki, bu manzumeler halk arasında ağızdan ağıza dolaşarak bugün çocuklar tarafından söylenen ve çeşitli varyantlara sahip olan bir gelenek halini almıştır. Bu tür manzumelere ya da Ramazan manilerine Kırgızca’da “Caramazan/ Ya Ramazan” ismi verilmektedir. Karasaev, “Caramazan aytuu/ Ya Ramazan söyleme” geleneğinin Kırgızlar arasında İslamiyet’in yayılmasından sonra ortaya çıktığını, Ramazan ayının gelmesiyle birlikte gece yarısından sonra gençlerin bir akın/ozan’ı aralarına alarak at üzerinde köy köy dolaştıklarını, özellikle zengin kimselerin evlerine giderek hoş manzumelerle sahura kaldırdıklarını belirtmektedir.⁴⁵⁰ Kırgız ozanları hatta eski inançları olan Umay’ı, İslamiyet’i kabul ettikleri zaman Hz. Adem’in eşi Havva ile birleştirmişler ve bunu manzum halde halka anlatmışlardır.⁴⁵¹

Bununla beraber İslamiyeti kabul eden ve Kırgız çocuklarının yetiştirilmesinde büyük bir öneme sahip olan Kırgız kadınlarını da unutmamak gerekir. Kırgız kadınları, çocuklar henüz beşikteyken, onların doğru birer müslüman olarak yetişmeleri için büyük bir özen göstermekteydiler. Nitekim, Kırgız kadınlarının, çocukları için söyledikleri “Beşik Irları/Beşik Ninnileri”nin her beyitinde İslâmî motiflere rastlamak mümkündür. Söyledikleri manzumelerin her beyitinde mutlaka Allah ismi zikredilirdi. Örneğin, bir “Beşik Irı”nda anne Allah’ı zikrederek, çocuğunun iyi bir müslüman olarak yetişmesini şöyle dile getirmiştir:

Alla böbök ıylaba/ Allah, bebek ağlama,
 Enekeñdi kıynaba/ Anneciğini zorlama.
 Capkan nandın ortosu/ Pişmiş ekmeğin ortası,
 Cürögümdün toltosu/ Yüreğimin içi.
 Elin coodon korgogon/ Halkını düşmandan koruyan,
 Baatır boloor bekensiñ/ Bahadır olacak mısın?
 El taalayın ırdagan/ Halk talihini söyleyen,

⁴⁵⁰ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 91-92. Karasaev, bu eseri SSCB döneminde kaleme aldığı için, Ramazan manilerinde İslâm’dan hiçbir şey olmadığını dile getirmektedir. Ancak bizim incelediğimiz Ramazan manilerinde İslâmî motiflere çok rastlandığı saptanmıştır. Bu husus, 3. Bölüm’de anlatılacaktır.

⁴⁵¹ Karasaev, Umay’ın Havva’ya dönüşerek manzumelere de konu olduğunu belirtmektedir. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 5.

Akın boloor bekensiñ/ Ozan olacak mısın?
 Alla, Alla ak böpöm/ Allah, Allah ak yavrum
 Ak beşikke cat böpöm/ Ak beşiğe yat yavrum.⁴⁵²

İslam dininin Türkler arasında yayılmasıyla birlikte Türk diline ve kültürüne, dolayısıyla Kırgız dili ve kültürüne İslamî kelimeler girmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lugati't-Türk" isimli eseri ve Yusuf Has Hacib' in "Kutadgu Bilig" isimli eseri, Türkçe'nin Arapça kadar ilim ve şiir dili olduğunu ortaya koymuş, Türkler arasında bir kültür birliğinin sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Bazı araştırmacılara göre Kutadgu Bilig'de 94 kadar Arapça kelime kullanılmıştır.⁴⁵³ Bunlardan bazıları şunlardır: memleket, Yusuf, Muhammed, hürmet, âdil, zalim, kadir, kudret, medrese, muallim, âlim, ilim, kitap, devlet. Verdiğimiz kelime örneklerine bakıldığında, bunların çoğunun İslamiyet'le ilişkili olduğu görülecektir. Bir yandan Ahmed Yesevi, Hakim Ata, Süleyman Ata gibi şairler tarafından halk edebiyatı mahiyetinde ilahiler, hikmetler vücuda getirilmiş, diğer yandan Türkçe ve dolayısıyla Kırgızca, Kur'an tercümeleri yoluyla yeni İslamî deyimlerle zenginleştirilmiştir. Kırgız dilcileri Arapça'dan Kırgızca'ya geçen kelimelerin Arapların Maverâünnehr'i fethinden sonraki devirlerde yayılmaya başladığını belirtmektedirler.⁴⁵⁴ Örneğin, Karahanlılardaki meclis, kazı (kadı), hüküm v.b. kelime ve tabirler günümüz Kırgızca'sında kullanılmaktadır.⁴⁵⁵ Diğer taraftan Kırgız dilini araştıran Yudahin'in hazırladığı Kırgızca-Rusça sözlükte, Arap dilinin tesiriyle meydana gelen sözler 2177 adettir ve bu sayı, sözlüğün 5,57%'sini oluşturmaktadır.⁴⁵⁶ Arapça'nın Türkçe,

⁴⁵² Beşik toyu, Kız oyun, Batalar, haz. B. Alagışov, Bışkek 2000, s. 11.

⁴⁵³ E. N. Nadcip, Sovremenniy Uygurskiy Yazık, Moskova 1960, s. 18. Ü. Asanaliev, K. Aşiraliev, **Kutadgu Bilig Esteliginin Tildik Özgöçölüktörü**, Frunze 1965, s. 36.

⁴⁵⁴ K. Dıykanov, Kırgız Tilinin Tarihine, 38. Cumakunova ise Arapça ve Farsça kelimelerin Kırgızca'ya XVI. yy. girmeye başladığını belirtir ki, bu hususa katılmamaktayız. Zira Kırgızlar'ın Tanrı Dağlarına gelmeleri ve müslümanlarla ilişkileri daha erken dönemlerde olmuştur. Gülzura Cumakunova, "Kırgız Türkçesi", **Türkler**, XIX, s. 602.

⁴⁵⁵ Bkz. Reşat Genç, Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüğü, s. 172, 179; H. Karasaev, Özdöştürülgön **Sözdör Sözdük**, Frunze 1986, s. 131, 183, 218.

⁴⁵⁶ K. Dıykanov, s. 38. Karasaev'in "Özdöştürülgön Sözdör" adlı eseri bu konuyu aydınlığa kavuşturan bir kaynaktır. Eserde 5100 kelime ele alınmış ve bunların büyük bir kısmı Arapça ve Farsça'dan Kırgızca'ya geçmiş kelimelerden oluşmuştur. H. K. Karasaev, Özdöştürülgön Sözdör **Sözdük**.

dolayısıyla Kırgızca üzerindeki etkisini bu çerçeve içerisinde değerlendirmek gerekir.⁴⁵⁷ Kırgızlar arasında geçmişte ve günümüzde kullanılan Arapça kelimelerden bazıları şunlardır: Ayt, Ak, Ak nıke, Alal, Akıret, Alda... Bu sözcükler, alfabenin ilk harfi olan A ile başlayan sözcüklerden sadece birkaçıdır.⁴⁵⁸ Örneğin, “Ayt bolor, aytın ertesi da boloor/ Bayram olur, bayramın ertesi de olur” atasözü, eskiden beri yılıkıcılığı (atcılığı) meslek edinmiş olan Kırgız at besicilerinin söyledikleri “Şırıldan”⁴⁵⁹ mısralarında da teyid edilmektedir.⁴⁶⁰

Arapça’dan Kırgızca’ya, başka alanlarda da kelimeler girmiştir. Bunlardan biri “Akraba” kelimesidir. Bununla ilgili şöyle bir Kırgız atasözü vardır: “At alsan, akraban menen keneş, koy alsan konşun menen keneş/At alacaksan akrabana danış, koyun alacaksan komşuna danış”.⁴⁶¹ “Mihnet/iş, çalışma” kelimesiyle ilgili bir atasözü de şöyledir: “Meenet ketpeyt beçelden, kep kutulbayt çeçenden/Mihnet gitmez gevşekten, söz kurtulmaz hatipten”, “Meenetiñ küçtüü bolso, tapkanıñ tattuu bolot/Emeğin güçlü olsa, bulduğun tatlı olur”.⁴⁶² Bu örnekler Kırgızlar’ın İslamiyete ve İslam kültürüne ne kadar sıkı biçimde sarıldığını gösteriyor olmaları bakımından büyük önem arz etmektedirler. Çünkü “Atasözleri” ile “Şırıldan” türü eserler öteden

⁴⁵⁷ Kırgız dil uzmanı Yunusaliev, bu gerçeği haklı olarak şu şekilde anlatmaktadır: “..tarihte Kırgızlar sözs el etkileşime (dilsel etkileşim) elverişli olduğı şartlarda, Araplar ile doğrudan doğruya ekonomik-siyasi ilişki içerisinde olmamıştır. Fakat daha sonra orta çağlarda, özellikle Kırgız boyları bugünkü söyleniş itibariyle Orta Asya’ya geldikten sonra Arap kültürünün, ideolojisinin (dinin) etkisi olduğı şüphesizdir. Bu etki Kırgızlar’a bizzat Araplar aracılığıyla değil, onların tesirini daha önce VIII. yy. itibaren görmekte olan Soğdlular (daha sonra Tacikler), Uygurlar, Özbekler, Kazaklar, Türkmenler vs. aracılığıyla görmüştür.” B. M. Yunusaliev, Tandalgan Emgekter, Frunze 1985, 240.

⁴⁵⁸ Karasaev, Özdöştürülgön Sözdör Sözdük, s. 23, 28; bir başka kaynak. K. Sartbaev, Türkologiyaga Kirişüü, Frunze 1987, 98-99.

⁴⁵⁹ Emek şiir türünden olan Şırıldan şiirleri at besleyicileri olan yılıkıcılar tarafından eskiden beri söylenegelmiştir. “Emgek ırları”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, Ankara 2005, XXXI, s. 144. Makelek Ömürbay, s. 524.

⁴⁶⁰ “Şıpşırıldan sır eken/ Şıpşırıldan sır imiş,

Cılıkıcının ırı eken/ Yılıkıcının şiiriymiş.

Karıların narkı eken/ Yaşlıların adetiymiş,

Cigitterdin aytı eken/ Yiğitlerin bayramıymış.” Karasaev, Özdöştürülgön Sözdör Sözdük, s. 23.

⁴⁶¹ Karasaev, Özdöştürülgön Sözdör Sözdük, s. 25.

⁴⁶² Karasaev, Özdöştürülgön Sözdör Sözdük, s. 204.

beri, nesilden nesile aktarıla gelen Kırgız halk şifahi geleneğinin ürünleridirler. Arapça sözler, Kırgızca'ya, daha çok dolaylı yollarla, yani komşu halklar aracılığıyla girmiştir. Dolayısıyla Kırgızlar arasında İslamiyet'in yayılmasını Müslüman Araplarla diğer Müslüman halkların kültürel etkileşimlerine bağlamak mümkündür.⁴⁶³

İlmî ve edebî eserlerin, Timurlular döneminde gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür. Bu devirde şairler ve yazarlar tarafından kayda geçirilen bir çok Türkçe eser, halkın İslamiyeti yakından tanımasına imkan sağlamıştır.⁴⁶⁴ Bu dönemin önde gelen isimleri arasında şair Şekkaki ve Ali Şir Nevaî'yi sayabiliriz. Ali Şir Nevaî'nin Türkçe sade, açık bir şekilde yazdığı eserler, Tobol şehrinden İstanbul' a kadar bütün Türkler için klasik metin mahiyetini almıştır.⁴⁶⁵ Bununla beraber, Ali Şir Nevaî'nin, bir Yesevi dervişi ve şair olarak tanıttığı İsmail Ata'nın şiirlerinin, XV. yüzyılda halk arasında yaygın olduğunu belirtmesi,⁴⁶⁶ söz konusu şiirlerin Kırgızlar arasında da yaygın olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan Kırgız destanları da onların İslamlaşmalarında önemli bir rol oynamıştır. Bilindiği gibi, destanlar milletlerin din, fazilet ve milli kahramanlık maceralarının manzum hikayeleridir. Söz gelimi "Satuk Buğra Han Tezkiresi" ve buna benzer motiflerin bulunduğu Manas destanı Türkistan'da zevkle okunan ve dinlenen hikaye ve destanlardan olmuştur.⁴⁶⁷ Bununla beraber Karahanlılar dönemindeki gayri müslim Türkler' ekarşı yapılan savaşlar halk arasında o derece yankı uyandırmıştır ki, bu olaylar destanlar halinde anlatılır hale gelmiştir. Destanlara ait bazı parçalar Kaşgarlı Mahmud'un eserinde de yer almıştır. Kaşgarlı'nın kendi devrinden örnekler verdiği parçalar daha sonra Kırgızlar'ın Manas destanında da yerini bulmuştur. Söz gelimi X-XI. yüzyıldan itibaren doğu

⁴⁶³ Arapça ve Farsçanın Kırgızca üzerindeki etkisi için bakınız. Sartbaev, s. 90-99.

⁴⁶⁴ Altın Ordu sahasında yazılmış olan Rabguzi'nin Kısasu'l-Enbiya, Mu'inu'l-Mürîd, Harezmi'nin Muhabbetnâme, Nehcü'l-Feradis adlı eserleri de bölge halkı tarafından okunmuştur. Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", s. 424.

⁴⁶⁵ Barthold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, s. 71.

⁴⁶⁶ Timurlular dönemindeki edebi alandaki gelişmeler için bkz. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 136-139.

⁴⁶⁷ Hamide Demirel, *Türk Destanlarında Güzellik, Destan, Masal, ve Din Unsurları ile Yabancı Destanlarda Türk Kahramanları*, İstanbul 1995, s. 48-49.

Türk destancılığına geçen “gazavat” düşüncesi, Divan-ı Lugati’t-*Türk*’teki müslüman destancılığı ile Manas destanında ortakır.⁴⁶⁸ Bilindiği gibi Kırgızlar arasında destancıların, şairlerin yeri büyük olmuştur. Onlar gittikleri her yerde halk tarafından iyi karşılanıp, büyük itibara mazhar olmuşlardır. Onların, toylarda/düğünlerde ve çeşitli merasimlerde saatlerce ya da günlerce anlattıkları İslamî içerikli destanlar ve manzum eserler Kırgızlar’a büyük etki etmiştir. Bu çerçevede Kırgızlar’ın onlar sayesinde İslamî bilgilerini geliştirerek İslamiyeti kabul ettiklerini söylemek mümkündür.

İslamiyet’in Kırgız yaşamının her köşesine damga vurduğunu çeşitli kaynaklardan öğrenmek mümkündür. Kırgızlar’da İslam dini, İslam kültürü, hayatın her aşamasında büyük bir etki yapmıştır. Söz gelimi Müslümanların İslam’la yoğrulmuş uygulamaları Müslüman olmayan Kırgızlar’ı da etkilemiştir. Nitekim, çocuğun kulağına ezan okutarak ad verme, çocuğu sünnet etme, evlilikte nikahın yapılması, birisi öldüğünde ona cenaze namazının kılınması v.s. gibi uygulamalar, daha çok kültürel vasıtalarla Kırgızlar’ın hayatına girmiştir.⁴⁶⁹ Bunlar içerisinde sünnet olma geleneği Kırgızlar arasında çok büyük öneme sahiptir. Genelde 3-5-7 yaşlarında sünnet ettirilen çocuklar için bir de büyük toy düzenlenmiştir.⁴⁷⁰

Tüm bunlardan sonra İslamiyet’in ve İslam kültürünün Kırgız hayatının ayrılmaz bir parçası haline geldiğini söylemek mümkündür. Kırgız tarihçileri bu durumu şöyle izah etmektedirler. “Birçok farklı uruğ ve boyun, bir millet, bir el olarak oluşmasında ideolojik cihetler önemli bir rol oynamıştır. Tanrı Dağları’nda yaşayan Kırgızlar’ın İslamiyeti kabul etmeleri, bu süreçte etkili olmuştur. İslam dini, farklı uruğların bir millet halinde birleşmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca İslam dini Kırgızlar’ın, Türkistan’daki müslüman halklara karışmalarına ve onların yüksek kültürlerine katılmalarına imkân sağlamıştır. O devirden itibaren Kırgızlar

⁴⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud’un eseri ile “Manas”taki benzerlikler için bkz. T. Çorotegin, “Kaşgarlı Mahmud’un Divanı ve Manas Destanında Doğu Türklerinin Savaşları”, s. 160-164.

⁴⁶⁹ Bkz. Erdem, s. 196 vd.; Aydarbek S. Koçkunov, “Kırgız Halkı ve Geleneksel Kültürleri”, **Türkler**, XIX, s. 548; K. Polat, Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar, Ankara 2005, s. 62 vd.

⁴⁷⁰ B. M. Cumabaev, Yujnıy Kırgızstan Glazami Rossiyskih Puteşestvennikov (vtoraya polovina XIX-**naçalo** XX vv.), Bişkek 1999, s. 99; Aydarbek S. Koçkunov, “Kırgız Halkı ve Geleneksel Kültürleri”, **Türkler**, XIX, s. 546.

önceden ayrılmaya düçar olan medeni (kültürel) zenginliğin yerini doldurarak Arap alfabesine dayanan yeni bir yazıya sahip olmuşlardır”.⁴⁷¹

D. Siyasî Etkenler

Kırgızlar, IX. yy. beri Karahanlı ve buna komşu topraklarda yaşamışlar ve İslam dini, siyasi etkenler vasıtasıyla da yayılmıştır. Bu dönemde Maverâünnehr’i yöneten Samaniler, siyasi hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için, kuzeyden ve doğudan gelen Türk istilalarını durdurmaya çalışmışlar ve bu amaçla hudut boylarına ribatlar inşa ettirmişlerdir. Özellikle bazı Kırgız boylarına komşu olan Fergana bölgesi iyice tahkim edilmeye çalışılmıştır.⁴⁷² Bundan itibaren Fergana gerçekten Daru’l-İslam’dan sayılmış ve artık Ferganalılar gayr-i müslim Türkler’ lesavaşmaya ve dini yaymaya başlamışlardır. Bu konu hakkında Cemal Anadol, şunları söylemektedir: “ Bu müslüman Türkler ve Fergana Türkler’ i İslamiyet için “kâfir Türkler” denilen Hıristiyan Türkler’ ekarşı savaştılar ki, bu sonuncular Kereyitler, Yabaku (Nayman)lar ve bir kısım Çiğil Türkler’ iidi.”⁴⁷³ Söz gelimi İbn Havkal buna şu şekilde işaret etmiştir: “Fergana şehirlerinden İstiyakend ile Şalaş’ın köyleri vardır. Bu iki şehir Türklerin kapılarıdır. Nitekim Özkend de Türk kapısıdır. İstiyakend ve Şalaş’a iki nehir arasından varılır. Bu bölgeye Heft-dih, yani yedi-köy denilir. Burası Türklere aittir. Asrımızda, yakın zamanda fethedildi. Burası Özkent’ten daha yakın olup Daru’l-İslam’dan olmuştur.”⁴⁷⁴

Samaniler, daha sonra hakimiyet alanlarını Talas ve Balasagun'a kadar genişletmişlerdir. Örneğin, Samaniler’den İsmail b. Ahmed (892–907) uzun bir muhasaradan sonra Karahanlılar’dan Taraz (Talas) şehrini almıştır (893). Şehirdeki en büyük kiliseyi camiye çevirtirmiştir. Talas emiri de birçok dihanlarıyla birlikte İslamiyeti kabul etmişlerdir.⁴⁷⁵

Karahanlı hükümdarı Abdulkerim Satuk Buğra Samaniler ailesinden birisinin

⁴⁷¹ R. Dooronbekova, V. Mokrınin, V. Ploskih, s. 99.

⁴⁷² Günay, Güngör, s. 283.

⁴⁷³ Cemal Anadol, **Tarihe Hükmeden Millet Türkler**, İstanbul, trz., s. 203.

⁴⁷⁴ İbn Havkal, **Kitabu Sûreti**’l-Arz, Leiden 1939, II, s. 554.

⁴⁷⁵ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 307; V. P. Mokrınin, V. M. Ploskih, Kırgızstan Tarihi, s. 86.

irşadıyla İslamiyeti kabul etmiştir.⁴⁷⁶ Satuk şahsen İslamiyeti kabul etmekle kalmamış, amcası Oğulçak’a karşı muvaffakiyetle mücadele etmiş ve devletin batı kısmında İslamiyet’in kabulüne (X. yy. başları) sebep olmuştur.⁴⁷⁷ Amcası ile mücadelede galip gelen Satuk, Atbaş ve Kaşgar’ı fethedip Artuç tapınağını mescide çevirmiştir.⁴⁷⁸ Onun oğlu Musa b. Abdulkerim (Türkçe ismi Baytaş), Doğu kağanını mağlup ederek, sülalenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve İslam-sufi vaizi Ebu’l-Hasan Muhammed b. Süfyan el-Kalamati’nin yardımıyla bütün devleti İslamlaştırmağa muvaffak olmuştur (349/960).⁴⁷⁹ Nitekim bu hususta Baytur Kırgız boylarından bazılarının Karahanlı hükümdarlarının siyasi baskıları sonucu İslamiyet’i kabul ettiklerini belirtmektedir.⁴⁸⁰ Bu bilgilerden hareketle bazı Kırgız boylarının Karahanlı hükümdarlarının siyasi hakimiyetleri ve buna paralel olarak İslam tebliğ faaliyetleri neticesinde İslamiyet’i kabul ettiklerini söylemek mümkündür.

İslamiyet’in daha sonraki devirlerde de siyasi nedenlerden dolayı yayıldığını söyleyebiliriz. Moğolistan Hanlığı’nın hükümdarı Yunus Han (1462–1487) iktidarda kaldığı sürece başka göçebe topluluklarla birlikte Kırgızlar arasında İslam dinini yaymaya çalışmıştır.⁴⁸¹ Müslüman olan Kırgızlar’a devlet işlerinde memuriyetler verilmiş ve siyasi haklar tanınmıştır. Kumandanlıklara ve valiliklere tayin edilen Kırgızlar devleti siyasi ve idari yönden yönetmeye çalışmışlardır. Bu durum, müslümanlığı Kırgızlar için cazip kılmıştır. Söz gelimi Muhammed Kırgız, Seyyid Han tarafından Kırgızlar’ın emiri olarak tayin edilmiştir.⁴⁸² Diğer taraftan Kırgızlar’ın göçebe ve savaşçı oldukları bilinmektedir. Onlardaki bu savaşçı ruh, İslamın cihad ruhu ile pek güzel uyuşmuş, böylece Kırgızlar, hürriyet ve savaş

⁴⁷⁶ Pritsak, VI, s. 253; Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 164

⁴⁷⁷ Pritsak, VI, s. 253.

⁴⁷⁸ Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 165.

⁴⁷⁹ Pritsak, VI, s. 253.

⁴⁸⁰ Baytur, II, s. 24.

⁴⁸¹ Baytur, II, s. 66.

⁴⁸² Altın Ordu Devleti’nde Berke Han ordusunun tamamı müslümanlardan oluşmuştur ki, bu bilgi şu rivayet ile de teyid edilmektedir: “Berke Han’ın başkentinde, her beyin maiyetinde bir imam ile bir müezzın bulunurdu”. Berke Han ordusu hakkında bkz. Arnold, s. 232; Nadir Devlet, “Altın Ordu”, s. 142.

duygularını kısıtlayan yabancı dinlerden uzaklaşarak bu dine girmişlerdir. Söz gelimi Ahmed Han önderliğindeki Kırgızlar'ın, müslüman olmayan Kalmuklar'la savaşları bunun bir örneğini teşkil etmektedir.

E. Ekonomik Etkenler

İslam dini Kırgızlar arasına diğer etkenlerin yanısıra ticaret yoluyla da yayılmıştır. Eski devirlerden beri ticaret kervanlarının uğrak noktalarından olan Türk ülkeleri, İslamiyet'in Türkistan'a girmesiyle daha da önemli hale gelmişlerdir. İslam ülkelerinin batısından Yenisey'e kadar uzanan ticaret yoluna "İpek Yolu",⁴⁸³ kuzeyde Hazar'dan Ural, Güney Sibiryâ, Altay, Sayan Dağları üzerinden Çin'e ve Amur Nehri'ne kadar uzanan yola da "Kürk Yolu" denildiği bilinmektedir.⁴⁸⁴ Maveraünnehr'den Türk ülkelerinin içlerine doğru uzanan bu yollarda küçük pazar kentleri de oluşuyordu. Müslüman tacirler bu konaklama yerlerine ticari seferlere çıkarak bölgeye kendi inançlarını getiriyorlardı. Böylece İslam dini Türk ülkelerinde yayılma imkanı buluyordu.

Bilindiği gibi Türkistan'da çarşı ve pazar yerleri genel olarak şehirlerde ve kervansaraylarda bulunurdu.⁴⁸⁵ X. yüzyılda yaşamış olan İstahrî (ö. 346/957), Mâverâünnehr halkını diğer bölge halkından ayıran hasletleri sayarken, bu halkın İslam'a ne denli sarıldığını gözler önüne sermektedir: "İslam ülkelerindeki servet ve mal sahiplerinin çoğu, paralarını sefahete, yani içki, kumar gibi Allah'ın razı olmayacağı birçok kötü şeylere sarfetmede adeta birbirleriyle yarış etmektedirler. Ancak bu zenginlerden pek azı bunun aksine paralarını hayır ve hasenata sarfederler. Hâlbuki Mâverâünnehr'de durum böyle değildir. Buralardaki zenginlerin büyük bir

⁴⁸³ Barthold şimdiki Kırgızistan topraklarının kuzeyinden geçen ticaret yolunu şöyle tasvir etmektedir: "Fergana ve Kaşgar'a gitmeden, seyyahlar Semerkant'tan kuzey-doğuya, Taşkent ve Evliya- Ata ile Yedi Su'ya, Çüy bölgesine ve ondan Isık-Göl'ün güney kıyısıyla Bedel art ile Ak-Su'ya gitmişlerdir". Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 75.

⁴⁸⁴ Kemal Göde, **Türk-İslâm Kültür ve Medeniyet Tarihi**, Kayseri, 1992, s. 226. Tiesenhansen'in hazırlamış olduğu eserde Altın Ordu Devleti'ndeki bu ticaret yolu ve tacirlerin bu bölgeler hakkındaki gözlemleri anlatılmaktadır. Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s. 378-380. Ayrıca İslâm Coğrafyacılarının Kırgız ülkesinden İslâm ülkelerine getirilen kürk v.b. eşyalar hakkında verdiği bilgileri hatırlayalım. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre, s. 65, 78, 203, 213.

⁴⁸⁵ Kervansaray, çarşı ve pazar yeri hakkında bkz. Kemal Göde, s. 227-229.

kısmı onların tam aksine, mallarını Allah yolunda harcarlar; ribatlar, yol ve köprüler yaparlar, din uğrunda cihada teşvik ederler. Ancak onlardan çok az bir kimse servetlerini eğlence ve sefahata harcamaktadırlar. Buralarda hiç bir şehir, kasaba, su kaynağı, sebil, önemli geçitler, hatta hiç bir köy yoktur ki, içinde yolcu ve misafirlerin istirahatlarına temin etmek için bir ribat olmasın. Bildiğim kadarı ile Mâverâünnehr’de bu şekilde hizmet gören ribatların sayısı 10.000 kadardır. İhtiyac sahipleri, ribatlarda dilediği sürece kalırlar, onların iâşe ve ibateleri temin edildiği gibi hayvanlarının bakımı da yapılmaktadır.”⁴⁸⁶ Görüldüğü üzere ribatlar zamanla eski fonksiyonlarının yanısıra birer kervansaray olarak da işlev görmüş, bir yandan ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuş bir yandan da bölge halkının sosyal refahının yükselmesine sebep olmuştur. Kervansaraylarda tüccar veya yolcu, pek çok kimsenin bir araya gelmeleri ve şüphesiz içlerinde Müslümanların çoğunlukta bulunmaları, bu yerleri İslam kültürünün dolayısıyla İslamiyet’in yayılma merkezleri haline getiriyordu. Söz gelimi Bala Ayılçı Sancırası Moğolistan Hanlığı döneminde Tagay Bey’in oğullarının Sartlar, Kalmuklar ve Kaşgar ile ticari ilişkileri yola koyarak sosyal barışı da temin ettikleri belirtilmektedir.⁴⁸⁷ İşte Türkistan halkının dolayısıyla Kırgızlar’ın ekonomisine katkı sağlayan, sosyal refahını yükselten dini, kültürel merkezleri olan kervansaraylar sonraki yüzyıllarda da bölgenin çeşitli yerlerinde kurulmaya devam etmiştir. Muhammed Han (1408–1416)’ın Tanrı Dağları’nın orta kesiminde kurduğu ve içinde mescidi de bulunan Taşrabat adlı kervansaray da bunlardan biridir.⁴⁸⁸

Kırgızlar’ın müslümanlarla olan ticârî ilişkilerinden söz etmiştik.⁴⁸⁹ Kırgızlar’la müslümanların ekonomik ilişkilerini IX. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Nitekim IX-X. yüzyılda yazılan kaynaklara göre, Kırgız ülkesinden getirtilen miskler İslam dünyasında oldukça rağbet görmekteydi. Ayrıca Kırgız zanaatkarların ellerinden çıkma silahlar ve demir eşyalar da Bağdat’ta büyük rağbet

⁴⁸⁶ İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi, *Kitabu’l- Mesalik ve’l-Memalik*, ed. F. Sezgin, Frankfurt 1992, s. 161.

⁴⁸⁷ Kırgız Sancırası, “Ala-Too” Jurnalının Tirkemesi, haz. K. Cusupov, K. Kuşubekov, M. Apışev, Bişkek 1994, s. 182.

⁴⁸⁸ Mirza Fazıl Çuras, s. 226; “Taşrabat”, *Kırgız Tarihî Ensiklopediya*, s. 365; Ö. Karaev, **Çagatayskiy Ulus. Gosudarstvo Kaydu. Mogulistan**, s. 71-72.

⁴⁸⁹ Eberhard, s. 68.

görmektedir.⁴⁹⁰ Y ukarıda bahsettiğimiz gibi Mâverâünnehr'in bu hayır sever müslümanları Kırgızlar'la ekonomik ilişkiler geliştirmek amacıyla Kırgız ülkesine kadar gidiyorlardı. Bu ticaret insanları Kırgızlar'a ticaret malları götürmenin yanı sıra kendi kültür ve inançlarını da beraberlerinde götürüyorlardı. Kırgızlar'ın eskiden beri Tibet, Çin ve Maveraünnehr ile ilişkiler kurarak diğer din ve inançlarla tanıştıkları ve bazılarının da bu inançları kabul ettikleri göz önünde bulundurulduğunda, müslüman komşularıyla ticareti geliştirmek isteyen Kırgızlar'ın bu sayede İslamiyeti kabul ettikleri düşünülebilir.⁴⁹¹

Ticari ilişkiler sonraki yüzyıllarda da bütün canlılığıyla devam etmiştir. Nitekim, Altın Ordu Devleti'nde Berke Han ve Özbek Han dönemlerinde Moğol istilasıyla sarsılan ticari hayatın canlandığını belirtmiştik. Ticaret kervanlarında tüccar, köle ve muhafızların yanı sıra zanaatkâr ve davetçiler de bulunmaktaydı.⁴⁹² Bunlar, gittikleri yerlerde Türkler' in yurtlarına ve çadırlarına girip onları hak yola davet ediyorlardı. Kervanlar yürüdükçe ihtidalar da geliyor ve İslamın hudutları genişliyordu. Kaynaklarda Nişapurlu Ebu'l-Hasan Muhammed b. Sufyan el-Kelemati, Ebu'l-Hasan Said b. Hatim el-Üsbaniketi gibi şahsiyetlerin, X. yüzyılda Karahanlı topraklarına gittikleri ve burada İslamiyeti yaymaya çalıştıkları bilinmektedir.⁴⁹³ Öyleyse Kırgızlar'ın İslamlaşma sürecine, bir anlamda, uzun süren ticari ve kültürel etkileşimlerin bir sonucu olarak bakmak da mümkündür. H. İnalçık'ın da belirttiği üzere, Karahanlılar döneminde Kaşgar ile Balkaş arasında yaşayan Türk boyları müslüman olmuşlardı. O dönemde bu bölgeler Türk dünyasında şehir hayatının ve ticaretinin geliştiği yerlerdendi.⁴⁹⁴ Göçebeliği uzun süre devam ettiren Kırgızlar, zaman zaman yerleşik bölgelere gidiyor, hububat,

⁴⁹⁰ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 254; A. N. Bernştam, İzbrannie Trudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana, Bişkek 1997, I, s. 264.

⁴⁹¹ Roux, Kırgızlar'ın Araplarla ticaret sayesinde İslâmiyeti kabul etmiş olabileceklerini belirtmektedir. Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 210. IX-X. yy. ait Srotski kurganı İslâmiyeti kabul eden Kırgızlar'ın olduğunu göstermektedir. Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 299-301.

⁴⁹² R. N. Frye, Orta Çağın Başarısı Buhara, çev. Hasan Kurt, Ankara, 2000, s. 101.

⁴⁹³ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 274-275; Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti** Mefkuresi Tarihi, s. 232-233.

⁴⁹⁴ Halil İnalçık, "İslam in the Ottoman Empire", *Cultura Turcica*, V-VII, 1968-1970, s. 19-20.

giyecek ve ziynet eşyası temin etmek amacıyla koyun, at, deve gibi hayvanlarla deri, kürk gibi emtiayı müslüman ülkelerinin içlerine kadar götürüyorlardı. Bu şekilde Müslümanların malları ve aynı zamanda onların hayatı ile tanışan Kırgızlar, yavaş yavaş İslamiyeti kabul ediyorlardı. Söz gelimi XIX yüzyılda Türkistan’a seyahat eden Vambery, göçebe Kırgızlar’ın Buhara çevresinde de yaşadıklarını ve buraya alış veriş yapmak üzere sık sık geldiklerini dile getirmektedir.⁴⁹⁵ Diğer taraftan Kırgızlar’ın bir kısmı, başta cizye ve haraç gibi vergilerden kurtulmak, tüccar, esnaf, sanatkar ve zenaatçılara sağlanan kolaylıklardan yararlanmak ve sözkonusu gruplarla işbirliği imkanı yakalayarak ekonomik iktidara ortak olmak için İslamiyete girmişlerdir. Bu ilişkiler, savaşlarda bile büyük bir kesintiye uğramamış ve İslamın yayılması bu yolla devam etmiştir.⁴⁹⁶

F. Tasavvuf Etkeni

İslam dünyasının her yerinde medreselerle eş zamanlı olarak sufi tekke ve zaviyeleri kurulmuş,⁴⁹⁷ her iki kampa mensup önderler İslamı ve onun ilkelerini yaymak konusunda genellikle işbirliği içinde olmuşlardır. Fakat İslamiyet’in özellikle göçebe Türkler arasında yayılmasında İslam Tasavvuf ehlinin rolü tartışmasız büyük olmuştur. Diğer taraftan, Türkistan coğrafyasında İslamı istilaların dehşet verici yıkımından kurtardığı güç de sufi tarikatları olmuştur ki,⁴⁹⁸ kanaatimizce Türkistan’ daki tasavvuf vetarikatların bölge halkı arasındaki etkin olduğu dönemlerin, Karahıtay, Moğol ve Kalmuk istila ve saldırıları dönemleri

⁴⁹⁵ Vambery, Kırgızlar hakkında şunları kaydetmektedir: “Tataristan’ın en uzak yerlerinin halkı, yani Kırgızlar ve Kıpçaklar bile giysilerini Buhara çarşılarından alıyorlardı.” Arminius Vambery, Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul 1993, s. 156.

⁴⁹⁶ İzzetî, s. 288-289; Erşahin, s. 34. Barthold da İslâmiyetin silah yolundan ziyade ticaret ve barış yoluyla Türkler arasında yayıldığını belirtmektedir. Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 78.

⁴⁹⁷ Makdisî, Kerramîlerin sadece Fergana’da değil Mâverâünnehr ve Horasan’ın birçok şehir ve köylerinde hanekahları olduğunu belirtir. Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, **Ahsenü’ tTekâsim fi Ma’ rifeti’ -Ekâlim**, Leiden, 1906, s. 238, 323.

⁴⁹⁸ İzzetî, s. 200. Narınbaev’e göre tasavvuf Türkistan’da Karahıtay, Nayman ve Moğol istilaları devirlerinde yani XI-XIII. yüzyıllarda gelişmiştir. Süleyman Derin, “Orto Aziyada Tasavvuftun Cakıncı Cıldardığı Rolü: Misalı Kırgızstan”, Araşan Gumanitardık İnstitutunun İlimiy Jurnalı, I, Oş Mamlekettik Universiteti, Bişkek 2006, s. 36.

olduğu düşüncesindeyiz. Kırgızlar'ın da bu devirlerde manevî ve sosyal sığınak bulmak amacıyla tasavvuf ehline iltica ettikleri söylenebilir.

Kırgızlar'ı İslama yöneltten diğer bir etkenin de, onlardaki eski inanç olan keramet sahibi olan faginunlara ya da kamlara duyulan inanç olduğu düşüncesindeyiz.⁴⁹⁹ Kırgızlar, müslümanlarla komşu olduklarında türlü kerametler gösteren tasavvuf ehlinden, derviş, veli ve şeyhlerden çok etkilenmişler ve bunlarla kamlar arasında bir ilişki kurmuşlardır.⁵⁰⁰ Söz gelimi Mambetaliev, şeyh, evliyâ ve tasavvuf ehlinin Kırgızlar tarafından şaman, bakış, halk tabibi sıfatıyla algılandıklarını belirtmektedir.⁵⁰¹ Bu durumdan istifade eden tasavvuf ve tarikat ehli, Kırgızlar arasına teklifsizce, rahat ve sıkıntısız biçimde girerek İslamiyeti anlatmışlardır. Tarikat şeyhlerinin bu faaliyetlerde özellikle kabile önderlerini müridliğe kabul etmeye ve bu sayede diğer kabile üyelerini etkilemeye önem verdiklerini düşünmekteyiz. Bu gönül insanları olan şeyh ve dervişler zamanla birer veli telakki olunmuş ve kendileri için menakıbnâmeler bile vücuda getirilmiştir. Bölgede telif edilen evliya menakıbnâmelerinde bu velilerin üstün meziyetleri arasında en önemlisi olarak o velinin pek çok gayri müslimin İslama girmesine vesile olması ısrarla kaydedilir. Şu halde hankâh mensuplarının, dolayısıyla hankâhların Kırgızlar'ın İslamlaşması hususunda birinci derecede önemli hizmetleri bulunduğu, irşad ve tebliğ faaliyetleri ile gayri müslimlerin ihtidasına çalışmış oldukları hususu bizzat hankâh mensuplarınca da ifade edilmiştir. Bu konuda Mevlana Pir-i Buhara'nın hocası Veli İshak Hoca'nın faaliyetleri hakkında yazdığı *Calis-i Muştakin* adlı eseri bir örnek teşkil etmektedir.

⁴⁹⁹ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre*, s. 77–78. Gerdizi'nin Kırgız kamları için “Allah'ın peygamberi” anlamına gelen “Faginun” kelimesini kullanması, Kırgızlar'ın peygamber anlayışına yabancı olmadıklarını düşündürmektedir.

⁵⁰⁰ Bu konuda Köprülü, “Kendilerine ilahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için iyilikte bulunan, cennet ve saadet yollarını gösteren bu hayırkar dervişleri, Türkler, eskiden dini bir kudsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine inanıyorlardı. Bu suretle eski ozanların yerine “Ata” veya “Bab” ünvanlı birtakım dervişler kaim olmuştu” şeklinde açıklamaktadır. F. Köprülü, *Türk Tarih-i Dinîsi*, haz. Metin Ergun, Ankara 2005, 147.

⁵⁰¹ Mambetaliev, s. 29. Cusupov da, Kırgızlar'daki bakışların, yani kamların, İslamlaşmadan sonra, din davetçisi olarak değil, halk tabibi, emçi-domçu, bübü şeklinde varlıklarını sürdürdüklerini belirtmiştir. Kırgızdar, V, haz. K. Cusupov, Kanıbek İmanaliev, Bışkek 2002, s. 382

Kırgızlar'ın tasavvuf ehliyle olan ilişkileri IX-X. yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Meşhur Hallac-ı Mansur da bunlardan biridir.⁵⁰² Uzun süre Türkler arasında yaşayan ve onları yakından tanıma fırsatı bulan Hallac'ın en büyük amacı, Türk yurtlarına gidip İslamiyeti oralara yaymak olmuştur. Bu sebeple, 897 dolaylarında, şakirdleriyle birlikte Türkistan'a göçmüş ve burada göçebe Türk boylarını İslama davet etmiştir.⁵⁰³ Hallac'ın bu uzun yolculuğu Uygurlar'ın ve Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgeler de dahil olmak üzere başka Türk yurtlarına da uzanmıştır.⁵⁰⁴ Onun Türkistan dışında Horasan, Talekan, Maçin, Turfan ve Keşmir'i dolaşarak ateşli vaazlar verdiği, gezdiği yerlerdeki halk için eserler yazarak İslam'a girmelerinde etkili olduğu kaydedilmektedir. Onun tesiriyle Müslüman olanlara Mansuri deniliyordu.⁵⁰⁵ Öyle sanıyoruz ki Mansuri isimlendirilmesi daha çok Kırgızlar arasında yaygın şekilde kullanılmaktaydı. Nitekim Hallac-ı Mansur'la ilgili rivayetlerin Kırgızlar arasında çok yaygın olarak anlatıldığını görüyoruz. Hatta bu rivayetler halkın hafızasında XX. yüzyıla kadar yaşatılmıştır.

Kaynaklarda, Kırgızlar'la Hallac-ı Mansur arasındaki ilişkiye dair ilk bilgi XIV. yüzyıla dek dayanan bir efsanede geçmektedir.⁵⁰⁶ Bu efsaneye göre Kırgızlar ve onlara bağlı boylar, Hallac'ın küllerinin suyundan içen kırk kızın soyundan gelmektedirler.⁵⁰⁷ Bununla birlikte Mecmuatu't-Tevarih (XVI. yy.),⁵⁰⁸ Şecere-i

⁵⁰² Yine ünlü mutasavvıf Şakîk-i Belhî (ö. 790) ve İbrahim b. Edhem (ö. 783) Budist Türkler arasında İslâmiyeti yayan kimseler arasında zikredilmelidir. Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", **Türkler**, Ankara 2002, IV, s. 255.

⁵⁰³ L. Massignon, "Hallac", İA, İstanbul 1988, V/I, s. 169.

⁵⁰⁴ L. Massignon, İslâm'ın Mistik Şehidi Hallac-ı Mansur'un Çilesi, çev. İsmet Birkan, I. Kitap, Ankara 2006, s. 244.

⁵⁰⁵ S. Uludağ, "Hallac-ı Mansur", DİA, İstanbul 1997, XV, s. 377.

⁵⁰⁶ Massignon, İslâm'ın Mistik Şehidi, s. 749; Niyazi Öktem, Hallac-ı Mansur: Yaşamı, Felsefesi, Etkileri, İstanbul 2006, s. 74.

⁵⁰⁷ Efsanenin tamamı için bkz. Kırgız Elinin Sancırası, KUIAKCF, İnterlar No: 564, s. 38. Niyazi Öktem, Hallac-ı Mansur: Yaşamı, Felsefesi, Etkileri, 84. Karasaev de buna benzer rivayeti vermektedir: "856-922 seneleri arasında yaşayan Mansur adlı mutasavvıf kendini tasavvuf yoluna adayarak kendini Allah ile eşit saymıştır. O şeyhin lakabı Hallac'dır. Onu Bağdat halifesi cezaya çekip, öldürerek külünü dağ-taşa ve nehre bırakmıştır. İşte o zaman kerametle dağ-taştan "Analhak, minalhak" sesleri çıkmıştır. Nehir taşı köpüklenerek akmıştır. O zaman nehir kıyısında kırk kız sahil boylayarak yüzlerini yıkadıklarında hepsi hamile kalırlar. Böylece kolayca Kırgızlar kırk kızdan

Nesebname-i İlatiya⁵⁰⁹ ve başka bazı Kırgız şecereleri de⁵¹⁰ Kırgızlar’la Hallac-ı Mansur arasındaki ilişkiye dair menkıbeler ve rivayetler içermektedirler.

Hallac-ı Mansurla ilgili bilgilerin Kırgızlar arasında bu kadar yaygınlık kazanması ve Kırgız soyunun Hallac-ı Mansur’a dayandırılması konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri Karasaev’e aittir. Ona göre Hallac-ı Mansur’la ilgili rivayetler Ahmed Yesevi’ye atfedilen Hikmetler’de de mevcuttur ve Kırgızlar arasındaki rivayetler buradan kaynaklanmaktadır.⁵¹¹ Nitekim, Divan-ı Hikmet’te Hallac-ı Mansur öldürölüp külleri göğre savrulduğunda dağın taşın “Ene’l-Hakk” diyerek haykırdığı anlatılmaktadır:

Bigane diye mollalar Şeyh Mansur’u öldürdü;
Kafir diye öldürdüler üç yüz molla savaşp.
Külünü göğre savurdu, atıp denize saldı,
Zevk denizi mevc vurdu, aktı deniz kaynaşıp.
Hem o günü o derya kıldı efgan vâveyla;
Aşıklara Hudayâ kıl sen didarın nasip.⁵¹²

Diğer taraftan birçok araştırmacıya göre, Hallac-ı Mansur hakkındaki efsaneler Kırgızlar’ın İslamlaşma dönemlerine uzanmaktadır ve Hallac’la bizzat görüşen ve onun sayesinde İslamiyeti kabul eden Kırgız boylarına aittir.⁵¹³ Söz gelimi Hallac-ı Mansur’la ilgili çalışmalarıyla tanınan araştırmacı Massignon, Hallac’la ilgili, Kırgızlar arasında söylenegelen rivayetlere dikkatleri çekmekte, bunların İşanların geç dönemlerine ait rivayetler olmadıklarını, bilakis Hallac’ın Turfan, Kuça’ya yaptığı seyahat esnasında onu tanıyan ve öğretilerini içtenlikle

gelirler.” Hüseyin Karasaev, Kamus Naamadan Corop, Bışkek 1992, s. 9-10.

⁵⁰⁸ Ahsikendi, s. 33; ayrıca bkz. S. Attokurov, s. 37-39.

⁵⁰⁹ Eserde Kırgızlar’ın Hallac-ı Mansur’a kadar dayandırılan silsilesi çoğunlukla “Mecmuatu’t-Tevarih” ile örtüşmektedir. Şecere-i Nesebname-i İlatiya, KUIAKCF, İntentar No: 88-1980.

⁵¹⁰ Osmonaalı Sıdık uulu, “Muhtasarı Tarıh Kırgızıya”, Kırgızdar, I, Bışkek 1993, s. 56; Zakirov, Kırgız Sancırası, s. 76.

⁵¹¹ Karasaev, Kamus Naamadan Corop, s. 9-10.

⁵¹² Ahmed-i Yesevi, Divan-ı Hikmet’ten Seçmeler, haz. K. Eraslan, Ankara 1983, s. 331. Bir başka Divan-ı Hikmet nüshasında da buna benzer satırlar görölmektedir. Ahmed Yassaviy, Hikmatlar, Taşkent 1991, s. 194.

⁵¹³ Massignon, İslâm’ın Mistik Şehidi, s. 250-251; Zakirov, Kırgız Sancırası, s. 76.

benimseyen Kırgızlar'a dayandıklarını delillendirmeye çalışmaktadır.⁵¹⁴ Bu arada Kırgızlar'ın eski türeme rivayetlerinin, sonraki dönemlerde Hallac'a ilişkin rivayetlerle birleştirilmeye çalışıldığını özellikle belirtmek gerekir.⁵¹⁵ Eski efsanelerden birinde Kırgızlar'ın menşei, Han bölgesinden olan kırk kız ile Usı bölgesinin yiğitlerine dayandırılmaktadır.⁵¹⁶ Diğer taraftan XIV. yüzyılda yazıya geçirilen bazı rivayetlerde Kırgızlar'ın menşei, kırk kız ile kızıl taygana/kırmızı köpeğe, diğer bazılarında ise Kırgızlar'ın anaları olan kırk kızın, gölde yıkanırken, meydana gelen köpükten hamile kaldıkları, Kırgızlar'ın da bu hamileliğin bir sonucu olduğu anlatılmaktadır.⁵¹⁷ Bizce Kırgızlar'ın menşesine ilişkin köpek ve kırk kız efsanesi, zamanla Hallac'ın öldürülmesi, külünün nehre savrulması ve bu külün nehirde köpük meydana getirmesi olayıyla ilişkilendirilmiş olabilir.⁵¹⁸ Bu rivayetlerden yola çıkılarak, Kırgızlar'ın eski efsanelerini İslamlaştırmaya çalıştıkları ve özellikle Hallac'ın öğretilerinden etkilenecek İslamiyet'i kabul ettikleri ayrıca tasavvufa çok büyük önem verdikleri söylenebilir.⁵¹⁹ Nitekim Roux da, Kırgızlar arasında yaygın olan kırk kız ve köpekle ilgili rivayetlerin, Kırgızlar'ın İslamı kabulünden sonra da devam ettiğini, sonraları Hallac-ı Mansur ve kız kardeşinin öldürülmesi hadisesiyle birleştirildiğini belirtmektedir.⁵²⁰

Dervişlerin faaliyetleri sonraki dönemlerde bütün canlılığıyla devam etmiştir. İbn Battûta'nın, Saraycık şehrindeki bir Türk ermişinin zaviyesi hakkındaki ifadeleri, görüşümüzü teyid eder tarzdadır: “Şehirde pirifâni bir Türk ermişin zaviyesi vardı.

⁵¹⁴ Massignon, İslâm'ın Mistik Şehidi, s. 250-251.

⁵¹⁵ Baytur, Kırgızlar'ın menşeinin Hallac'a dayandırılmasını uydurulmuş bir rivayet olduğunu belirtmektedir. Baytur, II, s. 83.

⁵¹⁶ Bu rivayet için bkz. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, II, s. 67.

⁵¹⁷ Rivayetler için bkz. Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 39. Tarihçiler Çorotegin ve Ömürtegin, “kırk kız”, “köpek” ya da “köpük” ile ilgili rivayetlerin bazı Kırgız boylarının X-XV.yy. arasında İslâmı kabul ettikleri dönemlerde İslâmileştirilerek Hallac-ı Mansur'la ilgi kurulduğunu belirtmektedirler. T. Çorotegin, T. Ömürtegin, “Hunnu Doorundagı Babalarımız”, s. 313-314.

⁵¹⁸ Hallac'ın öldürülmesi ve bedeninin yakılıp külünün nehre atılması ile ilgili bilgilere bkz. Massignon, İslâm'ın Mistik Şehidi, s. 746-748; Niyazi Öktem, s. 73-74.

⁵¹⁹ Erşahin, s. 54.

⁵²⁰ Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 206-207. Zakirov da Kırgızlar arasındaki Hallac'la ilgili rivayetlerin o dönemden beri devam eden rivayet olduğunu belirtmektedir. Zakirov, Kırgız Sancırası, s. 76.

Ona “Ata” diyorlar, yani eb (baba) demek. Bizi ağırladı, hayır duasından mahrum etmedi. İsmi bilmediğim şehir kadısı da bizi buyur etti evine.”⁵²¹

Kırgızlar arasında tasavvufun etkisini kültürün her dalında görmek mümkündür.⁵²² Bunlardan manzum eserlerden birinde “Allah” diye çarh dönerek O’nu tesbih eden takva sahiplerinden şöyle zikredilmiştir:

Kalamulla kolunda/ Kelamullah elinde,
Kudayı bar tilinde/ Allah’ı var dilinde,
Altı kalma dininde/Altı kelime dininde,
Tasbih, talil kolunda/ Tesbih, ta’lil elinde,
Ya Alla dep çark urup/ Ya Allah diye çarh dönüp,
Takıbaa ötkön düynödön/ Takva geçmiş dünyadan.⁵²³

Diğer taraftan Manas destanında Hızır (a.s.)’ın Manas’ı tarikate çağırması hadisesi de benzer tarzda ifadeler içermektedir.⁵²⁴

⁵²¹ İbn Battûta, I, s. 519.

⁵²² “Kedeykan” adlı destanda tasavvuf ve tarikatların Kırgızlar üzerindeki etkisini açıkça görmek mümkündür. “Dini Comoktor”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, Ankara 2005, XXXI, s. 119-121.

⁵²³ Diniy Okuyalar, s. 91. Böyle örnekleri Kırgız şifahi kültürünün her yerinde görmek mümkündür. Şair Toktogul’a ait bir manzum eserde tasavvuf ehliyle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür:

“Taydı cegen eşender/ Tayı (kısarak yavrusu) yiyen işanlar,
Koydu cegen eşender/ Koyun yiyen işanlar,
Ak kagazın cazat deyt/ Beyaz kağıdına yazar der,
Aktın colun açat deyt/ Hakkın yolunu açar der.
Allaga tuura bolboso/ Allah’a doğru olmazsa,
Kudayıma cazat deyt/ Hüdaya yazar der.
Kuyrugun tosup kötörüp/ Kuyruğunu yukarıya kaldırıp,
Murut menen mukluska/ Mürid ile muhlise,
Bir kara kaşka, kunaacın bolup kaçat deyt/ Bir siyah akıtmalı dana olarak kaçır der.”

Toktogul Satılğanov, Tandalmalar, haz. C. Taştemiroy, Frunze 1984, s. 28-29.

⁵²⁴ **El Önörü-** Elge Makal Lakaptar, s. II, s. 125. Destanın bir başka yerinde tasavvufun etkisini görmek mümkündür:

“La ilaha illallah/ La İlahe illallah,
Kelimege tiliñ keltir- dep/ Kelimeye dilini alıştır diye,
Napsi degen biröö bar/ Nefs denen birisi var
Süküt aytıp öltür- dep/ Sükut ederek öldür diye,

Kırgızlar arasında tasavvufun etkisini belirttikten sonra da şimdi de Yesevilik, Kadirilik, İşkilik ve Nakşibendîlik gibi tarikatların faaliyetleri ve Kırgızlar'ın İslamlaşmalarındaki rolü üzerinde duracağız:

1. Yesevilik

Hoca Ahmed Yesevi'ye nisbet edilen ve Türkistan topraklarında ortaya çıkan en büyük tarikatlardan biridir. Pir-i Türkistan, Hâce-i Türkistan, Hazret-i Sultan, Sultanu'l-Evliya, Evliyalar Serveri⁵²⁵ gibi ünvanlarla anılan Ahmed Yesevi'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir.⁵²⁶ Fakat onun Talas-İsficab bölgesinde yaşayan Argu Türkler' inden olduğu bilinmektedir.⁵²⁷ Kırgız şecerelerinde Argular'ın Kırgız boyu olduğu ve dolayısıyla Ahmed Yesevi'nin de Sayramlı Kırgızlar'dan olduğu düşünülmektedir.

Köprülü' nün Tibyan-ı Vesail'den naklen aldığı Yesevi silsilesi şöyledir: “Hadım Şeyh, Şeyh Cemaluddin Buhârî, Şeyh Hudâydâd Azizegî, Mevlana Kuh-i Zerrini (Kuh-i Zeri), Şeyh Germînî, Muhammed Mü'min Semerkandî, Şeyh Ahond, Molla Hurd Azizan. Kemal Şeyh'ten gelen silsileyi de yine aynı eser şu şüretle

Napsi kelgen tozokton/ Nefs gelmiştir cehennemden,
 Alsam, kılsam, cutsam- dep/ Alırsam, edersem, yutarsam diye,
 Suluunu körsö kuçsam –deyt/ Güzeli görürsem kucaklarsam der
 Cürgüzüp koyso erkime/ Kendi irademe bırakırsa
 Dünüyönün cüzünö/ Yer yüzüne,
 Baarın cürüp buzsam –deyt/ Tümünü gezip bozsam der.
 Al tozoktun adamı/ O cehennemın insanı,

Añdap bilgin sen anı/ Anlayıp bil sen onu”. **El Önörü-** Elge Makal Lakaptar, II, s. 144-145.

⁵²⁵ K. Eraslan, “Ahmed-i Yesevi”, Erdem, Hoca Ahmed Yesevi özel sayısı, Ankara Kasım 1995, VII, S. 21, s. 799.

⁵²⁶ Araştırmacı Hamid Gulamoğlu Nigmatov, şeyhi Yusuf Hemedani'nin halifelerinden Şeyh Abdullah-ı Berki, Şeyh Hasan-i Gujduvani'nin doğum ve ölüm tarihlerine bakarak 1085–1095 yılları arasında doğduğunu kabul etmek yerinde olacağını belirtmektedir. Hamid Gulamoğlu Nigmatov, “Yeseviye Ait Bazı Seneler”, Milletlerarası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri, s. 69-74; Abdurrahman Cami, **Nefahatü' lÜns**, çev. Lamii Çelebi, haz. Süleyman Uludağ- Mustafa Kara, İstanbul 1998, s. 523.

⁵²⁷ Togan, Ahmed Yesevî' nin Talas-Balasagun bölgesinde yaşayan Argulardan olduğunu belirtmektedir. Togan, Karahanlılar 840-1212, 1966-1967 Ders Notları, s. 109.

kaydediyor: Kemal Şeyh İkanî, Şeyh Ali Abadî, Şeyh Şems Özkendî, Abdal Şeyh, Şeyh Abdü'l-Vasi.”⁵²⁸ Yesevî şeyhlerinin Karahanlı hükümdarlarını da etkiledikleri ve mürid edindikleri bilinmektedir. Bunlardan Muhammed Arslan Han ve Ahmed Han’ı sayabiliriz.⁵²⁹ Şeyhleri olan Arslan Baba ve Yusuf Hemedani’den İslam dininin esaslarını, zühd, takva, riyazet, ibadet ve zikir esaslarını öğrenen Ahmed Yesevi, Yusuf Hemedani, Şeyh Abdullah-ı Berki ve Şeyh Hasan-i Endeki gibi büyük zatlardan sonra, 1160 yılında irşad mevkiine geçmiştir. Ancak Yesevi, Hemedani’nin verdiği bir irşad üzerine, irşad mevkiini Abdulhalık Gujduvani’ye bırakarak Yesi’ye dönmüştür.⁵³⁰ Kaynakların verdiği bilgiye göre Ahmed Yesevi’nin tüm Türk ülkelerine yayılan doksan dokuz bin müridi, bir başka rivayete göre on iki bin ehl-i suffesi ve pek çok halifeleri bulunmaktaydı.⁵³¹

Yesevi mensupları Moğol istilasından sonra da İslamiyeti Türkistan’ da yayma çabası içerisinde olmuşlardır. Ahmed Yesevi’ye nisbet edilen manzum eserlerin popüler hale gelmesi de zaten XIII. yy. sonlarıyla XIV. yy. başlarına denk gelmektedir.⁵³² Öte yandan Ahmed Yesevi hakkındaki menkabelerin Türkistan, İdil boyu, Anadolu ve Rumeli olarak üç ayrı yerde yayılması ve Yesevi’nin halifelerinden biri tarafından yazılmış olan Hâkim Ata kitabının Kırgızlar ve kuzey Türkler’ iarasında yayılışı aşağı yukarı aynı dönemlerde gerçekleşmiştir.⁵³³ Yeseviliğin, Kırgızlar’ın da yoğun olarak bulunduğu Yedi Su bölgesinde yayıldığı, İslamiyet’in, bu tarikat ekolü tarafından hızlı ve güçlü biçimde etkinlik kazandığı belirtilmektedir.⁵³⁴

⁵²⁸ Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 97.

⁵²⁹ Togan, Karahanlılar 840-1212, s. 77.

⁵³⁰ F. Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1976, s. 72.

⁵³¹ Onun başlıca halifeleri şunlardır: Sufi Muhammed Danişmend Zernuki, Süleyman Hâkim Ata, Baba Maçın, Emir Ali Hâkim, Hasan Bulgani, İmam Mergazi, Şeyh Osman Magribi. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 34-35.

⁵³² Leon Cahun, s. 260.

⁵³³ Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 56. Nizami de Yesevi’nin Türk ülkelerinde ve güneydoğu Asya’da çok popüler olduğunu belirtmektedir. K. A. Nizami, “Populer Movements, Religious Trends and Sufi Influence on the Masses in the Post-Abbasid Period”, History of Civilizations of Central Asia, ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth, Paris 1998, Volume IV, s. 370.

⁵³⁴ Köprülü, “Ahmed Yesevi”, İA, İstanbul 1979, I, s. 211. Türkistan’da Fergana vadisinin doğusunda yaşayan Kırgızlar önce Yesevilik sonra Nakşibendîlik tarikatlarının faaliyetleri sonucu müslüman

İslamiyete büyük bir samimiyetle bağlı olan yerli halkla göçebe köylüler, Türkler arasında büyük bir nüfuza sahip olan Ahmed Yesevi'nin etrafında toplanmışlardı. Ahmed Yesevi, etrafında toplanan bu insanlara, İslamın esaslarını, şariat hükümlerini ve tasavvufun inceliklerini, adab ve erkânını "Hikmet" adı verilen manzumelerle öğretmeye çalışıyordu. Yeseviye bağlı dervişler vasıtasıyla en uzak Türk topluluklarına kadar ulaştırılan bu manzumeler, Türkler arasında İslamiyet'in yerleşmesine ve bir inanç birliğinin meydana gelmesine hizmet etmişlerdir.⁵³⁵ Yesevi'nin, Türkler' inyoğun olarak yaşadığı bir coğrafyada doğması ve İslam dinini, yarı göçebe ve göçebe yaşayan Türkler' inanlayacağı açıklıkta bir dille anlatması, onu Türkler'in İslamlaşma sürecinde müstesna bir kişilik haline getirmiştir. Nakşibendiliğin tasavvufi bir ağırlığa sahip diline karşılık Yesevilik, sade bir anlatım tarzıyla, İslamdan hiç haberi olmayan göçebelere temel din kaidelerini benimsetme yoluna girmiştir. Nakşibendilik ile Yesevilik arasındaki farklar üzerinde duran araştırmacı Sultanmurad Alim, Yeseviliğin, tasavvufun sade bir tarikatı olduğunu belirtmekte, bazı Türk boylarının Yesevi şeyhleri aracılığıyla İslamiyeti kabul ettiklerinin altını çizmektedir.⁵³⁶ Söz gelimi Karasaev, Yesevî dervişlerinin Kırgızlar arasına gelerek Ahmed Yesevi'nin şiirlerini söyleyip, İslama davet ettiklerini belirtmektedir.⁵³⁷ Yeseviliğin Kırgızlar arasındaki yayılışı, Nakşibendiliğin bölgede etkin olduğu dönemlerde bile devam etmiştir. Yesevi dervişleri bazen devlet yöneticileri tarafından da destek görmekteydiler. Söz gelimi Sultan Seyyid Han Yesevi dervişlerinin bölgedeki faaliyetlerini desteklemekteydi.⁵³⁸ Yesevilik Kırgızlar'ın hayatında o kadar etkili olmuştur ki, XX. yy. başlarına kadarki Kırgız şairlerinin eserlerinde dahi etkilerini göstermiştir. Söz gelimi Kırgız şairi Moldo

olduğu kaynaklarda dile getirilmiştir. O. Türer, "Türk Dünyasında İslâmın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sufî Tarikatlar ve Yesevinin Rolü", Yesevilik Bilgisi, Ankara 2000, s. 74; B. A. Maltabarov, "İslâm kak Religiya Monoteistiçeskogo Kredo", İslâm v İstorii Kırgızskoy gosudarstvennosti, Ministerstvo Obrazovaniya i Kultury Kırgızskoy Respubliki Kırgızskiy Gosudarstvenniy Pedagogiçeskiy Universitet im. İ. Arabaeva İnstitut Evropeyskih Tsivilizatsiy Komitet po delam Religii ZS Cogorku Keneşa, Bişkek 2003, s. 18.

⁵³⁵ Eraslan, s. 805.

⁵³⁶ Sultanmurad Alim, Nakşband va Navoiy, Taşkent 1996, s. 64.

⁵³⁷ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 115.

⁵³⁸ Nadir Devlet, "Çağatay Devleti", s. 308.

Kılıç Şamırkan oğlu (1866-1917) Kırgızlar arasında Yesevi “Hikmet”lerinin yayıldığını belirtmektedir.

“Türkstanda mazarı/ Türkistan’da mezarı,
“Hikmet” sözü cayılıp/ Hikmet sözü yayılarak,
Bizge kaldı kazalı/ Bize kaldı gazeli.”⁵³⁹

Karasaev, Yesevi’nin “Hikmet”lerinin Kırgızlar arasında eskiden çok yaygın olarak okunduğunu, mollalar tarafından da yüksek sınıf öğrencilere okutulduğunu kaydetmektedir.⁵⁴⁰

İslam ve tasavvuf kültürüne sahip olan, Arapça ve Farsçayı iyi bilen Ahmed Yesevi’nin, bozkır göçebelerine İslamiyeti öğretmekte Hikmet tarzını seçmesi isabetli olmuştur. Yeseviye atfedilen Hikmetlerin hangilerinin gerçekten ona ait olduğunu tespit etmek oldukça zordur. Yesevi araştırmacısı Kemal Eraslan 9 yazma ve 3 basma “Divan-ı Hikmet” nüshasından bahsetmektedir.⁵⁴¹ Divan-ı Hikmet nüshalarında Yesevi’nin hikmetlerinin dışında Azim Hacı, Behbudi, Es’ad, Fakiri, Fuzuli, Garibi, Hacı Salih, Halis, Hüveyda İkani Kasım, Kemal, Kul Suleyman, Kul Şerifi, Meczub, Meşreb, Nevayi, Seyfuddin, Ubeydi, Zelili gibi birçok Yesevi dervişinin hikmetleri de yer almaktaydı. Divan-ı Hikmet nüshalarının muhteva bakımından olduğu kadar dil bakımından da farklılık göstermesi, Hikmet nüshalarının değişik şahıslar tarafından değişik zamanlarda yazıldığına işaret etmektedir.⁵⁴² Ortaya çıkarılan yeni Hikmetler, Yeseviliğin Türk halkları arasında ne kadar yaygın olduğunu bir kez daha teyid etmektedir. Halk arasında, bilinenler dışında başka nüshalar da bulunduğu tahmin edilmektedir.⁵⁴³

Bilindiği gibi zikr-i erre,⁵⁴⁴ Yeseviliğin başlıca özelliklerinden birini teşkil etmektedir. Kırgız Bakşılarına has olan birtakım hareketlerin kalıntıları bu zikirde

⁵³⁹ Tazabek Samançin, “Kılıç-Cazuuçu Akın”, Ala-Too, haz. K. Cusupov, Frunze 1989, S. 8, s. 145.

⁵⁴⁰ H. Karasaev, Kamus Naama, Bişkek 1996, s. 429.

⁵⁴¹ Eraslan, s. 814-815.

⁵⁴² Eraslan, s. 814.

⁵⁴³ Yeni bulunan Hikmet nüshası hem Türkiyede hem de Özbekistan’da basılmıştır. Hoca Ahmed Yesevinin Yeni Bulunan Hikmetleri, der. Mirahmad Mirhaldaroglu, haz. Metin Akar, İstanbul 2001.

⁵⁴⁴ Yesevî dervişlerinin yüzyıllarca icrâ ettikleri toplu zikir usûlüne zikr-i erre yani testere zikri adı verilir. Zikrin ilerleyen aşamalarında kelimeler (esmâ) kaybolup sâdece boğazdan testere sesini andıran bir hırıltı çıktığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.

açıkça görülmektedir. Yesevilik'teki bu zikir halinin Kırgızlar'ın kam ya da bakışlarının vecd rakslarına benzemesi, Kırgızlar'ın mizacına uygun düşmekte ve onların müslüman olmasında bir itici güç olmaktadır.⁵⁴⁵ Nitekim, Cemal Anadol, Ahmed b. Mevlana Celaleddin el-Kaşanî'nin Risale-i *Babüriye* isimli eserinden bu hususa şöyle delil getirmektedir: “Sâdât-ı Nakşbendiye zikir-i hafiyi ihtiyar buyurmuşlardır; fakat bazıları mukteza-yı hal olarak zikir-i cehrî de yaparlar. Nasıl ki, Hoca Ahmed Yesevî, Türkistan canibine azimetle me' mur oldukça gördüler kiora ahalisi zikir-i hafi ile yola gelmiyorlar, derhal zikir-i cehrî tarîkını tuttu ve bundan zikir-i erre vücuda geldi. Birçok kimseler bu saadetle müşerref oldular.”⁵⁴⁶ Diğer yandan İslamiyet'in Kırgızlar arasında yayılmasında büyük bir etkisi olan Yeseviliğin esasları şu şekilde özetlenebilir: 1. Tevhidi esas alan Tasavvuf anlayışı; 2. Şeriate ve Hz. Peygamberin sünnetine mutlak bağlılık; 3. Şeriate dayanan tarikat; 4. Riyazet ve mücahede; 5. Halvet ve zikir.⁵⁴⁷ Yesevi'nin görüşleri Sır-Derya dolaylarındaki halk arasında yayılırken, diğer yandan Doğu Türkistan halkı tarafından da benimsenmiştir.⁵⁴⁸

Peygamber karakterini ve sünnetini iyi anlamış olan Ahmed Yesevi, yumuşak huylu olmayı, kâfir bile olsalar insanları azarlamamayı tavsiye etmekteydi. İslamiyet'in Kırgızlar arasında yayılmasında, Yesevi'nin İslamiyeti anlatma tarzının büyük bir etkisi olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü Yesevi'nin manzum anlatım tarzı, Kırgızlar'a hiç yabancı gelmemekteydi. Üstelik dini, onların anlayacağı bir dilde terennüm ediyor, onu güzel bir üslupla anlatıyordu. Manzum şeklinde aktarılan bu öğütler, Kırgızlar'ın İslam dairesine girmelerini sağlamış, bunun etkileri, Kırgız destanı Manas'tan başlayıp Kırgız şair ve yazarlarının, hatiplerinin manzum eserlerinde ve dillerinde etkisini göstermiştir. Hikmetteki dile baktımız zaman son

⁵⁴⁵ Köprülü, **Türk Tarih-i Dinîsi**, s. 148.

⁵⁴⁶ Cemal Anadol, Anadolu'yu Aydınlatan Güneş Pîr-i **Türkistan Hoca Ahmed Yesevî ve Yesevîlik**, İstanbul 1994, s. 83.

⁵⁴⁷ Eraslan, s. 817. Araştırmacı İbrahim Agah Çubukçu bu tarikatın temellerini şu şekilde özetlemektedir: Tevhidi benimsemek, Kuran'a ve Sünnete uymak, İslâma dayalı yolu izlemek, Nefsi düzen ve disiplin altında tutmak, Belli zamanlarda yalnızlığı seçerek zikir yapmak. İbrahim Agâh Çubukçu, “Ahmet Yesevi ve Düşüncesi”, Erdem, Ankara 1995, VII, S. 21, s. 824.

⁵⁴⁸ İbrahim Agâh Çubukçu, **Türk-İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler**, Ankara 1987, s. 211.

dönem Kırgız şairlerinin şiirlerinin diline benzer olduğunu görmekteyiz. Örneğin, eserin dili, Mollo Niyaz’a (1823- 1896) ait olan Sanat Digarasttar ile benzeşim arzetmektedir.⁵⁴⁹

Kırgızlar Ahmed Yesevi’yi keramet sahibi bir insan olarak görmüşlerdir. Hatta şairlerin eserlerinde de Yesevi’nin ismi zikredilmiştir. Bu da halk arasında ne kadar yaygın biçimde bilindiğini gösterir:

Koco Akmattın astında/ Hoca Ahmed’in önünde,
Kılıçtan kıyma tez bolso/ Kılıçın kesmesinden de çabuk olursa,
Kıldan içke kez bolso/ Kıldan ince an olursa,
Muhambettin kaşında/ Muhammed’in önünde,
Aldap algan attarın/ Kandırarak aldığı atlarını,
Kaytıp beret dep ukkam/ Geri verir diye duymuştum.⁵⁵⁰

Ahmed Yesevi Hikmetlerinde yer alan şu mısralar göz önünde bulundurulduğunda, Kırgızlar’ın Hikmetlerden ne kadar yararlandıkları ortaya çıkmaktadır:

Kul Hâce Ahmed, candan geçip yola gir sen;
Ondan sonra erenlerin yolunu sor sen;
Allah diyip, Hak yolunda canını ver sen;
Bu yollarda can vermesen, imkânı yok.⁵⁵¹

Yeseviliğin Kırgızlar arasındaki nüfuzunu, Ahmed Yesevi’ye atfedilen, kıyamet gününde (Ahiret) mizan başında durarak insanlara yardımcı olacağı türünden meziyetlerden de anlamak mümkündür.⁵⁵²

Yesevi’nin Hikmetleri, Kırgızlar arasında öteden beri okutulmaktadır. Kırgızlar arasında sözlü olarak dolaşan ve sonraları yazıya geçirilen “Beyiş, Dozok”⁵⁵³ adlı eser bunun bir örneğidir. Yesevi’nin “Hikmet”lerinde cennet ve cehennem, birer insan gibi diyaloga sokulmuşlardır. Bu iki menzil, kendileriyle ilgili bilgileri, yani kimlerin cennetlik kimlerin cehennemlik olacağını, kimleri

⁵⁴⁹ Bkz. Mollo Niyaz, Sanat Digarasttar, haz. Omor Sooronov, Bişkek 1993.

⁵⁵⁰ Toktogul Satılğanov, 28.

⁵⁵¹ Ahmed-i Yesevi, s. 121.

⁵⁵² Karasayev, Kamus Naamadan Corop, s. 36.

⁵⁵³ Diniy Okuyalar, s. 4-8.

barındıracaklarını güzelce tasvir etmektedirler. Örneğin, Ahmed Yesevi'ye ait eserde şu ifadeler geçmektedir:

Cennet der ki: Ben üstün, peygamberler bende var;
 peygamberler önünde Kevser, hûri, gılman var.
 Cehennem der ki: Ben üstün, tersa, cahud bende var;
 cahud, tersa önünde türlü azap-sûzân var.

Cennet der ki: Ben üstün, mü' min kullar bende var;
 mü' minlerin önünde türlü ni' metelvan var.⁵⁵⁴

Bugünkü Kırgızlar arasında dolaşan “Beyiş, Tozok” adlı eserde de buna benzer satırlara rastlanmaktadır:

Beyiş aytat men artık/ Cennet söyler ben daha ziyadeyim,
 Oboldon Alla caratkan/ Evvelden Allah'ın yaratmış olduğu,
 Aalamdın sözün süylögön/ Âlemin sözünü söyleyen,
 Aramdın cönün bilbegen/ Haram yönünü bilmeyen,
 Alla degen pendeler/ Allah diyen kullar,
 Aldına kelgen Azazil/ Önüne gelen Azazil'i,
 Açuulanıp tildegen/ Kızarak dilleyen,
 Alla degen pendeler/ Allah diyen kullar,
 Anın astında toptolgon/ Onun önünde toplanan,
 Paygambarlar mende köp/ Peygamberler bende çoktur.⁵⁵⁵

İlim öğrenmeyi, İslamiyet'in temelleri olan Kur'an ve Hadis eğitimini almayı teşvik eden Yesevi, bu durumu şu mısralara belirtmektedir:

Cennet der ki: Ben üstün, âlim kullar bende var;
 âlimlerin gönlünde ayet, hadis, Kur'an var.⁵⁵⁶

Bunun bir başka şeklini Kırgız şiirlerinde de görmek mümkündür:
 Alla kalmasin toluk bilgen/ Allah kelimesini tam bilen,
 Kuran okup cazuu cazgan/ Kur'an okuyup yazı yazan,
 Ya Rasıldu ak bilgen/ Peygamberini hak bilen,

⁵⁵⁴ Ahmed-i Yesevi, s. 335. Kırgızca'sı için bkz. “Kulkocoakmat”, Kırgız Poeziyasının Antologiyası, s. 460.

⁵⁵⁵ Diniy Okuyalar, s. 7.

⁵⁵⁶ Ahmed-i Yesevi, s. 335; “Kulkocoakmat”, Kırgız Poeziyasının Antologiyası, s. 460.

Uktabastan cazuu cazgan/ Uyumadan yazı yazan,
Moldo kuldar mende köp/ Molla kullar bende çok.⁵⁵⁷

Bilindiği gibi Ahmed Yesevi'nin yetiştirdiği birçok halifesi vardır. Yesevilik de işte bu halifeleri ve müdridleri aracılığıyla Türk ülkelerine yayılmıştır. Ahmed Yesevi'nin ilk halifesi, Arslan Baba'nın oğlu Mansur Ata'dır. Onun vefatıyla (ö. 594/1197), yerine oğlu Abdulmelik Ata, daha sonra oğlu Tac Hoca, ondan sonra da Zengi Ata geçmişlerdir. Yesevi'nin üçüncü halifesi Hâkim Ata olarak tanınan Süleyman Bakırgani'dir.⁵⁵⁸ Süleyman Hâkim Ata'nın Ahmed Yesevi'nin yanında birkaç sene hizmet verdiği bilinmektedir.⁵⁵⁹ Daha sonra bizzat Ahmed Yesevi'nin icazetiyle Türkistan'ın doğu yönünde Bî-neva Arkası denen yerde faaliyetlerine devam etmiş ve kendisine oranın ahalisinin çoğunluğu mürid olmuştur.⁵⁶⁰ Onun İslamın temelini anlatan hikmet tarzındaki şiirleri herkesi hayran bırakmış ve etkilemiştir. Nitekim onun "Bakırgan Kitabı" adlı eseri Kırgızlar arasından geçerek kuzey Türkler'i arasında da yayılmıştır.⁵⁶¹ Yesevi tarzındaki hikmetleri ve menkıbeleri ile Türkler arasında şöhret bulan Süleyman Hâkim Ata, ayrıca eserinde Kırgızlar arasında da faaliyette bulunduğu işaret ederek şöyle seslenmiştir:

Nefsim söyler, bu dünyanın mülkün bulursam,
Hıtay, Kırgız, Kıpçak, Hindistan'ı alsam,
Âgiba-i Çin, altın, gümüş tenlik etsem,
Baht yeterse, bir zenginlik oluşturup yetişiyim der.⁵⁶²

Hakim Ata'nın bu eseri kırk dört tane dini manzume içermekte olup, anlaşılır bir dilde yazıldığı için halk arasında geniş bir yayılma imkânı bulmuştur. Süleyman

⁵⁵⁷ Diniy Okuyalar, s. 5-6.

⁵⁵⁸ Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 87-88.

⁵⁵⁹ Kamariddin Eşon Muhammad-Karim Eşon Ugli, Komilcon Durdi Kiliç Ugli, Tazkiratu'l-Avliyo, Urganç 1997, s. 12. Hakim Ata, Zengi Ata, Mansur Ata hakkında bkz. F. Schwarz, "Unser Weg Schliebt Tausend Wege Ein", Derwische und Geselleschaft im İslâmischen Mittelasien im 16. Jahrhundert, Berlin 2000, s. 103.

⁵⁶⁰ Süleyman Bakırgani ve eserleriyle ilgili bkz. Z. Ahmedova, Türkler Arasında İslamiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 58 vd.

⁵⁶¹ Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 56.

⁵⁶² Bakırgan Kitabı, Taşkent 1991, s. 26.

Bakırgani'nin bu eserini Kırgız din âlimleri de çocuklara okutmuşlardır.⁵⁶³

Öte yandan Yesevi tarzındaki hikmetleriyle tanınmış ve aslen Özkent şehrinden olduğu bilinen Şemseddin Özgendi, Yesevilik'in devam ettiricisi olan Süleyman Bakırgani'nin manzum eserine benzer şiirler söylemiştir.⁵⁶⁴

Süleyman Hâkim Ata'nın en meşhur müridi Zengi Ata'dır. Zengi Ata'nın başlıca müridleri ise Uzun Hasan Ata, Seyyid Ata ve Bedr Ata'dır. Yeseviye silsilesi Seyyid Ata ile Sadr Ata'dan devam etmiştir.⁵⁶⁵ Yesevilik sonraki yüzyıllarda da Türkistan'daki faaliyetlerinedevam ettirmiştir. Bu tarikate mensup Sufi Allahyar (1644-1724) bunlardan biridir. O Kırgızlar arasında Yesevilik düşüncesini yaymakla birlikte yazdığı eserleriyle de buna çaba sarfetmiştir. Nitekim, onun tarafından yazılan "Sebatu'l-Acizin" adlı eser, halk tarafından o kadar sevilmiştir ki, halk eseri kendi ismi yerine yazarının ismiyle, yani "Sufi Allahyar" olarak anmaya başlamıştır.⁵⁶⁶ Bu hususta Türer, Ahmed Yesevi'nin Hikmetlerinin yanı sıra, Sufi Allahyar ve Şah Meşreb'in eserlerinin de Türkistan'da okutulduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁷

Bilindiği gibi Yesevilik'teki ya da herhangi bir tasavvufi oluşumdaki pir anlayışı ile Fütüvvet geleneğinin ilgisi bulunmaktadır. Zaten Fütüvvet kurumları da Tasavvufi ortamlarda kurumsallaşmışlardır. Tasavvufta da feta ve fütüvvet terimlerinden çok defa sufide bulunan fedakarlık, diğergamlık, iyilik, yardım, insan severlik, hoşgörü ve nefesine söz geçirme gibi ahlaki nitelikler kastedilmiştir. Böylece gerçek yiğitlik, kahramanlık, cesaret ve mertliğin bu ve benzeri niteliklere sahip olmayı gerektirdiği anlatılmak istenir. Bu husus dikkate alındığında sufilerin kendilerine has hümanizm düşüncelerini fütüvvet kavramı çerçevesinde

⁵⁶³ Erşahin, s. 56; Karasaev, Kamus Naamadan Corop, s. 16.

⁵⁶⁴ "Şamşidin Özgöndü", Kırgız Adabiyatının Tarihi, ed. A. Akmatalliev, ve diğerleri, IV, Bişkek 2002, s. 174-177. Şemseddin Özgendi XVII. yy. yaşamıştır. Onunla ilgili bkz. Tatar Edebiyatı Tarihi, Kazan, 1984, I, s. 332.

⁵⁶⁵ Zengi Ata ve müridleri için bkz. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 93.

⁵⁶⁶ Sufi Allayar, Sebatu'l-Acizin, haz. Hoci Pulatkori Muhammad Ali, Mahmud Hasaniy, Mirsolih Kosim, Taşkent 1991, s. 3, 4; Ma'naviyat Yulduzlari, s. 292.

⁵⁶⁷ Thierry Zarcone, "XX. Yüzyılda Tataristan ve Orta Asya'da Tasavvufi Hareketler", **Türkler**, XIX, s. 49.

geliştirdikleri görülür.⁵⁶⁸ Aynı şekilde Ocak da fütüvvetin IX. yüzyılda sufilikle iç içe girip kaynaşarak teşkilatlandığını belirtmektedir.⁵⁶⁹ Zamanla teşkilatlanan bu fütüvvet ehlinde şu özelliklerin olduğunu görmekteyiz: kemer kuşanmalar, şalvar giymeler, tuzlu su içmeler, her sanatın bir piri olduğuna inanmalar, aralarında örgütlenip disiplin içinde mesleklerini icra etmeler, bir birini kardeş bilerek iki feta arasında özel bir kardeşlik kurmalar.⁵⁷⁰ Horasan çevresinde gelişip zamanla İslam coğrafyasının çeşitli yerlerine yayılan bu gönül insanları Türkistan coğrafyasında da teşkilatlanmışlardır. İşte bu teşkilatlanmanın ilk oluşumu Yesevilik’te görülmektedir. Nitekim, yukarıda bahsedilen fütüvvet ehlinde görülen pir ya da ata anlayışının en güzel örneğini Yesevilik’te görmek mümkündür.⁵⁷¹ Birçok meslek alanında pir olarak addedilen Yesevi halifeleri Zengi ata büyük baş hayvanların piri; Süleyman Bakırganî’nin⁵⁷² oğlu Hubbi Hoca su hamisi⁵⁷³ şeklinde Kırgızlar arasında da pir olarak görülmektedir. Türk bölgelerinin dört bucağına yayılan bu Yesevi dervişleri, halk arasına bir “ata” ya da “pir” sıfatıyla gitmişler ve İslam dinini anlatmışlardır. Yesevi dervişlerinden bazılarının örneğin, Süleyman Hâkim Ata’nın, Zengi Baba’nın (Ata), Oysul Ata’nın (Veysel Karani) v.s. birer pir oldukları bilinmektedir.⁵⁷⁴ Bunun en güzel örneği aşağıdaki şiiirdedir:

Kişi piri Adam-Ata/ İnsan piri Adem ata,
Uydun piri Ay-Müyüz/ İnek piri Ay boynuz,
Cerdin piri Cer-Ene/ Yerin piri Yer ana,

⁵⁶⁸ S. Uludağ, “Fütüvvet”, DİA, Ankara 2000, XIII, s. 260.

⁵⁶⁹ Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet”, DİA, Ankara 2000, XIII, s. 261.

⁵⁷⁰ Uludağ, “Fütüvvet”, DİA, XIII, s. 260.

⁵⁷¹ Fütüvvet teşkilatı ve tarikatlarla ilgisi hakkında bkz. Mehmet Saffet Sarıkaya, XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu’da Fütüvvetnamelere Göre Dinî İnanç Motifleri, Ankara 2002, s. 25-40, 130 vd.

⁵⁷² Şiirleri “Bakırgan kitabı” adıyla 1877’de ve ondan sonra 2 kere Kazan’da yayınlanmıştır. “Sulayman Bakırganî”, **Özbek Sovet Ensiklopediyası**, haz. İ. M. Muminov, X, Taşkent 1978, s. 403.

⁵⁷³ “Sufizm v Sredney Azii: Toçka Zreniya”, Putevoditel, haz. A. A. Hismatulin, SPb. 2001, s. 128–129.

⁵⁷⁴ Kırgızlar’daki pir anlayışı ile ilgili bkz. Makelek Ömürbay, s. 477-483. Efsanelerde de bir kaç pir hakkında bilgiler vardır. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi, haz. K. Kırbaşev, A. Akmatalliev, I, Ankara 2001, s. 156-162.

Toonun piri Tastar-Ata/ Dağın piri Tastar ata,
 Kököttün piri Kökö- Tenir/ Gök'ün piri Göktanrı.
 Suunun piri Sulayman/ Suyun piri Süleyman,
 Coldun piri Colaman/ Yolun piri Yol aman,
 Celdin piri Cel-Kayıp/ Rüzgarın piri Yel gayb,
 Kalktın piri Kalkaman/ Halkın piri Halk aman,
 Eldin piri Eleman/ Milletin (il) piri El aman.
 Maldın piri Malabay/ (Ev) Hayvan piri Mala bey,
 Egin piri Baba dıykan/ Ekin piri Baba çiftçi,
 Cigit piri Şaymerden/ Yiğit piri Şahımerdan,
 Oyun piri Ordo kız/ Oyun piri Orda kızı.
 Añdın piri Kulançı/ Çukur piri Kulançı,
 Temir piri Döötü Batır/ Demir piri Davut bahadır,
 Ayal piri Umay ene/ Kadın piri Umay ana,
 Tabıp piri Ulukman/ Tabip piri Lukman.⁵⁷⁵

Diğer taraftan “bab” kelimesi de aynı anlamda kullanılmıştır.⁵⁷⁶ Köprülü, “Fergana’daki Türkler’in kendi şeyhlerine Bab veya Baba namını verdiklerini” belirtmektedir.⁵⁷⁷ Gerçekten sadece Fergana’da değil Kırgızlar arasında da, geçmişten günümüze “bab”, “baba”, “ata” kelimelerinin kullanıldığı hem kaynaklarca hem de buralardaki yer adlarınca tasdik edilmektedir.⁵⁷⁸ Söz gelimi deyimlerde “Arstan bab, Arslan baba/ Arslan Bab” şeklinde ifade edilen ve bu adla günümüzde de kutsal bir yer olarak ziyaret edilen mekanın var olması Kırgızlar tarafından Yeseviliğe ne kadar önem verdiklerini ortaya koymaktadır.⁵⁷⁹ Nitekim Kırgız tarihçisi diyebileceğimiz Ümöt Moldo, Ahmed Yesevi’nin tanıklı halifelerini veya Arslanbab’ın soyunu şu şekilde tasvir etmektedir: “İlkin Hz. Arslanbab Ata,

⁵⁷⁵ “Anız (Mif) Irları”, Kırgız Poeziyasının Antologiyası, s. 23.

⁵⁷⁶ Araştırmacı Kojaev de, “Bab”, İslâm dininin yayılmasına hizmet edenlere verilen lakabdır” demektedir. Muhtar Kojaev, “Otrar Devlet Arkeoloji Müzesi: Arslanbab imareti”, Erdem, Ankara Kasım 1995, VII, S. 21, s. 966.

⁵⁷⁷ Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 18;

⁵⁷⁸ Aldaş Moldo (1874-1930) da Ahmed Yesevi ve Abdulkadir Geylani’lerin pir olduklarını kendi manzum eserinde dile getirmektedir. Aldaş Moldo, Ormon-Balbay, Bişkek 1992, s. 6.

⁵⁷⁹ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 31.

onun oğlu Mansur Halife, onun oğlu Abdülmelik, onun oğlu Tâc Hoca, onun oğlu Zengi Ata, onun oğlu Sadr Hoca, onun oğlu Çıkır”.⁵⁸⁰ Ümöt Moldo devamla Emir Timur soyundan gelen Sultan Babur devrinde, mezarlıkların yeniden inşa ettirilip her mezarlığa bir mütevellî tayin edildiğini, “Arslanbab mezarlığına” Sadr Hoca oğlunun mütevellî tayin edildiğini ifade etmektedir.⁵⁸¹

Tasavvufun ortaya çıkmasında genel olarak “çiltan” (kırklar) ve Hz. Muhammed hadisesi anlatılır. Bu anlayış özellikle Yesevilik’te yerini bulmuştur:

Mansur bir gün ağladı, erenler rahm eyledi,
Kırklar şerbet içirdi Mansur’a mihrin salıp.⁵⁸²

Yesevilikteki bu anlayışın, sonraları başta Manas destanı olmak üzere halkın şifahi geleneklerine hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Manas destanında şu türden mısralara çok sık rastlanmaktadır:

“Kır aşıp kelgen biz-dedim/ Kır geçip gelen biz dedim.

Kanatı bar at mingen, Kanday cansız, siz?-dedim/ Kanatı var at mingen,
Kanday cansız siz?-dedim.

“Kırk çiltan degen biz-dedi/ Kırk çiltan denen biz dedi,-
Kılınga baaşa siz!-dedi/ Asra padişah siz dedi.

Mından kiyin Manasın/ Bundan sonra Manas,
İslam dinin izdedi/ İslamın yolundan yürüdü .⁵⁸³

Mısralardan Manas’ın çiltan ile görüşerek İslam dinini kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁸⁴

Kırgızlar arasında Yeseviliğin etkili olduğunu yukarıda genişçe anlatmaya çalıştık. Yeseviliğin bir kolu veya uzantısı, Kırgızistan’ın güney-batısında ve

⁵⁸⁰ Buradaki bilgiler Kemal Eraslan’ın Ahmed Yesevi’nin mürid ve halifelerinin listesine aynen uymaktadır. Bkz. Ümöt Moldo, s. 126; K. Eraslan, s. 806; Ekrem, s. 632.

⁵⁸¹ Ümöt Moldo burada Kırgızistan topraklarında mevcut olan Arslanbab mezarlığından söz etmektedir. Ümöt Moldo, 127. Yesevi silsilesi ve Emir Timur’un türbe inşası için bkz. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 57, 86.

⁵⁸² Ahmed-i Yesevi, s. 331.

⁵⁸³ **El Önörü-** Elge Makal Lakaptar, s. , III, s. 431. Çiltan hakkında diğer mısralar için bkz. **El Önörü-** Elge Makal Lakaptar, s. , I, s. 112, II, s. 115, 333.

⁵⁸⁴ N. A. Smirnov, “çiltan” anlayışını Yesevilik’le ilgi kurmayarak kendince ayrı olarak anlatmıştır. N. A. Smirnov, Musulmanskie Sektanstvo, Moskva 1930, s. 53.

Özbekistan'ın Fergana bölgesinde, günümüzde de varlığını sürdürmekte ve bunlara “Laçiler”⁵⁸⁵ adı verilmektedir. Laçilik grubunun en belirgin özelliği, bu gruba mensup olanların kendilerini Yesevi yolu ile bağlantılı görmeleridir. Diğer bir özellik ise, onlar Yesevinin “Hikmetler”ini, dütar eşliğinde ve kadın erkek bir arada olarak söylemektedirler.⁵⁸⁶ Bununla ilgili bir menkıbe anlatılmakta olup, yukarıdaki özelliği teyid etmektedir.⁵⁸⁷ Mambetaliev, Laçi grubuna mensup insanların Batken ilinin Kadamjay, Leylek ilçelerinde yaşayan Kanglı, Nayman, Kıpçak, Boston ve Cookesek adlı Kırgız boyları arasından çıktıklarını ve çoğunluğunun Cookesek boyundan olduklarını ifade etmektedir.⁵⁸⁸ Ahmed Yesevi'nin Hikmetleri'nin halk arasında bugün bile sevilerek okunması,⁵⁸⁹ onun tesirinin geçmişte ne kadar büyük olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

2. İşkilik

Sülük-i Aleviye ya da İşkilik tarikatı, Maverünnahr bölgesinde faaliyet gösteren tarikatlardan biridir. Hz. Ali soyundan gelen ve Fergana'nın Kasan şehri civarında faaliyet gösteren Seyyid Celaledin ile oğlu Seyid Mir Celil'in tasavvuf

⁵⁸⁵ Laçi veya laçilik anlamı üzerinde duran kaynakların hepsi onun zikir esnasında “illallah”, “la ilahe illallah”, “hu” gibi terimlerin tekrarlanmasından ortaya çıktığını ve Kırgız dil özelliğine göre ilaçi veya laçi şeklini almasına neden olmuştur. Mambetaliev, s. 62; Y. G. Petraş, Teni Srednevekovya, Alma Ata 1981, s. 84; Ali Yaman, “Kırgızistan'da Bilinmeyen Yasavi İzbasarları: Laçiler”, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 29, Ankara Bahar 2004, s. 38-39.

⁵⁸⁶ Ali Yaman, s. 35

⁵⁸⁷ Bu hakkında F. Olguner bir menkıbe anlatıyor. Menkabeye göre Ahmed Yesevi'ni cereyan eden (her halde sazlı-sözlü) zikir meclislerine kadınların da katıldığı rivayetleri çevrede dolaşmaya başlar. Bunun üzerine kendilerini şeriat savunucuları kabul eden alimler Türkistan'a müfettiş gönderirler. Durumu farkedenden Ahmed Yesevi Celal Ata isimli müridini eline ağzı kapalı bir hokka vererek kendisine müfettişi gönderen alimlere gönderir. Toplanan alimlere gösterilen hokkanın içinde yanyana duran ateş ile pamuk ve pamuğun da yanmadan durduğunu gören alimler bundan ahyrette kalırlar ve bundan ders alırlar. F. Olguner, “Tasavvuf Dünyası İçinde Hacı Ahmed Yesevi”, Erdem, Ankara Kasım 1995, VII, S. 21, s. 942.

⁵⁸⁸ Mambetaliev, s. 62. Araştırmacı Ali Yaman da bunu teyid etmektedir. Ali Yaman, s. 40.

⁵⁸⁹ Sakin Pınarbaşı, Ahmed Yesevi ve Hikmetlerinin Felsefi Yönü, Yüksek Lisans Tezi, Türkistan 2001, s. 109.

yoluna İşkilik denmektedir.⁵⁹⁰ Onun Hz. Muhammed'e kadar dayanan silsilesi şöyledir: Seyid Celaledin Mir Seyid Cafer'in oğlu, Mir Seyid Cafer ile Aykoco Seyid Mahammad'in çocukları, Seyid Mahammad Seyid Naki'nin oğlu. O Seyid Muhammed'in oğlu, o Seyid Emir Naki'nin oğlu. O Seyid İbrahim'in oğlu. O Seyid Ahmed'in oğlu. O Seyid Muhammed'in oğlu. O İmam Ali Zarbagış'ın oğlu. O İmam Naki'nin oğlu. O İmam Takıyuddindin oğlu. O Musa Rıza'nın oğlu. O İmam Musa Kazım'ın oğlu. O İmam Ca'fer-i Sadık'ın oğlu, o İmam Muhammed Bakır'ın oğlu. O İmam Zeynelabidin'in oğlu. O Kerbela'da şehit olan İmam Huseyin'in oğlu. O Hz. Ali'nin oğlu. Anası Bibi Fatıma Muhammed (a.s.)'ın kızı.”⁵⁹¹

Tarikatın menşei İmam İbrahim Zarbagış'a kadar dayanmaktadır. İmam İbrahim Zarbagış Kırgızlar'ın da desteğiyle, Fergana vadisini Karahıtay hükümdarı Gurhan'dan geri almıştır. Hicri 521'de Kasan'ı da düşman elinden kurtaran İmam İbrahim Zarbagış öldüğü yıl olan hicri 530'a kadar (96 yaş) Kırgızlar'ı ve civar bölge halkını tarikate celbederek “emr-i bil ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker” e davet etmiştir. Oğlu İmam Ali'ye biatlarını alarak, onu kendisinden sonra halef tayin etmiştir. Onu da Sukay Bahadır takip etmiştir.⁵⁹²

Tarikatin esas yayıcısı olarak isimlendirebileceğimiz Mir Celil, ilköğrenimini 7 yaşından itibaren babasından almış, 21 yaşına kadar İlm-i Hal'i iyice öğrenmiş, sonraları Sülük-i Aleviye ya da İşkiye tarikatine girerek birkaç zaman riyazatla meşgul olmuştur. Bulunduğu yerlerde halka ilm-i hal'den bilgi vermiş, 30 yaşına ulaştığında Mevlana A'zam olarak adlandırılır olmuştur.⁵⁹³ Mir Celil'in bunun yanı sıra birçok ünvanları vardır. Şirkent'ten olduğu için Şirkentî olarak da bilinmektedir.⁵⁹⁴

Onun gayretiyle birçok insan İşkilik tarikatine girmiştir. Şeyh Burhaneddin, oğlu Emir Divane, Molla Sa'det bunlardan birkaçıdır. Bizzat Şeyh Burhaneddin'in davetiyle Özkend'e gelen Mir Celil, burada da faaliyetlerine devam ederek civar

⁵⁹⁰ Erşahin, s. 56-57.

⁵⁹¹ Ahsikendi, s. 63.

⁵⁹² Ahsikendi, s. 34-35; Erşahin, s. 57.

⁵⁹³ Ahsikendi, s. 63.

⁵⁹⁴ Ahsikendi, s. 63-64.

bölge halkının İşkilik tarikatine girmelerine vesile olmuştur.⁵⁹⁵

Öte yandan Manas'ın da İşkilik tarikatine girmiş olması muhtemeldir. Mecmuatu't-Tevarih'te Manas ve diğer Kırgız boylarının Kalmuklar'a karşı savaştıkları anlatılmaktadır.⁵⁹⁶ Ahsikendi'ye göre Seyid Celaleddin'in İşkilik tarikatine mensup olduğunu yukarıda belirtmiştik. Seyid Celaleddin'in babası olan Seyid Cafer ile kardeş olduğu aktarılan Aykoco ise Manas destanında bir kaç yerde geçmektedir.⁵⁹⁷ Nitekim, destanda Aykoco, Manas'a İslamiyeti şu şekilde telkin etmiştir:

Colugup kalıp Aykoco/ Görüşerek Ayhoca
Altay toonun arası/ Altay dağın arasında,
Emildi degen talaada/ Emil adlı ovada,
Ak birliğin bildirip/ Hak birliğini bildirerek,
Arstan Manas balanı/ Arslan Manas oğlanı
Akıretten korkutup/ Ahireti (hatıratarak) korkutup,
Abıdan aytıp bolturup/ İyice söyleyip tamamlayıp.⁵⁹⁸

Mecmuatu't-Tevarih'teki bilgilerle Manas destanındaki bilgiler karşılaştırıldığında, Kırgızlar arasında İşkiliğin daha etkin olduğunu belirtmek mümkündür. Ahsikendi ayrıca Kırgız boyu olan Kıpçaklardan Aktemir Kıpçak'ın 7 oğlu; Devletyar, Kudayar, Berdaliyar, Aliyar, Musayar, İsayar, Tölöyar adlı çocuklarının Mevlana A'zam'a el vererek tarikate girdiklerini, daha sonra Ak oğul'un, iki oğlu Otuz oğul ve Salusbek Bulagaçi ile birlikte tarikate girdiklerini belirtir. Yukarıda Timur ile Kırgızlar arasındaki ilişkiyi anlatırken Moğolistan Devletinde Kırgızlar'ın Bulagaçi ulusunu oluşturduklarını belirtmiştik. Salusbek Bulagaçi şu boylardan oluşmaktaydı: Boston, Teyit, Çükük, Cookesek, Döölös, Kandı, Kıdırşa. Ondan sonra Otuz oğul'un çocukları gelerek tarikate girmişlerdir. Bunlar: Adina (Adigine), Munguş, Karabagış, Tagay. Kara oğul ya da bir başka deyişle Kuu oğul'un altı oğlu da tarikate girmişlerdir. Onlar: Aybaş, Munduz,

⁵⁹⁵ Ahsikendi, s. 65.

⁵⁹⁶ Ahsikendi, s. 67 vd.

⁵⁹⁷ Manas, II, s. 129.

⁵⁹⁸ Manas, II, s. 129.

Çonbaşı, Saruu, Sünçak, Katıylar idi.⁵⁹⁹

İşkiliğin Kırgızlar arasında o kadar derin etkileri olmuştur ki, bu konuda o Kırgızlar arasında dolaşan ve kendilerinin köklerini Hz. Muhammed'in sahabeti Ukkâşe'ye kadar dayandıran bir rivayeti naklediyor: "İşte o zaman İmam Ca'fer Sadık böyle bir olaya tanık oldu: "Hazreti Sallallahu Aleyhi ve sellem kabirden çıkarak şöyle dedi: "Ey oğlum, Rum tarafına git! Bu yerde kalman korkunçludur. Rum'a gidersen "Gızlar" adlı halk var, Ukkâşe'nin kavminde, onlar senin arkandan gelirler" diye işaret kıldı. İmam dört insanıyla Rum'a gittiler. Birçok gün yürüdükten sonra Rum'a geldiler. Rum diyarı önceden "Tatarun" diye isimlendirilmişti. Hazreti Ömer (r.a.)'in devrinde Hazreti Ali (kerremallahu veche) Rum'u alarak Hazreti Ukkâşe'yi Gızlar'a hâkim yapmıştı".⁶⁰⁰ Aynı rivayet bir başka şekliyle "Bala Aylıçlı Sancırası"nda da genişçe anlatılmaktadır.⁶⁰¹ Öyle sanıyoruz ki bu rivayetler Kırgızlar'ın arasına onların İşkilik tarikatı sayesinde İslamı kabul etmeye başladığı dönemlerde girmiş ve daha sonra Kırgızlar arasında sancıra şekline dönüşmüştür. Bu rivayetler her ne kadar uydurma olsa bile Kırgızlar'ın kendilerini Hz. Muhammed'in sahabeti Ukkâşe'ye dayandırmaları onların İslama gösterdikleri hassasiyetleri bakımından büyük öneme sahiptir.

3. Kadirilik

Adulkadir Geylani'ye (1077-1166) nisbet edilen Kadirilik tarikatı, İslam dünyasının hemen her yerinde yayılma imkânı bulmuştur.⁶⁰² Tarikatın yayılmasında oğullarının ve müridlerinin büyük katkısı olmuştur. Bu tarikat, XII. yy. sonlarında Arap tüccarları vasıtasıyla Volga'daki Bulgar Devleti ile Fergana vadisindeki şehirler de dahil olmak üzere Türkistan şehirlerine girmiştir.⁶⁰³ Türkistan' da ise, XIV ve XV. yüzyıllarda Kadiriliğin yerini Nakşibendilik almıştır.⁶⁰⁴ Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Kadirilik, Türkistan ve Türkistan'ın doğu sınırlarına dek yayılmıştır.⁶⁰⁵

⁵⁹⁹ Ahsikendi, s. 65-66.

⁶⁰⁰ Ahsikendi, s. 28.

⁶⁰¹ Kırgız Sancırası, "Ala-Too" Jurnalının Tirkemesi, s. 176-177.

⁶⁰² Mustafa Kara, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul 1995, s. 289-290.

⁶⁰³ A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quelquejay, s. 83.

⁶⁰⁴ Osman Türer, "Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslar'da Sufi Tarikatlar", s. 57.

⁶⁰⁵ Nihat Azamat, "Kâdiriye", DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 132, 133.

Cengiz Han'ın 1218'de Buhara'yı istila etmesi ve buradaki Kadiri şeyhlerinin ileri gelenlerinden Mevlana Hoca Ahmed'i hükümet merkezi Almalık'a getirmesiyle Kadirilik Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızlar'a da ulaşmıştır.⁶⁰⁶ Ancak burada çok fazla kalamayan şeyh, kaçarak şimdiki Aksu civarında bulunan, Avay bölgesindeki Ketig şehrine gelmiştir. Burada uzun dönem İslamiyeti yaymaya çalışmış, kendi çocukları ve müridleri de bu faaliyete katılmışlardır.⁶⁰⁷

Kadirilik tarikatı Moğolistan topraklarında da faaliyetlerde bulunmuştur. Mevlana Hoca Ahmed'in soyundan olan Şeyh Cemaleddin Ketigî ve oğlunun irşad ve telkinleriyle Moğolistan Devleti hükümdarı Tuğluk Timur 1354'te İslama girmiştir. Bundan sonra Kadirilik büyük gayretle bölge halkı arasında faaliyetlerini sürdürmüştür. Şeyh Reşiduddin Veli ise tarikatın güçlenmesi ve önemli merhaleler katetmesine sebep olmuştur.⁶⁰⁸ T.W. Arnold, Ebulgazi ve Haydar'dan nakille, Tuğluk Timur ve beylerinin (hükümet erkanı) İslamiyet'le nasıl müşerref olduklarını genişçe anlatmaktadır. Fakat Kadirilik, Nakşibendîliğin gelişmesiyle eski gücünü kaybetmiştir.⁶⁰⁹ Mevlana Erşadüddin'in soyundan olan Hoca Tacettin'in faaliyetleri sayesinde, eskisi gibi olmasa da, XVI. yüzyıla dek faaliyetlerini sürdürmüştür. Onun özellikle Turfan ve Yarkend olmak üzere Doğu Türkistan'da İslami tebşir faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir.⁶¹⁰ Kadirilik sonraki dönemlerde de faaliyetlerine devam etmiştir. XVIII. yüzyılda Doğu Türkistan'da yaşayan ve "Risale-i Kadiriye" ya da "Evliyalar Sultanı" olarak bilinen eserin müellifi olan Muhammed Sıddik Ruşdi kendisini Kadiriye sülukunden sayarak eserler kaleme almıştır. Kadirilik XIX. yüzyılda Fergana vadisinde varlığını devam ettirmiştir. 1867'de Hokand şehri yakınlarındaki Kenagas köyünde doğan Ziyavuddin Hazini, 30 yaşlarında Hokandlı Hâkim Halfa'dan tasavvufu öğrenmiş ve Kadiriliğe girmiştir.⁶¹¹ Bir gazelinde bu durumu açıkça belirtmektedir:

Sülûkum Kadiriye, rehberimdir pir-i piranım,

⁶⁰⁶ Baytur, II, s. 81; Erşahin, s. 59.

⁶⁰⁷ Erşahin, s. 59; Baytur, II, s. 81.

⁶⁰⁸ Erşahin, s. 59-60; Arnold, s. 238-239; Baytur, II, s. 81.

⁶⁰⁹ Arnold, s. 238; Baytur, II, s. 81-82.

⁶¹⁰ Haydar, s. 544.

⁶¹¹ Muhammad Siddik Ruşdiy, s. 157.

Seherler “Zarbıllah”ı şimdi adet etmezsem olmaz.⁶¹²

Kadiriliğin en büyük ismi olan Abdulkadir Geylani, Kırgızlar ve özellikle de Kırgız şairleri arasında, daha çok Gavsı’l-A’zam nisbesi ile şöhret kazanmıştır.⁶¹³ Bu durum, tarikatin Kırgızlar arasında ne kadar yaygın olduğunu gösteren bir başka delildir. Barpı Alıkulov (1884-1949), Paygambarlar cana Oluyalar Kıssası adlı eserinde bu konuyu şöyle dile getirmektedir:

Kayrılıp cardam suraymın/ Dönerek yardım dilerim,
Kavsıl Azzam pirimden/ Gavsı’l-A’zam pirimden.⁶¹⁴

Şiirin anlamından hareketle, Barpı’nın Kadirilik tarikatine girmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Nitekim Ziyavuddin Hazini de kendi mısralarında şunları dile getirmektedir:

Gavsul A’zam-avliyolar sarvari/ Gavsı’l-A’zam evliyalar serveri,
Ul Muhammad ummatining gamhori/ O Muhammed ümmetinin gamharı,
Masihodek can bağışlar guftori/ Masiha gibi can bağışlar güftarı.⁶¹⁵

Çağataylar döneminden beri faaliyetlerde bulunan Kadiriliğin Kırgızlar arasında Yesevilik kadar etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu tarikatin Kırgızlar arasındaki etkisinin, Hokand Hanlığı döneminde bile hayli yoğun olduğu söylenebilir. Nitekim, Karasaev Abdulkadir Geylani’nin Kırgızlar arasında “Kapsıl aazam/Gavsı’l-A’zam” şeklinde bilindiğini kaydetmektedir.⁶¹⁶

Sonuç olarak diyebiliriz ki Yesevilik ve Kadirilik tarikatları bölgede Nakşibendîliğin yaygınlık kazanmasıyla birlikte eski gücünü kaybetmiş ama yine de Kırgızlar arasında etkisini son zamanlara kadar koruyabilmiştir.

4. Nakşibendîlik

Türk dünyasında uzun süre etkisini koruyan ve geniş bir yayılım imkânı bulan Nakşibendîlik, Muhammed Bahaeddin Nakşibend (717–791/ 1317–1389)

⁶¹² Muhammad Siddik Ruşdiy, s. 160.

⁶¹³ Kamariddin Eşon Muhammad-Karim Eşon Ugli, Komilcon Durdi Kiliç Ugli, s. 53.

⁶¹⁴ Barpı, haz. Bolotbek Apilov, Bışkek 1995, I, s. 118.

⁶¹⁵ Muhammad Siddik Ruşdiy, Hazrati Gavsul A’zam Muhyiddin Sayyid Abdulkodir Giloni (Avliyolar Sultoni), Taşkent 1993, s. 8.

⁶¹⁶ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, Frunze 1982, s. 154-155.

tarafından kurulmuştur. Tarikat adabını Baba Muhammed Semmasi, Seyyid Emir Külal ve Halil Ata'dan öğrenmiş, Kusem şeyhten de istifade etmiştir.⁶¹⁷

Nakşibendilik tarikatı zamanın şartlarına göre hareket etmeyi büyük bir erdem kabul ettiği için zikir ve murakabenin müslümanlara yardım ve hizmet etmekten sonra geldiğini prensip edinmiştir.⁶¹⁸ Tarikat hem halka hem de entelektüel kesime hitap ederek “halk içinde Hakk ile beraber olma” esasıyla, değişen siyasi ve sosyal şartlara kendisini uydurmuş ve gittiği her yerde o bölgenin dilini kullanmış, bu sayede yayıldığı bölgelerde bulunan tarikatlara üstünlük sağlamıştır.

Maveraünnehr topraklarında büyük bir yayılma imkânı bulan Nakşibendîlik, Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan topraklarına da ulaşmıştır.⁶¹⁹ Doğu Türkistan'da merkez niteliğindeki Kaşgar şehri Nakşibendiliğin ikinci merkezi haline gelmiştir.⁶²⁰

Diğer taraftan Nakşibendiliğin Sibiry'a'da yaşayan Kırgızlar arasındaki faaliyetleri de XIV. yüzyıl sonlarına rastlamaktadır. Sibiry'a'da yaygın olan bir menkıbeye göre, Bahaüddin Nakşibendi'nin emri ve müsaadesiyle h.797/m.1394 yılında 366 meşayih İrtiş boyundaki müşrikleri irşad için kuzeye hareket etmiş, Şeybani Han'a konuk olmuş, daha sonra Şeybani Han bu mücahidlere yardımcı olarak 1700 bahadır seçip onlarla beraber gazaya yollamıştır. Bunlardan bir kısmı şehit olmuş, kalanlar, orada İslamı yaymak için faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁶²¹ Kanaatimizce Nakşi şeyhlerinin Kırgızlar üzerindeki etkisi o kadar yoğun olmuştur ki, Kırgızlar adeta vatanlarını gayri müslimlerden korumak ve İslam dinini koruyup yaymak uğruna, bir gaza şuuruyla savaşmışlardır. Nakşibendiliğin, gayri müslimlerle

⁶¹⁷ Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 108-110; H. Kamil Yılmaz, “Şah-ı Nakşibend M. Bahâuddin Buhârî”, Sahabeden Günümüze Allah Dostları, İstanbul 1995, VII, s. 278-279.

⁶¹⁸ H. Kamil Yılmaz, “Ubeydullah Ahrar”, Sahabeden Günümüze Allah Dostları, s. 445.

⁶¹⁹ Haydar, Nakşi şeyhi Mevlana Muhammed Gazi'nin en başta Fergana vadisi olmak üzere gittiği her yerde pek çok taraftar ve mensup kazanmış olduğunu belirtmektedir. Haydar, s. 517. Nakşibendi dervişlerinin Türkistan'daki faaliyetleri hakkında bkz. R. D. McChesney, Central Asia Foundations of Change, s. 98 vd.

⁶²⁰ Erşahin, s. 60; Osman Türer, “Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslar'da Sûfî Tarikatlar”, s. 56.

⁶²¹ İnan tarihi iki devreye ait olan bu menkıbenin birleştirilmiş olduğunu ve gerçekten Şeybaniler devrinde özellikle Küçüm Han döneminde Nakşibendiye tarikatı mensuplarının faaliyetlerde bulunduklarını belirtmektedir. İnan, “Sibiry'a'da İslâmiyetin Yayılışı”, s. 276-277.

yapılan savaşlardaki önemine işaret eden Bennigsen ve Quelquejay şunları kaydetmektedirler: “... özellikle Nakşibendiye, Cungarya’dan gelen istilacı budist Oyratlara ve Kalmuklar’a karşı cihadı yönetmek suretiyle, tarihi “İslam’ın müdafileri” rollerini tekrar ellerine almışlardır.”⁶²² Radloff’un Kırgızlar için yaptığı: “Din üzerine bilgileri az olmakla beraber, Kazaklara nazaran daha fanatiktirler, destanları din savaşlarından bahseder. Bunun sebebi, kafirlerle komşu olarak yaşamaları olabilir” tespiti, kanaatimizce Nakşibendiliğin o dönemde Kırgızlar üzerindeki etkisiyle ilişkilendirilebilir.⁶²³

Nakşibendilik Çağatay Hanlarından Sultan Ahmed (1487–1503) devrinde büyük Nakşi şeyhlerinden bazılarının Semerkant’tan Turfan’a gelmeleri neticesinde Tanrı Dağları’nda yaşayan Kırgızlar’a ulaşmıştır. Sultan Ahmed devrinde Nakşibendiye tarikatının bir piri olan Hoca Tafsiddin, Semerkant’tan Turfan’a gelerek adı geçen tarikati yaymaya çalışmıştır.⁶²⁴ Yarkend Hanı Sultan Seyyid Han (1514–1533) devrinde Nakşibendiye tarikatının ikinci piri olarak görülen Hoca Muhammed Abdullah b. Hoca Abdullah Ahrari gibi şeyhlerin Fergana’da Kırgızlar’ın yaşadığı bölgelerden geçerek Kaşgar’a geldikleri nakledilmektedir.⁶²⁵ Babur kendi eserinde, Hoca Ubeydullah’ın babası Ömer Şeyh’in, Sultan Ahmed’in ve birçoklarının hocası ve şeyhi olduğunu dile getirmektedir. Hatta Ömer Şeyh’i Hoca’nın “oğlum” diye çağırdığını da kaydeder.⁶²⁶ Nakşi halifelerinin, Sultan Abdurreşid (1533–1563) devrinde serbestçe faaliyete geçtikleri bilinmektedir. Ubeydullah Ahrar’ın en önemli halifelerinden Mevlana Muhammed Kadı’nın müridi olan Seyyid Ahmed Kasani (Mahdumi A’zam)⁶²⁷ ve Hoca Muhammed Şerif 1535’te

⁶²² A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quelquejay, s. 17. Kırgızlar’la Kalmuklar arasındaki ilişkiler için bkz. Kırgız Sancırası, “Ala-Too” Jurnalının Tirkemesi, s. 186-192.

⁶²³ W. Radloff, s. 374.

⁶²⁴ Erşahin, s. 60; Baytur, II, s. 82.

⁶²⁵ Mirza Fazıl Çuras Nakşi şeyhlerinin bölgedeki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mirza Fazıl Çuras, s. 150-152. Karasaev, Kırgızlar arasında Nakşi şeyhlerinden biri Hoca Ahrar’ın faaliyetlerde bulunduğunu belirtilmektedir. Karasaev, Kamus Naamadan Corop, s. 14-15.

⁶²⁶ Babur, s. 10.

⁶²⁷ Tezkire-i Hocaganda yazıldığına göre: “Mahdum-i A’zam’ın karısı Bibi Çiya Kaşgarlı olup, Satuk Buğra Han’ın soyundandır. Kaşgar melikesi anlamını taşıyan Çiya Kaşgari, İshak Hoca Veli’nin annesidir. Tazkira-i Hocagan adlı eser elimizde bulunmamaktadır. E. Ekrem, s. 637.

Kırgız topraklarıyla Yarkend şehrine gelerek faaliyette bulunmuşlardır.⁶²⁸

İshak Veli (ö. 1008/1599) adındaki (Seyyid Ahmed Kasani'nin oğlu) sufinin, Abdulkerim Han zamanında (1574–1579), Kaşgar, Hotan, Semerkant gibi şehirlerde, özellikle Kırgız ve Kazaklar arasında İslamı yaymaya çalıştığı kaydedilmektedir.⁶²⁹ İshak Veli halk tarafından o kadar saygı görüyordu ki, onun faaliyetiyle mürid olan şakirdleri ve arkadaşları Aksu şehrine bir hanekah kurmuşlardı.⁶³⁰ Kaynaklardan Calis-i Muştakin (1008/1599) ve Rafiku't-Talibin adlı eserlerde de, bazı Kırgız boylarının İshak Hoca'nın faaliyetleri sonucu İslamiyeti kabul ettikleri ya da mürid oldukları kaydedilmektedir.⁶³¹ Söz gelimi Rafiku't-Talibin adlı eserde İshak Hoca'nın Sarıg Yazı ve Alay bölgelerinde üç yıl kalıp burada yaşayan tüm Kırgız uruğlarını tamamen kendine bağlayıp müridliğe kabul ettiği kaydedilmektedir.⁶³² Buna göre burada yaşayan Kırgız uruğları daha önce İslamiyet'i kabul etmiş bulunmaktaydılar. Diğer taraftan Calis-i Muştakin adlı eserin verdiği bilgilere göre de Kalmuklar'la komşu olarak yaşayan bazı Kırgız boyları İshak Hoca'nın faaliyetleri sonucu İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Bu hususta Mevlana Pirui Buharai hocası olan İshak Hoca'nın ağzından şunları aktarmaktadır: “Ben Müslümanlar için hizmete kendimi adayarak ve büyük hocaların imanının ruhu ile bir kaç bin Kırgız ve Kalmuklar'ı iman nuru ile aydınlattım, (onları) karanlık ve bozgunculuktan kurtardım. Gafletle Kalmuklar'ın eline tutsak düşüp hayatıyla vedalaşmak zorunda kalan Müslümanların birçoğunu kurtardım. Ben o zaman İslamiyet'e hizmet etmenin ne kadar yararlı olduğunu hissedip Aksu, Kaşgar, Kuça ve Hotan bölgesinde birkaç

⁶²⁸ Baytur, II, s. 82; E. Ekrem, s. 645. Diğer taraftan “Tarihi Kaşgar” adlı eserde Kırgız Kazaklarla Moğol Hanları arasındaki siyasi mücadeleler de anlatılmaktadır. Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, s. 310-311. Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizii, ed. V. A. Romodin, Moskva 1973, s. 218.

⁶²⁹ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, s. 272 vd.; Arnold, s. 240.

⁶³⁰ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, s. 275. “Ziyau'l-Kulub” isimli bir diğer kaynakta, İshak Hoca ve onun kerametleriyle ilgili bilgiler verilmektedir. Rivayetlerden birinde kendisine karşı gelen Lulum Kırgız isimli Kırgız padişahının ve 400 kadar insanın, İshak Hoca karşısında Lulum Kırgız'ın atının ayaklarının kırılması sonucu ve onun (Lulum Kırgız) da ölmesiyle 400 insanın putları fırlatarak imana geldikleri anlatılır. Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, s. 90-91.

⁶³¹ Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, s. 94-95.

⁶³² Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, s. 276.

yıl kalıp halkı doğru yola sevkettim.”⁶³³ Diğer yandan “Tezkire-i Hoca İshak Veli” adlı esere göre, İshak Hoca Kaşgar’da az zaman kaldıktan sonra, Tanrı Dağları’nda yaşayan Kırgızlar’ın yanına gitmiş ve orada 12 yıl hocalık yapmıştır. İshak Hoca Veli’nin sufiliği yaymasıyla Kırgızlar’ın sosyal hayatı da değişikliğe uğramıştır. Eskiden sufiliğe karşı olan Kırgızlar İshak Hoca geldikten sonra ona inanmış ve onu veli olarak görmüşlerdir. Onun Kırgızlar arasında din hocası ve doktor (tabib) olarak hizmet vermesi, kendisine büyük şöhret kazandırmıştır.⁶³⁴

Diğer taraftan yukarıda Yesevilik kısmında üzerinde durduğumuz fütüvvet anlayışındaki pir geleneği doğal Nakşibendîlik’te de görülmektedir. Birçok zanaatçılık alanının pirleri addedilen Nakşibendî şeyhlerinin Kırgızlar arasında da birer pir olarak görülmektedir. Örneğin, Yusuf Hemedani – ipekten kumaş üretenlerin piri, Hoca Abdulhalık Gıjduvanî- pamuktan kumaş üretenlerin piri, Necmeddin Kübra- alaça kumaşını hazırlayanların piri, Emir Külal- çömlekçilerin piri, Bahaüddin Nakşibend- basmacı (beyaz kumaşa çiçek düşüren) piri.⁶³⁵ Bunun en güzel örneğini Manas destanında, deve piri olan Oysul Ata (Veysel Karani)’dan başlayıp Bahaeddin Nakşibend’e kadarki bir takım pirlerin tasvir edildiğini görmek mümkündür:

Adam ata, Oobo ene/ Adem atanın, Havva ananın,
 Tuulgan cerin bilçü edeñ/ Doğduğu yeri bildir ona.
 Oñ cagina Oysul-ata/ Sağ yanına Veysel Ata’yı
 buka etken Bakay/boğa et Bakay.
 sol cagina Koco Kıdır/ sol başını Hızır Hoca
 Duka⁶³⁶ etken! Bakay/ Kollasın Bakay!
 Baabedin başında Bakay/ Bahaeddin başında olsun Bakay!
 Koco Kıdır kaşında Bakay/ Hızır yanında olsun Bakay!⁶³⁷

Burada Veysel Karani ile birlikte Âdem (a.s.), Havva, Bahaeddin Nakşibend, Hızır (a.s.) ile ilgili bilgileri toptan görebilmekteyiz. Bu durum, söz konusu inancın

⁶³³ Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, I, s. 264.

⁶³⁴ E. Ekrem, s. 645.

⁶³⁵ “Sufizm v Sredney Azii: Točka Zreniya”, s. 128–129.

⁶³⁶ Bize göre duka kelimesi dua kelimesinin bozulma halidir.

⁶³⁷ Manas Destanı, yay. W. Radloff, s. 19.

ya da pir anlayışının Yesevîlik'te olduğu gibi Nakşibendîlik sayesinde Kırgızlar'a geçtiğini göstermektedir.

Diğer taraftan Bahaeddin Nakşibendî hakkındaki hikâyelerin Kırgızlar arasına yayılması da bu dönemde gerçekleşmiştir. Tarikat mensupları Kırgızlar'a o kadar etki etmiştir ki, Kırgızlar'ın gözünde bu dervişler, "Allah'ın insanları" olarak görülmüştür. Söz gelimi Kırgızlar bir seferinde yanlışlıkla dervişlere ait koyunları alıp götürürler. Daha sonra bunun farkına varan hırsızlar, af dileyerek koyunları geri verdikleri ve "Allah'ın insanlarına" Ferganalı müslümanlardan daha çok saygı göstereceklerini belirttikleri bilinmektedir.⁶³⁸ Diğer taraftan Bahaeddin, Kırgızlar tarafından pir olarak görülmüştür. Karasaev, Kırgızlar'ın onu pir tutup, onun rehberliğini kazanmak amacıyla koyun kestiklerini, ekmek yaparak şölen düzenlediklerini belirtmektedir. Bahaeddin'in pir olduğu hususu Manas'ta sık sık geçmektedir:

Babedin başında, Bakay/ Bahaüddin başında Bakay!

Koca Kızır canında, Bakay/ Hızır Hoca yanında Bakay!⁶³⁹

Nakşî şeyhlerinden biri ve aynı zamanda şair Meşreb, Mahdum-i A'zam'ın yanında bu tarikati iyice öğrenerek, diğer beldelerde bu tarikatin yayılmasında etkin olmuştur. Onun Kırgızlar arasında etkin olduğunu çeşitli kaynaklardan öğrenmek mümkündür. Bazı Kırgız şiirlerinde ismine rastlamak mümkündür:

Kımaydın tövsün kaytargan/ Kımay'ın devesini güden,

Şaa Maşırıp, şaa garıp/ Şah Meşreb, şah garıp,

Bul da ötkön aşıklık/ Bu da geçmiş bir insan.⁶⁴⁰

Nakşibendilik Kırgızlar'a İslamiyeti öğretmekle birlikte daha sonra siyasi nedenlerden dolayı ayrılıklara da neden olmuştur. 1615'te Hoca Mahdum-i A'zam'ın büyük oğlu Hoca Kalan (Muhammed Emin), Yarkend'e gelmiş ve Yarkend hanı

⁶³⁸ Ebu Tahir Hoca Semerkandi, "Samariya", Miras, haz. B. Ahmedov başkanlığında bir komisyon, Farsçadan Özbekçeye çeviren Abdulmumin Sattari, Taşkent 1991, s. 45–46; Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 48.

⁶³⁹ Naciye Yıldız, Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, 541; Karasaev de bir başka yerden örnek verir. Karasaev, Kamus Naamadan Corop, s. 15.

⁶⁴⁰ Pamir dağlarında yaşayan Kırgızlar arasından folklora ait bilgileri toplayıp bir kitap halinde neşreden Ceenbay Mukambaev, Pamir tarihinden bahsetmekle esasen burada yaşayan Kırgız folkloruna değinmiştir. Ceenbay Mukambaev, El İçi Önör Kençi, Frunze 1982, s. 41

Abdullatif Han'ın (1614–1634) desteğiyle üvey kardeşi İshak Hoca Veli'ye karşı çıkmış, hatta İshak Hoca Veli'yi yok etmeye çalışmıştır. İkiye ayrılan bu gruplardan birine Aktakyalılar diğetine Karatakyalılar ismi verilmiştir. Aynı tarikate mensup olan bu iki grup sadece görüş farklılığından dolayı iki siyasi topluluk olarak ortaya çıkmıştır. İki grubun arasındaki mücadeleler uzun süre devam etmiştir.⁶⁴¹ Bu mücadelede Kırgızlar kendileri tarafından pir olarak görülen İshak Hoca Veli'nin, yani Karatakyalılar tarafını tutmuşlardır. 1638'de Yarkend Hanlığı'nın hükümdarı olan Abdullah Han Kırgızlar'la ittifak yaparak Aktakyalılara karşı mücadele etmiştir.⁶⁴² Nakşibendi müntesiplerinin XVII ve XVIII. yüzyıllarda Türkistan'da Kalmuk Budistlerine karşı silahlı mücadelelerde liderlik yapmaları, bölge Müslümanları nezdinde itibar kazanmalarına sebep olmuştur.⁶⁴³

Nakşibendilik tarikatı mensupları Hokand Hanlığı döneminde de faaliyetlerine devam etmişlerdir. Fakat bu faaliyetlerin İslamlaştırma faaliyetleri olmaktan ziyade, İslami bilgilerin artırılması yönündeki faaliyetler olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Nakşibendilik tarikatı mensupları sadece Kırgızlar arasında değil, Özbek ve Uygurlar arasında da vardı. Örneğin, Ferganalı Turacanzâde adlı birisinin hem Nakşî hem de Kadiri olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁶⁴⁴

Değerlendirme

İslam dininin Kırgızlar arasında yayılış faktörlerini genel Türk Tarihi içerisinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Çeşitli etkenlerle İslamiyeti kabul etmiş olan Türkler daha sonra ırkdaşlarına da bu dini öğretme çabasında olmuşlardır. Nitekim Karahanlılar döneminde Müslüman Türkler' in Müslüman olmayan Türkler' e İslam dinini yayma çabası içerisinde olduklarını belirttik. İslam dünyasının

⁶⁴¹ Mir Haleddin'e ait "Hidayet-Nâme" (XVIII. yy.) adlı eserde bununla ilgili ayrıntılı bilgiler vardır. M. A. Salahetdinova, "Soobşeniya o Kirgizah v "Hidayat-Name" Mir Haladdina", İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, III, Frunze 1961, s. 133-140; Hamid Algar, "Nakşibendiyye", DİA, İstanbul 2006, XXXII, s. 337.

⁶⁴² Başarılı hareketlerinden dolayı Abdullah Han Kırgızlar'ı kendi idaresine almış ve Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerine bazı Kırgız idarecilerini tayin etmiştir. Örneğin, Koysarı Bey'i Kaşgar şehrinin "Haşim Bek'i" olarak tayin etmiştir. E. Ekrem, s. 646-647.

⁶⁴³ Osman Türer, "Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslar'da Sûfî Tarikatlar", s. 56.

⁶⁴⁴ "Sufizm v Sredney Azii Toçka Zreniya Etnografa", Putevoditel, s. 130.

çeşitli yerlerinde faaliyetlerde bulunan tarikat ehli, İslamiyeti yeni bir anlayışla ortaya koyarak anlatmışlardır. Türkistan’da teşekkül edip daha sonra çeşitli yerlerde yayılma imkânı bulan tarikatlardan en önemlileri de Yesevilik ve Nakşibendîlik tarikatlarıdır. Günümüzde Türkistan halklarındaki İslami anlayışın teşekkülünde de bu tarikatların rolü büyüktür. X. yüzyıldan itibaren başlayan süreç içerisinde Türkistan halklarıyla iç içe olan Kırgızlar da, bölgede hâkim olan din mensuplarıyla çeşitli ilişkilere girmişlerdir. İslam dininin bölgeye has anlatıları olan Yesevilik ve Nakşibendîlik tarikatları de, bu ilişkiler sayesinde Kırgızlar arasında yayılma imkânı bulmuştur. Zaten dili, örf ve gelenekleri, yaşam tarzları bir ve aynı olan diğer Türk boylarıyla ilişkiler içerisinde olan Kırgızlar’ın, Türk-İslam kültür ürünlerinden uzakta kalması düşünülemezdi. Söz gelimi Tasavvufun etkisiyle ortaya çıkan pir anlayışının yaygın olduğu Türkistan’da, özellikle kültür aracılığıyla bu inanç Kırgızlar’a da geçmiştir. Manas destanındaki şu mısralar tarikat ehlinin Kırgızlar arasındaki faaliyetleri hakkında az çok bilgi vermektedir:

Kızır degen men- dedi/ Hızır adlı ben dedi,
 Kılınga baaşa sen- dedi/ Asra padişah olan sen dedi,
 Şarıyat bar, tarykat/ Şeriyat ve tarikat var
 Artılsañ bağıñ akıykat/ Yaparsan sonun hakikat.
 Baraar ceriñ maarıpat/ Gidecek yerin ma’rifet.⁶⁴⁵

Özellikle Türkler’ in yaşadıkları yerlerde ve yerleşik hayattan ziyade göçmen hayatı benimseyen Türk halkları arasında yayılmasını sürdüren Yesevilik, onların İslamlaşmalarında çok etkili olmuştur. Zaten okuma yazmaya fazla ihtiyaç duymayan toplumlara İslamiyeti anlatmanın en iyi yolu manzumelerdir. Yerleşik kültür içerisinde ortaya çıkan Nakşibendîlik ise öncelikle İslamiyet’ten haberi olan halkın yaşam tarzına yönelik, tasavvufi bir anlatım tarzını seçmiştir. Meslek edinmeye önem veren Nakşibendîlik, halk arasına bu yolla girebilmiştir. Yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi, Nakşibendilik’te pir anlayışı hâkim olup, bu tür uygulamalar Kırgızlar arasına Nakşî şeyhleri aracılığıyla girmiştir.

Kırgızlar’ın İslam dinini kabul etmelerinde çeşitli faktörlerin etkili olduğu belirtildikten sonra, onların İslamlaşmalarının bu denli uzun sürmesine, dindarlık düzeylerinin, diğer Türk boylarına nazaran biraz düşük kalmış olmasına ve diğer

⁶⁴⁵ Manas, II, s. 125.

müslüman topluluklar tarafından “kötü müslümanlar” olarak görülmelerine en büyük sebebin, göçebelik olduğu söylenebilir. Çünkü göçebe hayatı, ilkin İslami eğitim düzeyinin düşük olmasına yol açmış, ikinci olarak dini emirlerin; namaz, oruç, zekât v.s. tam olarak yerine getirilebimesini engellemiştir. Göçebeliğin Kırgızlar’ın İslamlaşmalarında bir engel teşkil ettiğini belirten Mukasov, bir diğer engelin Kırgızlar’daki putperestlik inancının kalıntıları olduğunu söylemiştir.⁶⁴⁶ Bazı Kırgız boylarında putperest inancı bulunduğu ilişkin kaynaklara yukarıda değinilmişti. Bu yüzden Mukasov’un görüşüne katılmak mümkündür. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, ta Yenisey boylarından Pamir Dağları’na kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşamını sürdüren Kırgızlar, İslamiyeti kabul etmekle milli kimliklerini korumuş ve bir birlikteliğe sahip olmuşlardır. İslam dininin birlik ve beraberliğe, vatan sevgisine verdiği önem, Kırgızlar’a birlik ve beraberlik ruhunu aşlamış ve onlara bir halk olma duygusu vermiştir. Nitekim Altay ve Yenisey boylarında yaşayan Kırgızlar, sonraları Çarlık Rusyası’nın işgaliyle milli kimliklerini kaybetmişlerdir. Buna karşın Türkistan’da yaşayan Kırgızlar, kendi kimliklerini ve birlik-beraberliklerini korumuşlardır.

⁶⁴⁶ Bu konuda bkz. İ. M. Mukasov, s. 69; A. Ç. Kakeev, *Filosofskaya Mysl v Kirgizstane: Poiski i Problemy*, Bişkek 1995, s. 11.

III. BÖLÜM

KIRGIZ KÜLTÜRÜNDE İSLAM

A. Sözlü Kültürde İslam

Kırgızca yüzyıllar boyunca sözlü gelenekte yaşatılmıştır. Bundan dolayı sözlü gelenek çeşitli tür ve şekillerde meydana getirilmiş ve geliştirilmiştir. Kırgızlar bu kültürlerini İslamiyet'i kabul ettikten sonra da devam ettirmişler ve İslami anlayışlarını kendi dillerinde nesilden nesile aktara gelmişlerdir. Nitekim, Kırgız sözlü geleneğinin önemli simalarından olan Caysan Irçı (VIII-IX.yy.), Ket Buka (XIII.yy.), Toktogul Irçı (XIV.yy.), Asan Kaygı (XIV.yy.), Sançı Sınçı (XVI-XVII.yy.) gibi düşünür ve halk ozanları, halk arasında İslamı anlatmaya çalışmışlardır. Bunlar içerisinde Caysan Irçı'nın, Manas destanını ilk söyleyenlerden biri olduğu kabul edilmektedir ki,⁶⁴⁷ Karahanlılar döneminden itibaren başlayan Kırgızlar'ın İslamiyet'i kabulü ve İslami anlayışları Manas'ta görmek mümkündür. Bununla beraber “Kedeykan”, “Kız Darıyka” gibi bazı destanlar da din içerikli oldukları için dinî destanlar olarak bilinmektedirler.⁶⁴⁸ İşte adı geçen düşünür ve halk ozanlarıyla başlayan Kırgız sözlü kültürü içinde dinin yeri nedir, bunun tespit edilmesi, Kırgızlar'ın İslam dini hakkındaki düşüncelerini aydınlığa kavuşturacaktır.⁶⁴⁹

Şair, ozan, hatip, hikayeci, manasçı ya da sancıraçı gibi kimseler tarafından anlatılan Kırgız şifahi geleneği çeşitliliğiyle dikkatleri çekmektedir. Manasçı ya da Kırgızlar'ın deyişiyle “comokçular” tarafından anlatılan destanlar, Kırgızlar'ın büyük ilgi odağı olmuştur. Bunun yanı sıra didaktik, mitolojik konularda, ritüel ve günlük hayatla ilgili şarkılar, efsaneler, masallar, bilmece ve atasözleri de Kırgız

⁶⁴⁷ Adı geçen düşünür ve halk ozanları hakkında bkz. “Caysan Irçı”, “Ket Buka”, “Toktogul Irçı”, “Sançı Sınçı”, “Asan Kaygı”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, Ankara 2005, XXXI, s. 242, 243-244, 245-246, 246-248, 249-250.

⁶⁴⁸ “Dini Comoktor”, s. 119-129.

⁶⁴⁹ Ünlü düşünürlerden olan Asan Kaygı, Sançı Sınçı ve Tolubay sınçıların da düşüncelerinde İslamiyetin etkisini görmek mümkündür. K. İ. İsmailov, A. K. Bektanova, “O Roli İslama v Duhovnoy Jizni Kırgızov”, İslam v İstorii Kırgızskoy Gosudarstvennosti, Ministerstvo Obrazovaniya i Kultury Kırgızskoy Respubliki Kırgızskiy Gosudarstvenniy Pedagogičeskiy Universitet im. İ. Arabaeva İnstitut Evropeyskih Tsivilizatsiy Komitet po delam Religii ZS Cogorku Keneşa, Bişkek 2003, s. 108.

kültürünün büyük bölümünü oluşturmaktadır.⁶⁵⁰

Araştırmamızı konularına göre sınıflandırarak başlıklar altında ele almamız daha uygundur. Bunları da, İslam literatüründe genel bir çerçeve içerisinde kullanılan başlıklara göre belirleyeceğiz. Dini konularla ilgili İslam literatüründe kullanılan sınıflama, genellikle üç ana başlık altında gösterilmektedir.

1. İnançla İlgili Konular
2. İbadetle İlgili Konular
3. Ahlakla İlgili Konular

1. İnançla İlgili Konular

İslamiyet insanın iman etmesine büyük önem vermektedir. E-m-n kökünden gelen iman, ıstılahta Hz. Muhammed'in Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen hükümlerde O'nu tasdik etmek, onun haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul edip, bunların gerçek ve doğru olduğuna gönülden inanmak demektir. İman, Maturidi-Hanefi geleneğe göre, inanılması gereken hususları kalbin tasdik etmesi ve bunları dil ile ikrar etmektir.⁶⁵¹ Bu husus Kırgız atasözlerinde de yerini bulmuştur: “Kaytalagandan kelme buzulbayt, kayra ıkılasıñ artat/ Tekrarlamaktan kelime bozulmaz, aksine ihlasın artar”.⁶⁵² Kırgızca'da kelme sözü Arapça'dan geçmiştir ve bununla daha çok İslamın ilk şartı olan kelime-i tevhid ya da kelime-i şehadet kastedilmektedir ki, bu deyimlerde “Kelme keltirüü/ Kelimeyi söylemek”⁶⁵³ şeklinde ifade edilmiştir. Yukarıdaki atasözünde de kelime-i tevhidi ve kelime-i şehadeti söylemekle İslamiyet'e olan ihlâsın artacağı belirtilmeye çalışılmıştır. Diğer bir atasözünde ise imanlı kimsenin korkak olmayacağı işaret edilmiştir: “Erdik bilekte

⁶⁵⁰ Bu türlerin korunarak geliştirilmesi büyük ölçüde halk şairleri, hatipler tarafından günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlara Asan Kaygı, Sançı Sınçı, Kalığıul Bay uulu, Cenicok Kökö uulu, Toktogul Satılganov, Barpı Alıkulov, Kalık Akiev, Moldo Niyaz, Moldo Kılıç, Togolok Moldo, Toktoralı Talkanbaev, Aldaş Moldo, Isak Şaybekov gibi şair ve yazarları saymak mümkündür. Askarbek Bedelbaev, “Çalılık Döneminde Kırgızistanda Kültürel Hayat”, **Türkler**, XIX, s. 561.

⁶⁵¹ S. Kılavuz, Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş, İstanbul 1987, s. 17, 23.

⁶⁵² ErKayım Şaripova, Kırgız Felsefiasının Başattarı, Oş 2000, s. 77.

⁶⁵³ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 169. “Kelmeköy adam/ Kelime söyleyen insan” deyimini de Kırgızca'da takva insanlar için kullanılmıştır. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 139.

emes, cüröktö/ Erlik (kahramanlık) kolda (bilek) değil, kalbdedir”.⁶⁵⁴

Dikkat edilirse Kırgız atasözlerinde iman etmek her şeyden üstün tutulmaktadır. İslamiyet’i kabul eden Kırgızlar iman etmeye büyük önem vermiş ve “Kudaydın kulumun, Muhambettin ümmötümün/ Allah’ın kulu, Muhammed’in ümmetiyim” şeklindeki deyim ile her zaman dile getirmişlerdir.⁶⁵⁵ Hatta ölmek üzere olan birisinin yanında kelime-i tevhidi telkin etmeyi adet edinmişlerdir. Bu husus Kırgız deyimlerinde “ıyman aytuu/iman etmek”⁶⁵⁶ şeklinde ifade edilmiştir.

İman edip müslüman olmak ve İslamiyet’i yaymak hususunda Manas destanında da güzel örnekler bulunmaktadır ki, bunlardan birinde iman edip müslüman olan Almambet daha sonra ailesine İslamı telkin etmeye çalışmıştır.⁶⁵⁷

İmanına sadık olan Kırgızlar, hayatta İslam üzere ölmeyi tercih ederler. Bunun en güzel örneklerini ağıtlardan görmek mümkündür.⁶⁵⁸ Örneğin, bir kızın vefat eden ve Ahiret’e yolcu olan babasına duyduğu üzüntü şöyle dile getirilmiştir:

Akiret ketken han atam/ Ahiret’e giden han babam,

Coldosuñ bolsun ıymanıñ/ Yoldaşın (şeriğın) olsun imanın.⁶⁵⁹

Nitekim bir hadis-i şerifte bu konuda şöyle buyrulur: “Kim Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın elçisi olduğuna şehadet ederse Allah ona ateşi haram kılacaktır.”⁶⁶⁰

İman konusu Kırgız şairlerinin de ilgisini çekmiştir. Onlardan biri Barpı Alıkulov (1884-1949) kelime-i tevhidi halka şöyle duyurmaktadır:

⁶⁵⁴ Kırgız Makal- lakaptarı, haz. Şarşeke Usupbekov, Frunze 1982, s. 42

⁶⁵⁵ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 167-168.

⁶⁵⁶ İyman aytuu, ıyman uguzuu, ölmek üzere olan insana onun son anda söylemesi için “tevhid”, “şehadet” kelimelerini veya “amentü”yü tekrarlamak anlamında kullanılır. Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 355-356.

⁶⁵⁷ Bu bölümün konusu da “Almambet’ in müslüman olup Kökçöyü Tık etmesi ve Manas’a Katılması” şeklindedir. Manas Destanı, yay. W. Radloff, s. 21 vd.

⁶⁵⁸ Koşoktor, haz. Sonor Egemberdieva, “El adabiyatı” Seriyasının 21-tomu, Bışkek 1998, s. 46, 312. Kırgızcada “koşoktor” adıyla bilinen ağıtlar, insanlardan birinin ölümünden sonra yakınları tarafından genelde kadınlar tarafından insanı yoklama anlamında söylenen manzumeye denilmektedir. Üsöyün Acı, “Kırgız Sancırası”, s. 120.

⁶⁵⁹ Koşoktor, s. 88.

⁶⁶⁰ Müslim, Sahih, İman, Mısır, trz., s. 46; **Kütüb-i Sitte**: Hadis Ansiklopedisi, haz. çev. İbrahim Canan, İstanbul trz., 1, s. 27.

La ilaha, illalla/ La ilahe illallah,
 Paygamberim, Muhammed/ Peygamberim Muhammed!
 Tilim kelgey kelmege/ Dilim dönsün kelimeye,
 Alla Taala carattıñ/ Allahü Teala yarattın.⁶⁶¹

İmanlı olmak ve tam anlamıyla inanmak Kırgız halk şiirlerinde şu şekilde terennüm edilmektedir:

Iymanıñdı Külkaakım/ İmanını Külkaakım!
 Kamil kılsın Külkaakım/ Kamil yapsın Allah'ım.⁶⁶²

Burada inanırken iman şartlarından her birine tam olarak inanma yani kamil olarak inanma kastedilmiştir. İmanlı olmak, Ramazan manilerinde ya da Kırgızca'daki şekliyle “Caramazan”larda şu şekilde dile getirilmiştir:

Car Muhammed aytıp ötkön caramazan/ Yar Muhammed söyleyip geçmiş ya
 Ramazan,

Can cadoldoşuñ ıyman şerik orozo can/ Yan yoldaşın iman şerik oruç can.⁶⁶³

Burada Hz. Muhammed tarafından, tüm müslümanların tutmaları için söylenen Ramazan orucu ve inanan kimse için imanının şerik olması bildirilmiştir. Kırgız şifahi geleneğinde imanlı olmanın önemi üzerinde durduktan sonra şimdi iman esasları hakkında bilgi verelim.

a) Allah

İslam inancına göre Allah'ın var olduğuna, yegane yaratıcı ve mabud olduğuna inanmak iman esaslarının ilkinin oluşturmaktadır. Kırgız deyimlerinde Allah, “Alda kanday/ Allah nasıl”, “Aldam berdi bişarat/ Allah'ım verdi beşaret”, “Aldayar taksır/ Allah yar taksîr (mühterem)”, “Barbardiger car boluu/Pervardiger yar olma” şeklinde kullanılmaktadır.⁶⁶⁴ İslam inancına göre Allah, akılla bilinen varlıktır. Bu husus bir Kırgız atasözünde şu şekilde dile getirilmiştir: “Kudaydı közüñ menen körbösoñ, akılıñ menen taanı/ Allah'ı gözünle görmediysen, aklınla

⁶⁶¹ Barpı, I, s. 118.

⁶⁶² Diniy Okuyalar, s. 44.

⁶⁶³ Diniy Okuyalar, s. 56.

⁶⁶⁴ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 14-15.

tanı.”⁶⁶⁵ Akıl ile Allah’ın varlığının ve birliğinin bilinebileceğine, birçok ayet delil olarak gösterilebilir. Bunlardan en dikkat çekici olanı, Hz. İbrahim’in daha çocukluk dönemlerindeyken, parlaklıklarına bakarak yıldızı, ayı, güneşi Rab olarak kabul etmesi, daha sonra bütün bunların batmalarıyla, zamanla yok olan şeylerin Rabb olmayacaklarını idrâk etmesi ve neticede gerçeği görerek “...ben, yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan varedene çevirdim ve artık ben O’na ortak koşanlardan değilim”⁶⁶⁶ ayetidir. Bu hususa Manas destanında da işaret edilmiştir:

Añdasan-dep kuduret/ Anlarsın diye Allah,
Akıl degen biri bar/ Akıl denen bir kimse var,
Añdap munu bilip al/ Anlayıp bunu bil, öğren.
Kudaylığın bilsin dep/ (O) ilah olduğunu bilsinler diye,
Sizder menen bizderdi/ Sizler ile bizleri
Calgan cayga ciberdi/ Yalan yere (yani dünyaya) gönderdi.
Aktın bilip birligin/ Hakk’ın bir olduğunu bilerek
İyman kılıp imeret/ İman ederek kendine çeker,
Al beyıştin bülösü/ O (kimse) cennetin ehlidir.⁶⁶⁷

Dikkat edilirse mısralarda Allah ve iman kelimelerinin yanısıra akıl, ak/Hak kelimeleri de Arapça’dan geçmiştir.

“Kuday degen kuru kalbayt / Allah diyen insan boş kalmaz”,⁶⁶⁸ “Adamdın oozunda bolso, Allanın kulagında/ İnsanın ağzında olursa, Allah’ın kulağında (olur)”⁶⁶⁹ gibi atasözlerindeyse, insanın Allah’ı anması, O’na güvenmesi ve dua etmesi konu edilmektedir. O’na her şeyiyle yönelip güvenen, O’ndan isteyen, başka hiç kimseden medet ummayan kişiye Allah yeter. Atasözünden ilk bakışta anlaşılan budur. Kuran-ı Kerim’de, bu anlama yakın pek çok ayet bulunmaktadır. Örneğin, Ahzab suresinde Allah şöyle buyurmaktadır: “Allah’a güven, vekil olarak Allah sana yeter.”⁶⁷⁰

⁶⁶⁵ Erkayım Şaripova, s. 77.

⁶⁶⁶ En’âm, 6/79.

⁶⁶⁷ Manas, II, s. 145.

⁶⁶⁸ Kırgız Makal Lakaptarı Cana Uçkul Söz Türkümdörü, haz. G. Tacieva, A.Kurmanbekova, 2004, s. 188.

⁶⁶⁹ Erkayım Şaripova, s. 77.

⁶⁷⁰ Ahzab 33/3.

Kırgız halk şiirlerinden “Dini” adlı eserde, Babarâhim Meşreb adlı divanenin Kalmuk hükümdarının kızı olan Külkaakı’yı Allah’a iman etmeye çağırması da ilgi çekicidir:

Bir Allaga ıymanga/ Bir Allah’a imana,
Kana kel kir Külkaakım/ Hadi gel gir Külkaakı’m!⁶⁷¹

Kur’an-ı Kerim’de birçok yerde Allah’ın bir olduğu belirtilmiştir. Örneğin, İhlas suresinde şöyle anlatılmaktadır: “(Ey Muhamed), de ki: O Allah bir tektir. Allah her şeyden müstağnî ve her şey O’na muhtaçtır. O doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O’na denk değildir.”⁶⁷²

Allah’a ve elçisi olan Hz. Muhammed’e iman etmenin Kırgızlar arasındaki önemini Manas destanından da görmek mümkündür. Bir Müslüman hükümdarı ve gazi olan Manas’ın, gittiği her yerde İslam dininden bahsedip, halkı imana çağırdığı şu şekilde ifade edilmektedir:

İntımakka kel dedi/ İttifaka gel dedi,
La ilaha illa Allah/ La ilahe illallah,
Kelme keltir sen dedi/ Kelimeyi söyle sen dedi.⁶⁷³
Caratkanım barda dep/ Yaratıcım var diye,
Akılıña il dedi/ Aklında tut dedi,
Kelme şaadat keltirip/ Kelime-i şهادeti söyleyip,
Catıksın kızıl til dedi/ Alışsın kırmızı dil dedi.⁶⁷⁴

Burada Arapça’dan Kırgızca’ya geçmiş ıntımak/ittifak ve kelme şaadat/kelime-i şهادet kelimeleri göze çarpmaktadır.⁶⁷⁵ Kur’an-ı Kerim de, insanları şöyle imana çağırmaktadır: “Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği Kitab’a ve daha önce indirdiği kitaba iman (da sebat) ediniz. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkar ederse tam manasıyla sapıtmıştır.”⁶⁷⁶

⁶⁷¹ Diniy Okuyalar, s. 37.

⁶⁷² İhlâs 112, s. 1–5.

⁶⁷³ Manas, II, s. 157.

⁶⁷⁴ Manas, II, s. 157.

⁶⁷⁵ Arapça’daki ittifak sözü Kırgızcaya bozularak ıntımak şeklinde kullanılmıştır. K. K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, çev. Abdullah Taymas, Ankara 1988 I, s. 355.

⁶⁷⁶ Nisa 4, s. 136.

Kırgızlar'ın İslamiyet'i kabulü yani iman etmeleri, yine Manas'ta şu mısralarda anlatılmaktadır:

Çoğulup turgan köpçülük/ Toplanıp duran kalabalık,
La ilaha illa Allah/ La ilahe illallah,
Muhammed Rasulullah/ Muhammeden Resulullah
Kelme şaadat car kılıp/ Kelime-i şهادeti ilan ederek,
İyman ayttı küñgürlöp/ İman ettiler söyleyip,
Calbarıp calgız Allaga/ Yalvararak bir olan Allah'a.⁶⁷⁷

Halk şiirlerinde, Allah'a imanın yanı sıra, onun sıfatları hakkında da bilgiler verilmektedir. Örneğin, XVI-XVII. yy. düşünür ve şairlerinden biri olan Sançı Sınçı, Allah'ın kudret sıfatından şöyle bahseder:

Kuday taala kudret/Allahü Teâla kudret
Ötkörüp sından kan kılrat/ Geçirip sınamalardan han kılacak.⁶⁷⁸
Bir diğər halk şiirinde Allah'ın yaratıcı sıfatı şu şekilde anlatılır:
Calgız Alla bolboso/ Yalnız Allah olmazsa,
Canıñ kaydan caratıldı/ Canın (ruh) nerden yaratıldı.
Canıñ kirip ang kılğan/Canın girerek av yapan,
Deneñ kaydan caratıldı/ Bedenin (ten) nerden yaratıldı.⁶⁷⁹

Bununla ilgili Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde bilgiler yer almaktadır: "İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi ki hemen apaçık bir hasım kesilir ve kendi yaratılışını unuttur da: Çürümüş kemikleri kim yaratacak? diyerek bize misal vermeğe kalkar."⁶⁸⁰ Böyle soru soran insanlara, yine Kur'an cevap vermiştir.⁶⁸¹

Allah'ın yaratıcı olduğu bir Ramazan manisinde şu şekilde açıklanmaktadır:
Atına kurman boloyun caratkanga/ Adına kurban oluyum yaratıcıya,
Aalamdı on segiz min caratkanga/ On sekiz bin âlemi yaratana.⁶⁸²
Burada Allah'ın yaratıcı olduğu ve Arapça'da Kırgızcaya geçmiş olan

⁶⁷⁷ Manas, II, s. 191.

⁶⁷⁸ "Sançı Sınçı", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 247.

⁶⁷⁹ Diniy Okuyalar, s. 48.

⁶⁸⁰ Yasin, s. 77-79.

⁶⁸¹ Haşr 59/24; En'am 6/102; Fâtır 35/3; Ra'd 13/16; Hicr 15/28; Yasin 36/81.

⁶⁸² Diniy Okuyalar, s. 17.

aalam/âlem'in de yaratıcısının Allah olduğu bildirilmiştir. Kur'an'da birçok yerde Allah'ın alemini yarattığı belirtilmektedir.⁶⁸³ Bunlardan Hicr suresinin 85. ayetinin meali şöyledir: “Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri ancak hak ile yarattık. O saat (kıyamet), mutlaka gelecektir.” Kırgız deyimlerinde ise Allah'ın her şeyden büyük ve yüce olduğu ifade edilen “Aldo akpar/ Allahü Ekber” ve Allah'ın oturduğu mekân olan “Arşı aglaa/ Arş-ı A'lâ”, “Arşı kursi/ Arş-ı Kursi” ibareleri Kırgız sözlü kültürünün diğer türlerinde de konu edilmektedir.⁶⁸⁴ Bununla beraber Kırgızlar'ın namazdan sonra Allah'ı tesbih ederek “Taspiy aytuu/ Tesbih etme, “Tespe tartuu/ Tesbih çekme” deyimlerini kullandıkları görülmektedir.⁶⁸⁵

b) Melekler

Meleklerle iman, İslamda iman esaslarından ikincisidir. Melekler duyu organlarımızla idrak edilemeyen, gözle görülmeyen nuranî ve ruhanî varlıklardır. Bu sebeple melekler hakkındaki tek bilgi kaynağı vahiy ve sahih hadislerdir. Meleklerle inanmamak bir bakıma vahyi, peygamberi, peygamberin getirdiği kitabı ve tebliğ ettiği dini de inkar etmek anlamına gelmektedir. Bir takım görevleri bulunan meleklerin sayısı hakkında bilgi yoktur.⁶⁸⁶ Ancak bunlardan bir kısmı ve vazifeleri Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Muhammed'in hadislerinde bildirilmiştir. Bu bilgilere göre “büyük melekler” olarak tanınan dört melek vardır ki, bunlar: Cebrail, Azrail, İsrail ve Mikail'dir. Manas destanında Manas ile kırk çiltlen (kırklar)⁶⁸⁷ arasında geçen dialogda adı geçen melekler hakkında şu bilgiler geçmektedir:

A kuday menen süylöşkön/ O Allah ile konuşan,
 Berişte degen kim dedi/ Melek denen kim dedi.⁶⁸⁸
 Kırk çiltlen'in Manas'a verdiği cevabı:
 Mekayil, Azireyil/ Mikail, Azrail,

⁶⁸³ En'am 101; A'raf, 54; Yunus 3; Hud 7; Hicr 85; Nahl 3.

⁶⁸⁴ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 16-17, 32-33.

⁶⁸⁵ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 238.

⁶⁸⁶ el-En'am, 6/9,100; el-Hicr 15/8; el-Fâtır 35/1.

⁶⁸⁷ Farsça “çihil” ve “ten” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen çiltlen ibaresi tasavvufta “kırk beden” ya da “kırk kişi” anlamına gelmektedir. **Okyanus Türkçe Sözlük**, haz. P. Tuğlacı, İstanbul 1971-74, I, s. 470, III, s. 2822.

⁶⁸⁸ Manas, II, s. 332.

Anık oylop munu bil/ İyi düşünerek bunu bil.
 Birinin atı Cebireyil/ Birisinin adı Cebrail
 Köz körbögön bu bir cel/ Göz görmeyen bu bir yel.
 Isırayıl biri deyt/ İsrail adlı birisi
 Barça candın ruhun/ Tüm canlının ruhunu
 Bağıp azır cürü deyt/ Şimdi gözetlemektedir.⁶⁸⁹
 O zaman Manas onlardan:
 Törtöö elebi?-dep surayt/ Sadece dördü mü?-diye sorar.⁶⁹⁰
 Kırk çiltin'in verdiği cevap:
 Töbönüzdö kök dedi/ Tepenizde (yukarıda) gök dedi,
 Törtöö emes köp dedi/ Dördü değil çok dedi.
 Beriştinin işine/ Meleğin yaptığı işlerin
 Meenetine san cetpeyt/ Faaliyetlerine sayı ulaşmaz
 Köptüğünö berişte/ Çokluğuna meleğin
 Esep kısap san cetpeyt/ Hesap kitap yetmez.⁶⁹¹

Görüldüğü gibi Kırgızlar dört büyük meleğin yani Cebrail, Azrail, Mikail, İsrail ve diğer meleklerin sayısı ve yaptığı faaliyetler hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Ayrıca Kırgızlar arasında “Ohıy alıp kelüü/ Vahiy getirme” deyimini vardır ki, bu ibare Cebrail'in vahiy getirme işi için kullanılmıştır. Karasaev, buna ilişkin Manas'tan şu örneği vermektedir:

Bergen kabar berişte/ Melek haber vermişti,
 Kürkürögön tabışı/ Gürleyen sesi
 Küldü curtka bilingen/ Tüm yurda bilinen,
 Ohıy alıp kelişti/ Vahiy getirdiler.⁶⁹²

Burada geçen haber, küllü (her, tüm) ve vahiy kelimeleri Arapça' dan berişte/perişteh kelimesi Farsça'dan aynı anlamlarda Kırgızca'ya geçmişlerdir.

Meleklerin Allah'ın emirlerini yerine getirdiklerini ve günah işlemediklerini göz önünde bulunduran Kırgızlar, küçük çocukları da onlara benzetmişler ve bu

⁶⁸⁹ Manas, II, s. 333.

⁶⁹⁰ Manas, II, s. 333

⁶⁹¹ Manas, II, s. 333.

⁶⁹² Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 201-202.

yüzden “Bala berište bolot/ Çocuk melek olur” demişlerdir.⁶⁹³ Diğer bir atasözünde ise aklıyla hareket eden güzel hanımların melek derecesine yükseleceğine işaret edilmiştir:

Acarluu ayal adamdın periştesi/ Güzel hanım insanın meleği,
Akılduu ayal erkektin şerikteşi/ Akıllı hanım erkeğin şeriki.⁶⁹⁴

Kırgız atasözlerinde meleklerin varlığı ve onların görevleriyle ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Bir atasözünde şöyle denilmektedir: “Perişte toktotot -şaytan şaşırat/Melek engeller, sakındırır, şeytan saptırır (şaşırtır).”⁶⁹⁵

Halk şiirlerinden birinde meleklerin toplandığı yer hakkında bilgi verilmiştir:
Perişteler toptolup/ Melekler toplanıp,
Kalgan cayga barsaň/ Kaldığı yere gidersen.⁶⁹⁶

Kur’ an’ da Cehennem’ de görevli meleklerden de bahsedilmektedir ki,⁶⁹⁷ bir manzum eserde, bununla ilgili şu bilgiler geçmektedir:

Karap turgan perişte/ Bakmakta olan melek,
Tayagın karmap kayrattuu/ Dayağını tutarak gayretli.⁶⁹⁸

Burada da kayrattuu kelimesi Arapça gayret kelimesinden girmiştir. Eserlerde en fazla zikredilen melek, insanın canını almakla görevli olan ölüm meleği Azrail’dir. Onunla ilgili “Ölüm cana Ölgöndön Soň” adlı eserde şunlar anlatılmıştır:

Azireyil perişte/ Azrail (adlı) melek,
Cetip kelet bir künü/ Yetişir bir gün
Kudayım buyruk kıldı dep/ Allah’ım emretti diye
Acalıñ keldi bugün dep/ Ecelin geldi bugün diye.
Alla taala rabbımın/ Allahü Teala Rabbimin,
Amanatın bergin dep/ Emanetini ver diye.⁶⁹⁹

⁶⁹³ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 60-61.

⁶⁹⁴ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 178.

⁶⁹⁵ **El Öñörü-** Elge Makal Lakaptar, s. 21.

⁶⁹⁶ Diniy Okuyalar, s. 52.

⁶⁹⁷ “(Cehennem) başında ondokuz (bekçi) vardır. Cehennem bekçilerini yalnız meleklerden yaptık”. Müddessir 74/30-31.

⁶⁹⁸ Diniy Okuyalar, s. 72.

⁶⁹⁹ Diniy Okuyalar, s. 9. Arstanbek de “Sanat” adlı şiirinde Azrail’in insanların canlarını almakla görevli melek olduğunu belirtmektedir. “Arstanbek Buylaş uulu”, Türkiye Dışındaki Türk

Burada Allah ve Azrail kelimeleri dışında, acal/ecel, Rab, amanat/emanet kelimeleri de geçmektedir ki, bunların hepsi Arapça'dan Kırgızca'ya geçmişlerdir. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de Azrail'in görevi şu şekilde anlatılmıştır: “De ki: “Sizden sorumlu ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz.”⁷⁰⁰ Mollo Niyaz'ın “Sanattar” adlı manzum eserinde kabirde sorumlu sorgu meleklerinden şu şekilde bahsetmiştir:

Ölüp kalsañ bir künü/ Ölürsen bir gün,
Parišta kiret surakka/ Melek girer sorguya
Coobunu berbeseñ/ Cevabı veremezsen
Canıñ kalar frakka/ Canın kalır ayrılığa.⁷⁰¹

Azrail hakkında bilmecelerde de bazı bilgiler bulunmaktadır:

Gür-gür etet/ Gür gür eder,
Kümüröyün çakırat/ Kümüröyü çağırır,
Tor at başın iykeyt/ Doru at kafasını sallar,

Asireyil oozun açat/ Azrail ağzını açar. (cevabı: körük, demir, çekiç, kerpeten).⁷⁰²

Kırgızlar tarafından “can algıç/ can alıcısı” ya da diğer bir deyişle korku meleği olarak görülen bu melek, bilmecede de belirtildiği üzere, demirin şekilden şekile girmesine sebep olan körüğe benzetilmiştir. Nitekim bu konuda Kur'an-ı Kerim'de şunlar belirtilmiştir: “O, kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sahibidir. Size koruyucular gönderir. Nihayet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar. Onlar vazifede kusur etmezler”.⁷⁰³

Kırgız ağıtlarında melekler ve özellikle de Azrail hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁷⁰⁴ Bunlardan biri, ölen bir bey için, karısının söylediği şu beyittir:

Altı (colu) atar kural mürüsündö/ Altı (kere) atıcı silah omuzunda,
Azireyil canında/ Azrail yanında.

Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 277.

⁷⁰⁰ Secde 32/11.

⁷⁰¹ Mollo Niyaz, s. 25.

⁷⁰² Kırgız El Tabışmaktarı, Canılmaçtarı, Kalptarı, haz. C. Mukambaev, C. Taştemiroy, Frunze 1971, s. 136.

⁷⁰³ En'am 6/61.

⁷⁰⁴ Koşoktor, s. 195, 225, 249.

Suusagan ubakta su berip/ Susadıgın zaman su vererek,
Bolbodum senin canında/ Olamadım senin yanında.⁷⁰⁵

Deyimlerde “Kiraman katibin/ Kirâmen Kâtibin”, “MünkürNankir/ Münker, Nekir” şeklinde diğer meleklerden de bahsedilmektedir ki, bu ibarelerin İslamiyet ile birlikte girdiği açıktır.⁷⁰⁶ Mollo Niyaz bir şiirinde insanın kabir hayatında Münker ve Nekir melekleri tarafından sorguya tabi tutulacağını belirtmektedir:

Adamzat ketse kabırğa/ Ademoğlu giderse kabrine,
Perişte kiret suraka/ Melek girer sorguya,
Beçara aziz afandim/ Zavallı aziz Efendim.⁷⁰⁷

Yine burada adam/Âdem, kabır/kabir, aziz kelimeleri Arapça’dan Kırgızca’ya geçmiş kelimelerdir.

c) Kitaplar

Kitaplara iman, Allah tarafından bazı peygamberlere bir takım kitaplar indirildiğini ve bu kitaplarda bulunan şeylerin hepsinin doğru ve hak olduğunu kabul etmek, inanmak demektir. Bir insan, Allah’ın peygamberlerine indirdiği ilahi kitaplara inanmadıkça Müslüman olamaz. Ancak bu ilahi kitaplardan bir kısmı tamamen kaybolmuş, elimizde onlardan hiçbir eser kalmamıştır. Bir kısmı da ya, elimizde bozulmuş ve ilahi kitap olma özelliğini kaybetmiş olarak vardır ya da Allah’ın vahyettiği şekilde, arılığını ve duruluğunu korumuş, hiçbir bozukluğa uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Kitaplara iman konusunda Kırgız sözlü kültüründe bilgiler bulunmaktadır. “Asmandan tüşkön tört kitep/ Sema’dan indirilmiş dört kitap” şeklinde deyimlerde yerini bulan dört kitap, Kırgızlar arasında Toorat/Tevrat, Zabur/Zebur, İncil ve Kur’an şeklinde de ifade edilmektedir.⁷⁰⁸ Halk şiirlerinden “Kıyınçılıkka Sabır” adlı eserde Allah’ın ismi zikredilen ve ondan gelen dört kitap şöyle beyan edilmiştir:

Allanın atı cazılğan/ Allah’ın ismi yazılı,

⁷⁰⁵ Koşoktor, s. 225.

⁷⁰⁶ Karasaev, ayrıca Kırgızlar arasında adı geçen meleklerin görevleri hakkında bilgi veren hikayeleri de vermektedir. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 142, 195-196.

⁷⁰⁷ Mollo Niyaz, s. 136

⁷⁰⁸ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 34.

Köktön tüşkön tört kitep/ Gökten inen dört kitap
 Aktan kelgen carıkka/ Haktan gelen aydınlığa,
 Kılıptır akırı amirin/ Kılmıştır sonunda emrini.⁷⁰⁹

Burada kitep/kitap, akırı/ahiri (sonu) ve amir/emir, Arapça'dan geçmiş kelimelerdir. Kur'an'da bu dört kitaba işaret eden ayetlerin var olduğunu görmek mümkündür.⁷¹⁰ İslamiyet'i kabul eden Kırgızlar doğal olarak Kur'an'ı "Kalami şarip/ Kelâm-ı Şerîf", "Kalamullo/ Kelâmullah", "Kurani Karim/ Kur'an Kerim" şeklindeki deyimlerle ifade etmişlerdir ve bunların tümü Arapça'dan geçmiştir.⁷¹¹ Hatta Kırgız atasözlerinden birinde Kur'an'ın Kelamullah, yani Allah'ın sözü olduğu bildirilmektedir: "Kurandın özü- Kudaydın sözü / Kur'an Allah'ın kelimidir."⁷¹² Atasözünde açıkça görüldüğü gibi, Allah tarafından Hz. Muhammed'e vahyolunan Kur'an, Allah'ın kelimidir. Ayete-i kerimelerde bu husus gayet açık ve net ifade edilmektedir. Birkaç ayette bulunan bu mealdeki ayetler şöyledir: "Eğer ortak koşanlardan biri, güvence dileyip yanına gelmek isterse, onu yanına al ki, Allah'ın kelamını işitsin."⁷¹³ "Onlar, Allah'ın kelamını değiştirmek istiyorlar."⁷¹⁴ Her iki ayet-i kerimede geçen, "Allah'ın kelamı" ifadesinden maksat, Allah'ın sözü, yani Kur'an'dır. Atasözünde, Kur'an'ın Allah kelamı olduğunun bildirilmesi, bu ayetlerde Kuran'ın Allah kelamı olduğunun açıkça bildirilmesinden kaynaklanmaktadır. Eğer ayetlerde Kur'an'ın Allah kelamı olduğu bildirilmemiş olsaydı, bu mana ve inanç, atasözlerine bu şekilde yansıyamazdı. Bir diğer atasözünde, "Bir tamgasın bilbesen da, Kurandı karmap turganına kuban/ Bir harfini bilmesen de, Kur'an'ı elinde tuttuğuna sevin" denmekle Kur'an-ı Kerim'in yüce bir kitab olduğu bildirilmiştir.⁷¹⁵ Hatta bazı Kırgız atasözlerinin Kur'an ayetlerinden mülhem olduğu ifade edilmektedir. Karasaev, "Calgızdık Kudayga caraşkan/ Teklik Allah'a hastır" atasözünün İhlâs suresinin "Kul huvallahu ahad/ De ki, O, Allah birdir" ayetinden geldiğini belirtmektedir. Çünkü Fatiha, Yâsîn sureleri gibi İhlas suresi de Kırgızlar

⁷⁰⁹ Diniy Okuyalar, s. 120.

⁷¹⁰ Maide 5/43-47; İsra 17/55.

⁷¹¹ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 118.

⁷¹² Tacieva, Kurmanbekova, s. 51.

⁷¹³ Tevbe 9/6.

⁷¹⁴ Fetih 48/15.

⁷¹⁵ Erkayım Şaripova, s. 77.

arasında çok sık okunmuştur.⁷¹⁶ Diğer taraftan “Kümpayküm boluu/ Kün fa yekûn” ibaresi de Yâsîn suresinin 83. ayetinden girmiş deyimdir.⁷¹⁷

Manas destanında da Kur'an'ın gerçek kitap olduğu ve müslümanların Kur'an'da geçen emirleri yerine getirmeleri gerektiği şu şekilde tasvir edilmiştir:

Kuday calgız, Kuran çın/ Allah yalnız, Kur'an gerçek

İslam dini ak dedi/ İslam dini hak dedi.⁷¹⁸

Eki ayak butuñar/ İki ayağınız

Kurandın sözün tutuñar/ Kur'an'ın sözünü tutunuz⁷¹⁹

Diğer taraftan Camansarı Nurudin adlı şair müslüman çocuğa Kur'an-ı Kerim'in hatasız olduğunu, inanmayanların onu açıp bakmalarını ve namazını da bozmadan devam ettirmeleri şöyle tavsiye etmektedir:

Katası bar dep oylosoñ/ Hatası var diye düşünürsen,

Kurandan açıp kara/ Kur'andan açıp bak.

Eç buzbagın namazdı/ Sakın bozma namazı,

Musulmandın balası/ Müslümanın çocuğu.⁷²⁰

Kur'an-ı Kerim de bu hususu şöyle açıklamaktadır: “O Kitap (Kur'an); onda asla şüphe yoktur. O, müttakîler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir.”⁷²¹

Deyimler içerisinde de “Kuran tüşürüü”, “Kuran katma kılúu”,⁷²² “Kuran okuu, kuran okutuu”⁷²³ şeklindeki ibareler bulunmaktadır. Bu ibareler Kur'an-ı Kerim'i baştan sona hatmetme fiili için kullanılmıştır. Diğer taraftan deyimlerden

⁷¹⁶ Karasaev, bu surelerin Kırgız mollaları tarafından namazda, ölen ya da hasta olan insanlar için okunduğunu belirtmektedir. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 21, 82-83, 163.

⁷¹⁷ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 170.

⁷¹⁸ Manas, II, s. 139.

⁷¹⁹ Manas, II, s. 190.

⁷²⁰ Diniy Okuyalar, s. 72.

⁷²¹ Bakara 2/2. Diğer bir ayetin mealı: “Ey Muhammed! İçinde şüphe olmayan bu Kitap, alemlerin Rabbinin indirmesidir. Yoksa “Onu kendisi uydurdu” mu diyorlar? Hayır, o senden önce kendilerine bir uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi doğru yola gelsinlee diye uyarman için, Rabbinden gelen gerçektir.” Secde 32/2-3.

⁷²² Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 208.

⁷²³ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 208.

“Kurankana boluu”,⁷²⁴ “Kurandın tapsiri”⁷²⁵ gibi ibareler de Kırgızlar arasında sık sık kullanılmıştır.

Ağıtlarda da Kur'an-ı Kerim'in müslümanların kutsal kitabı olduğu, hatta Kur'an'ın yedide birine verilen “Aptiyek/ Haftiyek” adlı kitabı okudukları bilinmektedir:

Aptiyek başı Kuran ele/ Haftiyek başı Kur'an'dı,
Atka belin çırmaldı/ Ata belin çevrildi.⁷²⁶

d) Peygamberler

Müslümanlığın iman esaslarından biri de Peygamberlere imandır. Peygamber, Allah ile kulları arasında bir elçi bir aracı demektir. Allah insanlar arasından seçtiği bir takım şahsiyetleri bu iş için görevlendirmiş, kullarına kendi buyruk ve yasaklarını bu kişiler aracılığıyla bildirmiştir.⁷²⁷ Kırgız sözlü kültüründe Hz. Muhammed başta olmak üzere diğer peygamberler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bunların en güzel örnekleri ağıtlarda bulunmaktadır ki, adı geçen ve kendileri hakkında bilgiler verilen peygamberler şunlardır: Hz. Adem,⁷²⁸ Hz. Yusuf,⁷²⁹ Hz. İdris,⁷³⁰ Hz. İsa,⁷³¹ Hz. Muhammed.⁷³² Diğer taraftan Kur'an'da adı zikredilen peygamberlerden bazıları hakkında şiirlerde, deyimlerde, efsanelerde ve Ramazan manilerinde de bilgiler bulunmaktadır.⁷³³ Nitekim deyimlerde Musa (a.s.), Davud (a.s.) ve Hızır (a.s.)

⁷²⁴ Kur'an okumayı bilme anlamında kullanılır. Eski zamanlarda Kırgızlar'a gelen hoca ve mollalar insanlara Kur'an okumayı ve namaz kılmayı öğretmişlerdir. Kur'an okumayı öğrenen insana da, “kurankana boldu” derlermiş. Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 209-210.

⁷²⁵ Kurandın tapsiri, Kur'anın açıklanması veya tefsir edilmesine denir. Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 209.

⁷²⁶ Koşoktor, s. 239.

⁷²⁷ Kılavuz, s. 134.

⁷²⁸ Koşoktor, s. 216, 314.

⁷²⁹ Koşoktor, s. 247.

⁷³⁰ Koşoktor, s. 94, 247.

⁷³¹ Koşoktor, s. 248

⁷³² Koşoktor, s. 38, 87, 176, 222, 232, 239, 246, 271.

⁷³³ Bir Ramazan manisinde Davud ve Süleyman peygamberler hakkında şunlar ifade edilmiştir:

Dööt ata Sulayman/ Davud ata Süleyman,
Kural casap çıgargan/ Silah yapıp çıkaran,

hakkında bilgiler vardır.⁷³⁴ Efsanelerdeyse, Peygamberlerden Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. Lokman, Hz. İlyas, Hz. Hızır ve Hz. Muhammed'den söz edilmektedir.⁷³⁵ Örneğin, Karasaev "Kızır, İlyas koldosun/ Hızır, İlyas rehber olsun", "Lukman akim/Lokman Hekim", "Menin koluma da karga çıçaar/ Benim elime de karga sıçar" deyimlerinin menşei ile ilgili Kırgızlar arasında meşhur olan kıssalara değinmiştir.⁷³⁶ Kırgız deyimlerinde adı geçen peygamberlerin tümü için "Aley salam/ Aleyhi's-Selâm" ibaresi kullanılmıştır.⁷³⁷ Diğer taraftan ağıtlardan birinde Hz. Adem ile Hz. Havva'nın topraktan yaratıldıkları ve insanların da bunlardan geldikleri ifade edilmiştir:

Adam ata, Obo ene/ Adem ata, Havva ana,
Topuraktan caratıldı/ Topraktan yaratıldı.
Bardık adam balası/ Tüm insanoğlu,
Oşol eköönön taraldı/ İşte bu ikisinden yayıldı.⁷³⁸

Bununla birlikte peygamberler hakkında en fazla bilgi veren şair Barpı Alıkulov'dur. Onun eserlerinde Hz. Adem, Hz. Eyüp, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. Süleyman ve Hz. Muhammed hakkında bilgiler vardır. O bir şiirinde Hz. Muhammed'in hadisiyle ilgili olarak başlangıçtan günümüze 124 bin peygamberin gelip geçtiğini şu şekilde tasvir etmektedir:

Cüz cıyırma tört miñ daana/ Yüz yirmi dört bin tane
Paygambardın baarı ötkön/ Peygamberin hepsi geçmiş.⁷³⁹
Öte yandan Kırgız halk şiirlerinde de Hz. Muhammed ve diğer peygamberler

Oñ cagında kulagın/ Sağ tarafında kulağını,

İyri taptap çıgargan/ Eğri döverek çıkaran. Diniy Okuyalar, s. 79. Peygambeler hakkında bkz. "Cümamüdin Moldo", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 310-311.

⁷³⁴ Bu peygamberler deyimlerde "Asa-Musa", "Döötü koldosun "Kıdır aleysalamga coluguu" şeklinde geçmektedir. Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 43, 89-91, 222.

⁷³⁵ K. Baycigitov, Kırgız Mifteri, Ulaştırtarı cana Legendaları, Frunze 1985, s. 92-94; Ulaştırtarı, Legendalar, haz. B. K. Üküeva, G. Cutanova, Oş 2000, s. 20-21, 25-26; Erdem, s. 116.

⁷³⁶ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 175, 179-180, 188

⁷³⁷ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 19.

⁷³⁸ Koşoktor, s. 314.

⁷³⁹ Barpı, I, s. 117.

ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Hatta bazı eserlerin özellikle bir veya birkaç peygambere hasredildiğini görmek mümkündür ki, bunlardan “Kök koçkor” adlı manzum eser Hz. İbrahim ile oğlu Hz. İsmail’den bahsetmektedir.⁷⁴⁰ Bir diğer “Balaaga sabır/ Belâya sabır” adlı şiirde Hz. İsa’nın nüzulunun olmayacağı şu şekilde belirtilmiştir:

Azireti İsa asmandan/ Hazreti İsa semadan,
Kayra cerge tüşpögön/ Geri yere inmeyen.⁷⁴¹

Diğer taraftan peygamber olduğu tartışmalı olan Hızır hakkında Kırgız sözlü kültüründe bir çok bilgi bulunmaktadır.⁷⁴² Kırgızlar Hızır’ı özellikle günlük hayatlarında her an dile getirmişlerdir. Nitekim, Kırgız atasözleri içerisinde günümüzde de yaygın şekilde kullanılan bir atasözü şöyledir: “Coluñ şıdır, coldoşuñ Kıdır bolsun/ Yolun engelsiz (doğruca), yoldaşın Hızır olsun.”⁷⁴³ Kırgızlar bu atasözüyle birlikte “Kıdır daarısın, Bak karasın/ Hızır ilişsin, Mutluluk gelsin”, “Kıdır cıloolosun/ Hızır rehberin olsun” deyimlerini de sıkça kullanmışlardır.⁷⁴⁴ Diğer taraftan Hızır hakkında en çok Manas destanında bilgi bulunmaktadır:

“Anda Kızır kep aytat/ O zaman Hızır söz söyler,
Balam Manas-dep aytat/ Oğlum Manas diye söyler.
Ölü emessin tirüüsüñ/ Ölü değilsin dirisin,
Özüñ da meni bilesiñ/ Kendin de beni bilirsin,
Kızır degen men- dedi/ Hızır adlı ben dedi.”⁷⁴⁵

Kırgız sözlü kültürü içerisinde kendisinden en çok bahsedilen peygamber,

⁷⁴⁰ Eser tamamen bu ikisi hakkında olup, özellikle kurban ve kurban kesmenin menşei ile ilgili bilgileri üzerinde durmaktadır. Diniy Okuyalar, s. 94-100. Efsanelerden ikisi Hz. Nuh ve Hz. Davut ile ilgilidir. **Türk** Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi, haz. K. Kırbaşev, A. Akmatalliev, I, Ankara 2001, s. 148, 156.

⁷⁴¹ Diniy Okuyalar, s. 55

⁷⁴² Efsanelerden birinde Hızır (a.s.) insanoğluna hayatı boyunca üç kez rastlarmış (27, 47 ve 67 yaşında). İnsan, bu karşılaşmayı dikkat ederek hissettiği, farkına vardığı ve ona gereken saygıyı gösterebildiği zaman Hızır’ın duasına nail olurmuş, farketmediyse kaybolup gidermiş. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi, I, s. 150.

⁷⁴³ Kırgızlar Hızır ile birlikte Hz. İlyas’ı da dile getirmişlerdir. “Kızır, İlyas koldosun/ Hızır, İlyas rehberin olsun”. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 175.

⁷⁴⁴ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 99.

⁷⁴⁵ Manas, II, s. 125.

doğal olarak Hz. Muhammed'dir. Müslüman olan Kırgızlar, kendi deyimlerinde ona "Ak Rasul Allah/ Hak Resulullah", "Ak Azireti Paygamber/Hak Hazreti Peygamber",⁷⁴⁶ "Baygamber baarına azır/Peygamber tümüne hazır",⁷⁴⁷ "Paygamber caşı/Peygamber yaşı",⁷⁴⁸ "Paygambardın sünnetü/Peygamberin sünneti"⁷⁴⁹, "Mustapalar koldogon/Mustafalar rehber olan"⁷⁵⁰ gibi ibareleri kullanmışlardır. Örneğin, Kırgız şairi Kalıgul Bay oğlu (1785-1855) "Akır Zaman" adlı şiirinde "Ak azireti paygamber/ Hak Hazreti Peygamber" ibaresini kullanmıştır:

Ak azireti paygamber/ Hak Hazreti Peygamber,
Adam ata başçı bolup/ Adem ata öncü olarak.⁷⁵¹

Onun gerçek peygamber olduğu "Diniy okuyalar" adlı eserde de birçok yerde belirtilmiştir.⁷⁵² Manzum eserlerde Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili bilgiler de bulmak mümkündür.⁷⁵³ Bunun en güzel örneğini Manas destanında görmek mümkündür:

Aytkan sözü münayim/ Söylediği sözü mülayim (uygun)
Aalım kılğan Kudayım/ Alım yapmış Allah'ım
Aytkanının baarısı/ Söylediğinin tümü
Ayat, hadis cudayın/ Ayat hadis büsbütün.⁷⁵⁴

⁷⁴⁶ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 22.

⁷⁴⁷ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 57-58. Bu husus atasözlerinde de konu edilmiş ve: "Paygamber bardığına ıraazı / Peygamber (dine ters düşmeyen) her şeye rıza gösterir, onları hoş görür"⁷⁴⁷ şeklinde ifade edilmiştir. Kırgız Makal- lakaptarı, s. 197.

⁷⁴⁸ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 263-264.

⁷⁴⁹ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 264-265.

⁷⁵⁰ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 195.

⁷⁵¹ Muras, s. 33. Hz. Muhammed Kur' an' da: "Elbette sen gönderilen elçilerdensin" ayetiyle de gerçek peygamber olduğu belirtilmektedir. Bakara 2/252, Yasin 36/3, Fetih 48/29.

⁷⁵² Diniy Okuyalar, s. 37, 45, 47, 48, 49, 55, 81, 121.

⁷⁵³ Bir Ramazan manisinde Hz. Muhammed'in daha doğmadan yetim kaldığı belirtilmektedir:

Atına kurman boloyun Muhammedim/ Adına kurban oluyum Muhammed'im,
Atası ölüp caştayınan kalgan cetim/ Babası ölerken gençken kalmış yetim. Diniy Okuyalar, s. 19.
Diğer taraftan Kırgız mitlerinde de Hz. Muhammed'e yer verilmiştir. "Paygamber taş" adlı rivayette Hz. Muhammed'in dev gibi kocaman insan olduğundan ve onun kerametlerinden bahsedilmektedir. Ulaşım, Legendalar, s. 20-21.

⁷⁵⁴ Manas, I, s. 330.

Dikkat edilirse burada Hz. Muhammed hilm sahibi, âlim biri olarak tanıtılmakta, söylediği sözlerin hadis olduğu ve ayetlere mutabık olduğu anlatılmaktadır. Destanın devamında ise Hz. Muhammed'in soyu beyan edilmiştir:

Bir atası Kasımdır/ Bir atası Kasımdır
 Aytuun bilgin uşundan/ Rivayetini bil bundan
 Çoñ atasın surasan/ Dedesini sorarsan
 Atıdır Abdumutalib/ Adıdır Abdülmüttalib
 Cürüştürü bir kalıp/ Adımları aynı düzeyde
 Kaşım urugu degeni/ Haşım boyu adlı
 Arbagı aşık bir kalk/ Ruhu ayrıca bir halk
 Añdasañ, balam söz anık/ Anlarsan oğlum söz gerçek
 Aga tuugan baarısı/ Kardeş, akraba tümü
 Omor hapza degen bar/ Ömer Hafsa adlı var
 Kılımdı buzgan çañ salıp/ Asrı bozmuş tozlayıp,
 Öz atası Abdulla/ Kendi babası Abdullah
 Alda kança but casap/ Bir çok kere put yapıp,
 Satıp turgan ar cılda/ Satmıştır her sene.⁷⁵⁵

Bu mısralardan hareketle Kırgızlar'ın sadece Hz. Muhammed değil onun soyu hakkında da oldukça iyi bilgilere sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bu husus atasözleri tarafından da teyid edilmiştir ki, bunlardan birinde Hz. Muhammed'in damatlarına yani Hz. Osman ile Hz. Ali'ye saygı gösterdiğine işaret edilmiştir: “Küyöönü paygambarım sıylagan/ Peygamberim damada hürmet etmiştir.”⁷⁵⁶ Bir diğer atasözünde ise Hz. Muhammed'in müslümanları kardeş ya da bir başka deyişle bir bedenın organları olarak tanıtan hadisine işaret edilmiştir: “Kuday koşkon kuda bolot, Paygambar koşkon dos bolot/ Allah birleştiren dünür olur, Peygamber birleştiren dost olur.” Bu atasözleri, Kırgızlar arasında bugün de bütün canlılığıyla korunmaktadır.

Halk şairi Cümamüdün Moldo (1862-?), Hz. Muhammed'in Allah'ın habibi/ dostu olduğunu belirterek O'nun ümmeti için yanıp tutuştuğunu güzel bir üslupla anlatmıştır:

⁷⁵⁵ Manas, I, s. 330.

⁷⁵⁶ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 167-168.

Kudaydın dosu Mukambet/ Allah'ın dostu Muhammed,
 Ümmötüm dep zarlagan/ Ümmetim diye ağlamıştır.
 Ata menen enesin/ Babasıyla anasını,
 Dosunan surap albagan/ Dostundan isteyip almamıştır.
 Tilebedi atasın/ İstemedi babasını,
 Keçirgin dep zar ıylap/ Affet diye ağlayıp,
 Ümmötünün katasın/ Ümmetinin hatasını,
 Burkurap, bozdop ümmöt dep/ Yalvararak ümmet diye,
 Mukambet ötkön düynödön/ Muhammed geçmiş dünyadan.⁷⁵⁷

Dikkat edilirse ümmet kelimesi Kırgızca'da "ümmöt" şeklinde ifade edilmiştir. Nitekim, Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in ümmetine düşkünlüğü Tevbe 128, Kehf 6 ve Şuara 3. ayetlerinde geçmektedir. Bunlardan Tevbe 128. ayetin meali şöyledir: "Andolsun size kendinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatlidir, merhametlidir".⁷⁵⁸ Hz. Muhammed'in ümmetine düşkünlüğü bir Hadis'te şöyle zikredilmektedir: "Ey Rabbim! Ümmetimi, ümmetimi istiyorum!" diyeceğim. Rabb Teala: "(Çabuk onların yanına) git! Kimlerin kalbinde buğday ve arpa tanesi kadar iman varsa onları ateşten çıkar!" diyecek. Ben de gidip bunu yapacağım!"⁷⁵⁹

Manzum eserlerde Hz. Muhammed'in neslinden de söz edilmiştir ki, bilindiği

⁷⁵⁷ Muras, s. 281. Hz. Muhammed'in yetimlere, miskinlere, fakirlere ve hastalara yardım ettiğine işaret eden Barpı, peygamberin de ölümlü olduğunu ifade etmiştir:

Azireti Muhammed/ Hazreti Muhammed,
 Alladan tilep ıriskı/ Allah'tan dileyerek rızık.
 Tolturp kaynatkan/ Doldurarak kaynatmış,
 Cetimderdin kazanın/ Yetimlerin kazanını.
 Cetim menen cesirge/ Yetim ile dula,
 Ooruu ildettüü marizga/ Ağrı- illetli hastaya,
 Karıp menen miskinge/ Garip ile miskine,
 Cüzün burbay cardam kılğan/ Yüz çevirmeden yardım eden,
 Muhammed ötkön düynödön/ Muhammed geçmiş dünyadan. Barpı, I, s. 117-118.

⁷⁵⁸ Tevbe 9/128.

⁷⁵⁹ Buhari, Tevhid, s.36, 19, 37; Müslim, İman, s. 322: **Kütüb-i Sitte** Muhtasarı, haz. çev., İbrahim Canan, ed. Ahmet Hikmet Ünalı, XIV, Ankara 1992, s. 406; **Kütüb-i Sitte**: Hadis Ansiklopedisi, XIV, s. 213.

gibi onun soyu kızı Fatma'dan devam etmiştir.⁷⁶⁰ Peygamberin damadı, yani Fatma'nın kocası olan Hz. Ali, Kırgızlar'ın çok değer verdiği bir şahıstır. İsmi bir savaşa ya da sefere çıkılmadan önce mutlaka zikredilmiştir: "Cigit piri şaymerden koldosun/Yiğit piri Şah-ı Merdan himaye etsin."⁷⁶¹ Diğer taraftan şairler de Hz. Ali'nin önemi üzerinde durmuşlardır. Bu konuda tarihçi ve şair Magzuni (1822-?) şunları belirtmektedir:

Ee canım, parzantim, Kudayım saga car bolsun/ Ey canım, oğlum Allah'ım sana yar olsun.

Muhammat Mustafa dayım saga meyman bolsun/ Muhammed Mustafa her zaman sana mihman olsun.

Dayım tarbiya kılğan Çaryar bolsun/ Her zaman terbiye eden Çaharyar olsun.

Ali şer, Kuday dayıma birge bolsun/ Ali aslan, Allah her zaman birlikte olsun.⁷⁶²

Hz. Ali'ye "Esedullahi'l-Galib" (Allah'ın güçlü arslanı), "Haydar" (arслан) "el-Murtaza" gibi lakaplar verildiği bilinmektedir. Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye, Uhud harbinde gösterdiği üstün kahramanlık, cesaret ve fedakarlıktan dolayı, bu harpten ganimet olarak aldığı "Zülfikar" adlı kılıcı verdiği bilinmektedir.⁷⁶³ Manzum eserlerde Hz. Muhammed'in Ehl-i Beyt'inden Hasan ve Hüseyin'in genç yaşta vefat ettikleri dile getirilmiştir.⁷⁶⁴

⁷⁶⁰ Hz. Fatma hakkında bir Ramazan manisi için bkz. Diniy Okuyalar, s. 18. Ağıtlardan birinde Hz. Fatma hakkında şunlar belirtilmektedir:

Ak paygambar Muhammed/ Hak peygamber Muhammed,

Alige bergen Batmanı/ Ali'ye vermiş Fatma'yı,

Paygambar sünnötüdür berüü/ Peygamber sünnetidir vermek. Koşoktor, s. 271.

⁷⁶¹ Bu deyim bazen "Şay koldosun/Şah rehber olsun" şeklinde de kullanılmaktadır. Karasaev, Nakıl **Sözdör**, II, s. 270.

⁷⁶² Magzuni, s. 86.

⁷⁶³ Ethem Ruhi Fırlalı, İmam Ali (Ali İbn Ebi Talib), Ankara 1996, s. 10.

⁷⁶⁴ Cümamüdün Moldo bununla ilgili şunları belirtir:

Murunku candın baarı ötkön/ Önceki canın tümü geçmiş

Asan, Üsön çaş ötkön/ Hasan, Hüseyin genç ölmüş. Diniy Okuyalar, s. 83.

e) Ahiret

Ahiret gününe iman, İslamın iman esaslarından olup, genellikle Kur'an'da Allah'a imanla yan yana zikredilmiştir. İslam dini ahiret inancına büyük önem vermiştir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de Ahiret gününden bahsetmeyen hemen hemen hiçbir sure yoktur. İmanın bu esasına önem veren Kırgızlar da bunu sözlü kültürlerinin her yerine yansıtmışlardır. Nitekim, bir Kırgız atasözünde dünyanın geçici olduğu, Ahiret hayatının gerçek olduğu ve dolayısıyla Ahiret hayatına inanılması gerektiği şu şekilde belirtilmektedir: “Cerde cetpegen, akırette cetet”.⁷⁶⁵ Deyimlerde “Akır Zaman”⁷⁶⁶ şeklinde ifadesini bulan Ahiret'e iman, Manas destanında en güzel şekilde tasvir edilmektedir. Destanda Manas'ın cihada gittiği zaman, halka Ahiret hakkında bilgi verip inanmaları gerektiği şu şekilde bahsedilmiştir:

İslam dinin tutkun dep/ İslam dinini tut diye,
 Aga inanıp tutkun dep/ Ona inanıp tut diye
 Kıyamet künu kızık dep/ Kıyamet günü enteresan diye
 Tozok otu bul otton/ Cehennem ateşi bu ateşten
 Altmış ese ısıık dep/ Altmış kere sıcak diye.
 Tozoktun bolor suugu/ Cehennemnin olur soğuğu
 Bu suuktan dağı da/ Bu soğuktan daha da
 Cüz ese artık suuk dep/ Yüz kere fazla soğuk diye
 Ahiretin azabın/ Ahiretin azabını
 Ayıp turgan berişte/ Söyleyen melektir
 Azar kıldı kaapırlar/ Kafirler eziyet ettiler.
 Mından kiyyin Kудay dep/ Bundan sonra Allah diye
 Bul sürötkö kelişke/ Bu surete gelmeye
 Kıyamattın bayanın/ Kıyametin şeklini
 Kıyla ayıp bildirdi/ Bir çok kere söyledi
 Kaapırlık dinin büldürdü/ Kafirlik dinini yok etti.⁷⁶⁷

⁷⁶⁵ Erkayım Şaripova, s. 77. Atasözlerde Ahiret, Kıyamet, Cennet, Cehennemle ilgili bilgileri bulmak mümkündür. Kırgız Makal- lakaptarı, s. 93.

⁷⁶⁶ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 29-30.

⁷⁶⁷ Manas, II, s. 126.

Kırgız sözlü geleneğinde şair Toktogul Irçı, 1340-1357 yılları arasında hüküm süren Altın Ordu Han'ı Canıbek'in zalim birisi olduğundan bahsetmiş, onun Cehennem'e gireceğini şöyle ifade etmiştir:

Curttun sözün ukpastan/ Halkının sözünü dinlemeden,
Zalimdikke aylandın/ Zalime döndün,
Akıretke barganda/ Ahirete gidince,
Çıkpas torgo karmaldın/ Çıkılmaz ağa yakalandın.⁷⁶⁸

Diğer yandan Arapça'da Huri ve oğlanlar anlamına gelen ğılman kelimeleri Kırgızca'da "Ür menen ülman/Huri ile Ğılman" deyiimiyle Cennet'in güzellikleri bahsedilirken beyan edilmiştir.⁷⁶⁹ Cennet'in güzelliği halk şiirlerinden "Şaa Maşrap, Külkaaki" adlı eserde de şu şekilde ifade edilmiştir:

Akırette beyiş bar/ Ahiret'te cennet var,
İşenbeysiñ Külkaakım/ İnanmıyorsun Külkaakım!
Calgan düynö opaasız/ Yalan dünya vefasız,
Bilbeysiñbi Külkaakım/ Bilmiyormusun Külkaakım!⁷⁷⁰

Dikkat edilirse sözde durma, bir vaadi ifa etme anlamında olan vefa kelimesi Kırgızca'ya "opaa" şeklinde geçmiştir. Öte taraftan aynı eserde Kırgızlar arasında "Abzı kövsar" şeklinde kullanılan Havz-ı Kevser/Kevser Havz'ı hakkında da bilgi bulmak mümkündür:

Beyişke kirip taktıga/ Cennete girip tahta,
Olturbaysıñbı Külkaakım/ Oturmayacakmısın Külkaakım?
Abzı kövsar suusunan/ Havz-ı Kevser suyundan,
Cutpaysıñbı Külkaakım/ Yutmuyormusun Külkaakım?⁷⁷¹

Bilindiği gibi Kevser Havuz'u Hz. Muhammed'in diliyle şu şekilde beyan edilmiştir: "Cennette bir nehirdir. Allah onu bana verdi. O, süttten daha beyaz, baldan

⁷⁶⁸ "Toktogul Irçı", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 245.

⁷⁶⁹ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 261.

⁷⁷⁰ Diniy Okuyalar, s. 36.

⁷⁷¹ Diniy Okuyalar, s. 44. Aynı eserin bir diğer şiirinde şehid olarak ölen insanın huriler tarafından beklenildiği bahsedilmektedir:

Uçuuga kirgen şeyitti/ Uçmaya giren şehidi,

Ür kızı kütöt ülpüldöp/ Huri kızı bekler zarif olarak. Diniy Okuyalar, s. 74.

daha tatlıdır.”⁷⁷²

Eserlerde Ahiret hayatına hasredilen şiirlerin de olduğunu görmek mümkündür.⁷⁷³

Ahiret ve Ahiret hayatında neler olacağı en çok ağıtlarda yer almaktadır. Örneğin, Ahiret’te Mahşer adı verilen yerde herkesin Allah tarafından sorguya tabi tutulacağı şu şekilde ifade edilmiştir:

Makşardan bersin Kudayım/ Mahşerden versin Allah’ım,
İçe turgan bulagındı/ İçecek olan pınarını.⁷⁷⁴

Deyimlerdeyse Mahşer günü, “Makşar künü” şeklinde ifade edilmektedir.⁷⁷⁵ Diğer taraftan ölmek, öldükten sonra dirilmek ve Kıyamet’in kopması gibi Ahiret ile ilgili bilgiler de en çok ağıtlarda bulunmaktadır.⁷⁷⁶ Nitekim bir ağıtta insanın, öldükten sonra Ahiret’e göçeceği bildirilmektedir:

Acal cetip kün bütsö/ Ecel yetişip gün biterse,
Akiret karay col ketse/ Ahirete yönelip yol giderse,
Uluular menen kol berip/ Büyükler ile el verişip,
Urmattuu sizdey kim ötkön/ Hürmetli siz gibi kim geçmiş.⁷⁷⁷

Ağıtlardan birinde ölümle ilgili Hz. Adem’in oğulları Habil ile Kabil konu edilmiştir:

Abıldı Kabil öltürüp/ Habil’i Kabil öldürüp,
Ölüm kaldı sanattan/ Ölüm kaldı sanattan.⁷⁷⁸

Ölüm konusu da atasözlerinde yerini bulmuştur. Bunlardan birinde her canlının ölümü tadacağı şu şekilde ifade edilmiştir:

Amanat canga ölüm ak/ Emanet cana ölüm haktır
Acal- ölüm kayda cok/ Ecel-ölüm nerde yok,

⁷⁷² **Kütüb-i Sitte** Muhtasarı, XIV, s. 394; **Kütüb-i Sitte**: Hadis Ansiklopedisi, XIV, s. 198.

⁷⁷³ İnsan şeklinde anlatılmaya çalışılan cehennem ile cennet dialogu için bkz. Diniy Okuyalar, s. 4-8.

⁷⁷⁴ Koşoktor, s. 228. Mollo Niyaz da “Sanat Hasirat” adlı şiirinde Mahşer’de Allah tarafından tüm insanların diriltip hesap vereceğini belirtmektedir. “Mollo Niyaz”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 274.

⁷⁷⁵ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 236.

⁷⁷⁶ Koşoktor, s. 184, 216.

⁷⁷⁷ Koşoktor, s. 67.

⁷⁷⁸ Koşoktor, s. 38.

Aşıkkın işten payda çok/ Acele işten kazanç yok.⁷⁷⁹

Kur'an-ı Kerim'de ecel saati geldiğinde ne bir saat öne ne de bir saat geriye alınabilir demekle ecel geldiği zaman, insan ruhunun bedeni terkedeceği belirtilmektedir.⁷⁸⁰ İnsan ölüm gelmeden önce her şeyi iyi yapmalıdır. Bundan dolayı Kırgızlar'da: "Ölümdön başkanın baarının ertesi cakaşı/ Ölümden başka tüm işlerin erkeni iyidir".⁷⁸¹ Çünkü her insanın başında ölüm vardır. İnsan er geç ölümü tadacaktır.⁷⁸² Kırgızlar'ın İslamı kabul ettikten sonra İslam inancına uygun olarak ruhun ölümsüzlüğünü kabul ettikleri görülmektedir. Nitekim Kırgız düşünürü Asan Kaygı (XIV.yy), bu hususta şöyle demektedir: "Adam ölsö ölük, can ölböyt/ İnsan ölürse ölür, can (ruh) ölmez."⁷⁸³ Diğer taraftan İslamiyet'i kabul eden Kırgızlar'ın İslamın cihad anlayışından etkilendikleri ve bu yolda ölenlerin şehid olacağı kabul edilmekteydi. Bir atasözünde vatan sınırında ölen insanın şehid derecesinde olduğu şu şekilde ifade edilmiştir:

El çetinde coolap/ Halk (vatan) sınırında düşmanla savaşarak,
Kurman bolgon cigitti/ Ölen yiğide,
Öldü degen calgan kep/ Öldü demek yalan söz.⁷⁸⁴

Nitekim bu hususta Kur'an-ı Kerim'de şu ayetler vardır: "Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyin. Aksine onlar diridirler ancak siz farkında değilsiniz."⁷⁸⁵

Kırgızlar'ın göçebe olması hasebiyle atlara çok düşkün oldukları bilinmektedir. Onlar için attan ayrılmak küçük bir kıyamettir:

Kıyamet kayım kayda eken/ Kıyamet kayyum nerde imiş,

⁷⁷⁹ I. M. Mukasov, s. 113.

⁷⁸⁰ A' raf 7/34; Yunus 10/49; Nahl 16/61; Müminun 23/43; Münafikun 63/11.

⁷⁸¹ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 61.

⁷⁸² "Ölbögön canda ümüt bar/ Ölmeyen canda umut vardır."

Ölümdön başkanın baarı özü kelbeyt/ Ölümden diğerinin hepsi kendisi gelmez,
Ölüm surap kelbeyt/ Ölüm sorarak gelmez. Kırgız Makal- lakaptarı, s. 61, 78.

⁷⁸³ S. M. Mukasov, Traditsii Sotsialno-Filosofskoy Mıslı v Duhovnoy Kulture Kırgızskogo Naroda, Bişkek 1999, s. 145.

⁷⁸⁴ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 39.

⁷⁸⁵ Bakara, 2/154.

Attan ayrılğan cerde (tura) eken/ Atından ayrıldığın yerdeymiş.⁷⁸⁶

Bilmecelere de konu olan Kıyamet'in kopma anı tandıra şu şekilde benzetilmiştir:

Oozu kara Aşırmāt/ Ağzı kara Aşırmāt,

İçi kızıl Kıyamāt/ İçerisi kırmızı Kıyamet. (cevabı: dandır)⁷⁸⁷

f) Kader ve Kaza

Kader, sözlükte ölçü, miktar, bir şeyi belirli bir ölçüye göre yapmak, onu tayin etmek ve belirlemek anlamına gelir. İstılahta ise, Allah'ın ezelden ebede kadar olacak şeylerin zaman ve yerini, özellik ve niteliklerini, ne şekilde ve ne zamanda olacaklarsa onların hepsini ezelde bilip, o şekilde sınırlaması ve takdir etmesine kader denir.⁷⁸⁸ Kırgızlar'da "Tagdırga işenüü/Takdir'e inanma" şeklinde ifadesini bulan Kader ve Kazaya iman konusu deyimlerde de "Beşenege cazgandı körüü/ Alında ne varsa görme",⁷⁸⁹ "Cazmış degen ak söz/ Yazılmış olan hak sözdür",⁷⁹⁰ şeklinde ifade edilmiştir. Bu deyimlerden anlaşıldığı kadarıyla Kırgızlar, Kadere ve Kaza'ya inanma konusunda Cebriye görüşündeydiler.⁷⁹¹ Örneğin, Cümamüdün Moldo'ya ait olan "Cümamüdün Kazalı" adlı eserde buna benzer bilgilere rastlamak mümkündür:

Toktoto albayt malıñ acaldı/ Durduramaz malın eceli,

Tagdır bir cetse Alladan/ Takdir bir yetişirse Allahtan,

Tuugandın baarın öltürgön/ Akrabanın tümünü öldüren,

Duşmandın baarın aydagan/ Düşmanın tümünü süren.⁷⁹²

Bu mısralar Kur'an'ın şu ayetine uygun düşmektedir: "O öyle bir Rab'dır ki,

⁷⁸⁶ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 57.

⁷⁸⁷ Kırgız El Tabışmaktarı, Canılmaçtarı, Kalptarı, s. 164.

⁷⁸⁸ Kılavuz, s. 106.

⁷⁸⁹ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 75.

⁷⁹⁰ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 96.

⁷⁹¹ Ehl-i Sünnet'e göre her ne şekilde olursa olsun, bizi de yaptıklarımızı da yaratan Allahü Teala'dır. Fakat bilerek, irade ve seçme gücümüzü sarfederek yaptıklarımız bizim fiilimizdir. Bu fiil irademizi o yöne çevirmekle meydana gelmiştir. Bundan dolayı onlardan sorumluyuz. Kılavuz, s. 99-100.

⁷⁹² Diniy Okuyalar, s. 89.

sizi çamurdan yaratmış, sonra (her birinize) bir ecel tayin etmiştir.”⁷⁹³

Diğer taraftan bir ağıtta kader ve kaza anlayışı yukarıda anlattığımız şekilde tasvir edilmiştir:

Ölümdüü adam kalabı/ Ölümlü insan kalır mı?

Tagdırda cazgan kalamdan/ Takdirde yazan kalemnden.

Kalın Kırgız köp elim/ Kalabalık Kırgız çok halkım,

Beçaram ketken araңызdan/ Zavallım gitmiş aranızdan.⁷⁹⁴

Bu ağıtta yakınıni kaybeden bir müslümanın Allah’ın takdiriyle ölmüş olduğu ve buna sabredilmesi gerektiği dile getirmiştir. Bu durum, bir Hadis’te şöyle ifade edilmektedir: “Kuvvetli mü’min, Allah nazarında zayıf mü’minden daha sevgili ve daha hayırlıdır. Aslında her ikisinde de bir hayır vardır. Sana faydalı olan şeye karşı gayret göster. Allah’tan yardım dile, acz izhar etme. Bir musibet başına gelirse: “Eğer şöyle yapsaydım bu başıma gelmezdi!” deme. “Allah takdir etmiştir. Onun dilediği olur!” de! Zira “eğer” kelimesi şeytan işine kapı açar.”⁷⁹⁵

Kırgızlar’da “kaza” fiilinin daha çok ölme işiyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Örneğin, “Semetey” destanında buna ilişkin mısralar geçmektedir:

Acal cetse ölörmün/ Ecel gelse ölürüm,

Ak cazganın körörmün/ Hakk’ın verdiğini görürüm.

Ayçüröktü bergenge/ Ayçüreği vermeye,

Ölümdön kiyin ölörmün/ Ölümden zonra ölürüm.⁷⁹⁶

2. İbadetle İlgili Konular

İbadet, Allah’a ta’zim ve saygı göstermek ve O’nun yaratıklarına verdiği sayısız nimetlere karşı şükran borcunu yerine getirmektir. İbadet, yalnız Allah’ın emrini yerine getirmek ve O’nun sevgisini kazanmak maksadıyla yapılır. Böyle temiz bir düşünce ile yapılan ibadet, mü’mini Allah’a yaklaştıran en güzel vasıta; sıkıntılardan koruyan en sağlam sığınaktır.

⁷⁹³ En’am 6/2.

⁷⁹⁴ Koşoktor, s. 216.

⁷⁹⁵ Müslim, Kader 34; **Kütüb-i Sitte**: Hadis Ansiklopedisi, XIII, s. 378.

⁷⁹⁶ Karasaev, **Nakıl Sözdör**, I, s. 75.

a) Temizlik

Fıkıhta taharet anlamına gelen temizlik, müslümanlığın esaslarından birini teşkil etmektedir. Allah Müslümanlara ibadet etmeden önce temizlenmelerini emretmiştir. Namaza başlamadan önce temizlenmeyi bildiren ayette şöyle buyrulur: “Ey inananlar, namaza durduğunuz zaman, yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın. Başınız meshedin. Eğer cünüp iseniz tam temizlenin.”⁷⁹⁷ Hadislerde de temizliğin önemini ve gerekliliğini bildiren tembihler yapılmıştır. Bir hadiste Hz. Muhammed, “Temizlik, imanın yarısıdır” buyurmuştur.⁷⁹⁸ Buna ilişkin Kırgız deyimlerinde “Daarat aluu/ Abdest alma” ibaresi vardır. Diğer yandan Kırgızlar’ın inancına göre abdest alırken yukarıya bakılmaz ve bu husus “Ayga karap taarat alınbayt/ Aya bakarak abdest alınmaz” şeklinde belirtilmiştir.⁷⁹⁹ Bir Kırgız atasözünde temizlikle ilgili şöyle bir atasözü bulunmaktadır: “Tazalık-ömür bulagı / Temizlik, ömür pınarıdır”.⁸⁰⁰ “Ölüm cana Ölgöndön Soñ” adlı şiirde müslüman olan insanın temiz olması tavsiye edilmiştir:

Azan aytıp dayar bol/ Ezan okup hazır ol,
Akırı pende ölösüñ/ Sonunda bende ölürsün,
Daarat alıp taza bol/ Abdest alarak temiz ol,
Dagı pende ölösüñ/ Yine bende ölürsün.
Sen ıymanıña cakın bol/ Sen imanına yakın ol,
Bir Allaga makul bol/ Bir Allah’a makul ol.⁸⁰¹

b) Dua

İslamda dua, “insanla Allah arasında bir haberleşme ya da iletişim” olarak tanımlanabilir. Bu hususta Kur’an’da müslümanların dua etmeleri gerektiği bildirilmiştir: “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O halde, doğru

⁷⁹⁷ Maide 5/6. Başka bir ayette de Allahü Teala, temizlenen kullarını sevdiğini bildirmekte ve onları bu şekilde temizliğe teşvik etmektedir. Bakara 2/222.

⁷⁹⁸ Müslim, Taharet, 1.

⁷⁹⁹ Kemal Polat, “Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları”, **Türkler**, XIX, s. 557.

⁸⁰⁰ Tacieva, Kurmanbekova, s. 68

⁸⁰¹ Diniy Okuyalar, s. 9.

yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.”⁸⁰²

Bir atasözünde şöyle denir: “Camgır menen cer kögöröt, Bata menen er kögöröt / yağmur ile yer yeşerir (gelişir, büyür), dua ile er yeşerir (gelişir, büyür).”⁸⁰³ Bu atasözünde duanın tesiriyle ilgili çok güzel bir anlatım vardır. Ölü bir toprağın dirilip nebatat vermesi, kendisinden bir takım semereler elde edilmesi, nasıl ki ancak kendisine yağmurun düşüp sulamasıyla mümkünse, dua da insanı kemale erdirmede, olgunlaştırmada o derece etkilidir. Atasözünde bir teşbih sanatı vardır. Burada dua, yağmura benzetilmiştir. Kur’an’da, buna yakın manaları içeren ayetler vardır. “Şayet kullarım beni senden sorarlarsa, gerçekten ben çok yakınım. Bana dua edince duacının duasını kabul ederim. O halde onlar da benim davetime koşsunlar ve bana layıkıyla iman etsinler ki doğru yola girebilsinler.”⁸⁰⁴

Kırgız deyimleri içerisinde “Dubay salam/Dua selam”⁸⁰⁵ şeklinde ibareler bulunmaktadır. Dubay Arapça “dua” dan gelmektedir. Salam da Arapça bir sözdür ve barış, selametlik anlamlarına gelmektedir. Günlük hayatta ve yazıda çok kullanılır.

İslamiyet’i kabul eden Kırgızlar, Kur’an-ı Kerim’den parçalar okuyup, mezar başında dua ettikleri gibi evlerinde de ölenlerin ruhu için dua etmişlerdir. Nitekim Manas destanının devamı mahiyetindeki Semetey destanının bir kaç yerinde Manas’ın ruhu için Kur’an’dan parçalar okunduğu bilinmektedir:

Ayagı öödö Talastın/ Sonu yüksek Talas’ın,
Kümbözün kördü talaadan/ Türbesin gördü düzlükten,
O düynö ketken Manastın/ O dünyaya giden Manas’ın.
Kuran okup Manaska/ Kur’an okuyup Manas’a
Kudayına sıyınıp/ Allah’a yalvararak,
Eleçek cok başımda/ Eleçek yok başımda
Erkekçe kiyim kiyinip/ Erkek gibi elbise giyinip.
Er Semeñdin üyünö/ Er Semen’ in evine
Barıp tüştü Kardıgaç/ Varıp indi Kardıgaç.⁸⁰⁶

⁸⁰² Bakara 2/186.

⁸⁰³ Ö. Çotonov, İyman Sabagı, Bişkek, 2004, s. 97.

⁸⁰⁴ Bakara 2/186.

⁸⁰⁵ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 91.

⁸⁰⁶ Semetey, Cusup Mamay varyantı, haz. K. Kırbaşev, Bişkek 1995, III. Kitep, s. 118.

Diğer taraftan Kırgızlar dua ederken, daha çok “Maksatına cet/ Maksadına yet”, “Paygambar, sahabalar seni korgosun/ Peygamber, sahabiler korusun” gibi deyimleri de kullanmışlardır. Bununla birlikte

“Cattım tınç/ Yattım sakince

Cazdığım kenç/ Yastığım hazine

Tilim Kuran/ Dilimde Kur’an

Tilegenim ıyman/ Dileğim iman”⁸⁰⁷ şeklindeki manzum dua da yatarken dile getirilmiştir.

c) Namaz

Müslümanlıkta namaz, imandan sonra gelen temellerden birisidir. Bu hususta Kur’an, namazın müslümanlara farz olduğunu şu şekilde belirtmiştir: “Çünkü namaz, mü’minlere belirli vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır.”⁸⁰⁸ Günde beş vakit namaz kılmaya önem veren Kırgızlar da bunu “Namaz okuu/ namaz kılmak”, “kulak kaguu/ İftitah tekbiri”⁸⁰⁹ gibi deyimleriyle belirtmişlerdir. Ayrıca deyimlerde cemaat namazından önce okunan Kaamet’in “Kat koomat salat” şeklinde geçtiği görülmektedir.⁸¹⁰ Manas destanında Kırgızlar’ın cemaat şeklinde de namaz kıldıkları ifade edilmiştir:

Ordunan turup barısı/ Yerinden kalkıp tümü

Kırka tura kalganı/ Bir sıraya durdular

Kolu cetip kulakka/ Eli ulaşp kulağa

Kolun boorgo alganı/ Ellerini göbek altına aldılar.⁸¹¹

Bir manzum eserde Ahiret’te cennetlik olacak müslümanın beş vakit namazını bırakmadığı ve abdestsiz yola çıkmadığı şu şekilde tasvir edilmiştir:

Beş ubaktısın taştabay/ Beş vakit (namazını) bırakmadan,

Daaratsız colgo çıkpagan/ Abdestsiz yola çıkmayan.⁸¹²

⁸⁰⁷ A. Akmataliev, Kırgızdın Köönörbös Döölöttörü, Bışkek 2000, s. 70, 98.

⁸⁰⁸ Nisa 4/103.

⁸⁰⁹ İslam dininde namaza niyet ettikten sonra iftitah tekbirinde, “Allahu Ekber” demekle parmakları kulaklara değdirmek fiiline denir. Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 205.

⁸¹⁰ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 131-132.

⁸¹¹ Manas, I, s. 324-325.

⁸¹² Diniy Okuyalar, s. 5. Beş vakit namaz “Dini Nasıyat” adlı şiirde şöyle anlatılmaktadır:

İbadetler içerisinde günde 5 vakit kılınan namaz hakkında da masallarda bilgiler verilmektedir.⁸¹³

Ramazan manilerinde de konu olan namaz,⁸¹⁴ ağıtlarda da hem vakit namazları hem de cenaze namazıyla ilgili konulara yer vermiştir. Nitekim bir ağıtta kızının ölen babası için söylediği mısraları şöyledir:

Caynamazın caydırıp/ Seccadesini serdirtmiştir,
Canına çayın koydurup/ Yanına çayını koyduran.
On eki parz kırk sünnet/ On iki farz kırk sünnet,
Kaza kılбай atkargan/ Kazaya bırakmadan yerine getirmiştir.
Kazasız namaz kayda eken/ Kazasız namaz nerededir,
Soobu sizge payda eken/ Sevabı size faydadır.⁸¹⁵

Deyimlerde “Bidiyasın ötkörüp/ Fidyе vererek” şeklinde geçen ibare, ölen insanın kılamadığı namaz ve tutamadığı oruç için verilen fidyeyi ifadeye kullanılmıştır.⁸¹⁶ Bu husus Manas destanında cenaze namazı ile birlikte şu şekilde tasvir edilmiştir:

Tabıtka salıp kötörüp/ Tabut’a koyup kaldırıp,
Bidiyasın ötkörüp/ Fidyеsin vererek,
Salootu namaz canaza/ Selat-ı namaz cenaze,
Sap-sap bolup canaşa/ Saf saf olup yan yana.
Okup namaz boluşup/ Namaz kılıp bitirip

Musulman kulçuluk kıl bir Allaga/ Müslüman kulculuk kıl bir Allah’a,

Beş (ubak) namaz karay turgan üydö çırarın/ Beş (vakit) namaz bakabileceğin evde kandilindir.

Kıyamatta mine turgan Burarın/ Kıyamette bineceğin Burağ’ındır. Diniy Okuyalar, s. 67. Beş vakit namaza işaret eden ayetse Kur’an’da şu şekilde belirtilmiştir: “(Ey Muhammed!) Onların dediklerine sabret; güneşin doğmasından önce ve batmasından önce Rabbini överek tesbih et; gece saatleri ve gündüzün iki ucunda da tesbih et ki, Rabbinin rızasına eresin.” Ta-ha 20/130.

⁸¹³ Baldar Folkloru, haz. Gülbara Orozova, “El Adabiyatı” Seriyasının 20-tomu, Bişkek 1998, s. 357, 378, 398.

⁸¹⁴ Bir Ramazan manisinde:

Dünya düşünürsen öyle yalan,

Oruç tut, namaz kıl yiğitler. Diniy Okuyalar, s. 19.

⁸¹⁵ Koşoktor, s. 99.

⁸¹⁶ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 58. Ayrıca “Keperetin çıkarıp/ Keffâretin yerine getirip” deyimini de bu durumda kullanılmıştır. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 141.

Tekbir aytıp koyuşıp/ Tekbir getirerek,
Secidesiz namaz okuşup/ Secdesiz namazı kılıp.⁸¹⁷

Dikkat edilirse mısra da geçen, tabut, fidye, selat, cenaze, tekbir ve secde kelimeleri hafif değişikliğe uğrayarak Arapça'dan Kırgızca'ya geçmiştir. Kırgızlar'da “Canaza okuu/ Cenaze (namazı) kılmak” deyimini⁸¹⁸ ile birlikte birisinin cezasını verme anlamında da “Namazın okutuu/ Namazını kıldırmak” deyimini kullanılmıştır. İkinci deyim kökü Cenaze namazına dayanmaktadır ki, bu ibare daha sonra öldürmek, yok etmek ve nihayet cezalandırmak anlamına kaymıştır.⁸¹⁹ Diğer yandan namazın kılındığı yön olan Kible, Kırgızlar'da kutsal görölmüş ve bu yüzden deyimlerle şöyle belirtilmiştir: “Kıbılaga karap ayak uzatıp catpa/ Kible'ye karşı ayak uzatarak yatılmaz”, “Kıbılaga karap siyilbeyt/ Kible'ye dönerek tuvalet yapılmaz.”⁸²⁰

d) Oruç

İslamın beş şartından biri de Ramazan ayında tutulan oruçtur.⁸²¹ Oruç da namaz gibi ibadettir. Oruç demek, niyetlenip tan yeri ağarmağa başladığı zamandan ta akşam güneşi batıncaya kadar hiçbir şey yememek, içmemek ve mukarenette bulunmamak demektir.⁸²² İslamiyet'i kabul eden Kırgızlar da İslamın bu farzına önem vermişler ve her yıl Ramazan ayı geldiğinde oruç tutmuşlar, oruçtan sonra da üç gün bayramlaşmışlardır. Bu husus “Otuz kündük orozonun, Üç kündük ayı bar/ Otuz günlük orucun, Üç günlük bayramı var”⁸²³ atasözüyle ifade edilmiştir ki, Kırgızca'daki “orozo” Farsça “ruze”den geçmiştir.

Deyimlerde “Orozosun açpay/ Orucunu tutmak”, “Ooz bekitüü/ Ağız

⁸¹⁷ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 58. Manas'ta anlatılan diğer mısra için bkz. Manas, II, s. 126.

⁸¹⁸ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 100.

⁸¹⁹ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 249.

⁸²⁰ Kemal Polat, “Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları”, **Türkler**, XIX, s. 556.

⁸²¹ Orucun farz olduğu şu ayette belirtilmiştir: “Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.” Bakara 2/183.

⁸²² A. H. Akseki, İslam Dini İtikat, İbadet ve Ahlak, Ankara 1959, s. 201.

⁸²³ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 201.

kapatmak” ve “Ooz açuu”⁸²⁴ şekillerinde ifadesini bulan oruç, sözlü kültürün her unsurunda konu edilmiştir.⁸²⁵ Ramazan ayı dolayısıyla Kırgızlar arasında Ramazan’a özel maniler söylenmiş ve bu gelenek günümüze dek bütün canlılığıyla sürdürülmüştür. Nitekim, Ramazan manilerinde on iki ayda bir gelen Ramazan orucunun da kabul olunması için şu şekilde dua edilmiştir:

İsmayıl paygambar, caramazan / İsmail peygamber, ya Ramazan!

On eki ayda bir kelgen orozo meyman/ On iki ayda bir kere gelen oruç konuğu,

Kabıl bolsun orozoñ tutkanıñ can/ Tuttuğun oruç kabul olsun.⁸²⁶

Ramazan ayının çeşitli mevsimlere tekabül etmesiyle orucun da ona göre tululduğu bilinmektedir ki, bu husus bir şiirde şu şekilde izah edilmiştir:

Kışta ketken orozo/ Kışın giden oruç,

Bıyıl kayra keliptir/ Bu yıl tekrar gelmiştir.

.....

Cazda kelgen orozo/ İlkbahar giden oruç,

Bıyıl kayra keliptir/ Bu yıl tekrar gelmiştir.⁸²⁷

Diğer taraftan Kırgızca’ya Arapça’dan geçmiş olan Fitre sadakasının Ramazan ayında verilmesi gerektiği şu mısra da belirtilmiştir:

Orozodo keskeniñ kara boz at/ Oruçta kestiğin siyah boz at,

Orozonun bitirin berip ciber/ Orucun fitresini gönderiver.⁸²⁸

Diğer taraftan Kırgız şairi Kalıgul Bay oğlu İslamiyet’i Kırgız hayatının ayrılmaz parçası olarak görmüş ve halkın eskisi gibi oruç tutmadıklarını şu şekilde anlatmıştır:

Koco-moldo cogolup/ Hoca molla azalıp,

Din kiskargan bir zaman/ Dinin kısalmış olduğu zamandır.

Orozo-namaz okubay/ Oruç (tutmadan), namaz kılmadan,

⁸²⁴ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 257-258. Deyimlerde ayrıca “Arapa күнү/ Arefe günü” şeklinde bayramdan bir gün önceki gün ifade edilmektedir. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 30.

⁸²⁵ Diniy Okuyalar, s. 19; Muras, s. 29; Koşoktor, s. 129.

⁸²⁶ Diniy Okuyalar, s. 16, 19, 20, 22, 56.

⁸²⁷ Diniy Okuyalar, s. 23.

⁸²⁸ Diniy Okuyalar, s. 16.

Din kıskargan bir zaman/ Dinin kısalmış olduğu zamandır.⁸²⁹

e) Zekat

Zekat da, İslamiyet'in önem verdiği ibadettir. Mali bir ibadet olan zekat, şer'an zengin olan müslümanın seneden seneye malından kırkta birini Müslüman olan fakire vermesi gereken ibadettir. Kırgızca'da "zeket" şeklinde ifade edilen zekat konusu hakkında Kırgız kültüründe epey bilgi vardır. Zekatın Allah tarafından müslümanlara farz kılındığı⁸³⁰ ve bunun miktarı şairler tarafından halka manzumeler şeklinde anlatılmıştır. Bunun en güzel örneğini "Dini Nasihat" adlı şiirde görmek mümkündür:

Zekettir üçünçüsü düynö maldan/ Dünya malından üçünçüsü zekattır,

Musulman pendesine Alla taalam/ Allahü Tealam Müslüman bendesine vermiştir,

Esepke cetken bolso bir dep buyruk kılğan/ Hesap miktarına ulaşırsa bir tane versin diye emretmiştir.

Koyuñduñ esebe kırktan biri/ Koyunun hesabı kırkta biridir

Keter zeket berseñ köñüldön kır/ Zekat verirsen gönüller temizlenir.⁸³¹

Bir şiirde müslümanların şeriata göre hareket etmeleri ve malı zekat nisbesine ulaşmışsa zekatını vermeleri gerektiğini şu mısralarda vurgulanmıştır:

Zeketsiz bakkan malıñız/ Zekatsız baktıñız mal,

Şarıyattan söz kelse/ Şeriat emrederse,

Bolboyt debey kulak berıñız/ Olmaz demeden kulak veriniz.⁸³²

Destanlara da konu olan zekat, Manas destanında anlatılmıştır. Örneğin, bir yerde Kırgızlar'ın zekat verdikleri şöyle ifade edilmiştir:

Kalkın dinge salğanı/ Halkı dine (doğru yola) sevketmiştir

Kark altın canbı, ak kümüş/ Saf altın canbı⁸³³ ak gümüş

⁸²⁹ Kalıgul Bay uulu, "Maselder", Ala Too, ed. K. Cusupov, Frunze 1989, S. 10, s. 74.

⁸³⁰ "Namazı kılın, zekatı verin ve Allah'a boyun eğenlerle beraber boyun eğin." Bakara 2/43.

⁸³¹ Diniy Okuyalar, s. 68.

⁸³² Diniy Okuyalar, s. 4. Şair Cümamüdün de zekatsız maldan hayır gelmeyeceğini şu şekilde belirtmektedir:

Aydap cürüp ne payda / Sürüp otlatmanın anlamı ne,

Zeket berbes maldan/ Zekatını vermediğin çok maldan. Diniy Okuyalar, s. 82.

Zeketke malın salganı/ Zekat için malı hesaba koydu

Seri zabar, zümürüt/ Seri zebâr, zümrüt

Eseptep bulun alganı/ Hesaplayıp parayı aldı.⁸³⁴

f) Hac

İslâmın beşinci temeli Hacc'a gitmektir. Hac, Arafat'ta belirli vakitte bir süre durmaktan, daha sonra Kâbe-i Muazzama'yı usûlüne göre ziyaret etmekten ibaret olan ve İslâm'ın şartlarından birisini teşkil eden ibadettir Hem mal hem bedenle yapılan bir ibadet olan Hac,⁸³⁵ Kırgız şifahi kültürüne de konu olmuştur. Kırgızca'da "Acı" şeklinde ifade edilen Hac ibadetinin yola gücü yeten müslümanlara farz olduğu ve bu farzın, Mekke'ye yapılacak bir ziyaretle yerine getirildiği, "Kök koçkor" adlı şiirde en güzel şekilde beyan edilmiştir:

Ötkön ele aalamdan/ Geçmiş idi bu âlemden,

Paygambarzaada halilulla/ Peygamber zade halilullah.

Mekketulla barsın dep/ Mekketullah'a gitsin diye,

Menden kalgan ümmötüm/ Benden kalan ümmetim

Çoñ soop tapsın dep/ Büyük sevap kazansın diye,

Mekketulla Madina/ Mekketullah ve Medine'ye (gitmek).

Baarıbızga parz eken/ Hepimize farzmış,

Kırk teñgege küç cetse/ Kırk tengeye⁸³⁶ gücün yeterse,

Kurmandık kılúu ep eken/ Kurban kesmek uygun düşer.⁸³⁷

Mısralarda Hacc'ın Allah tarafından farz buyurulduğu, bu görevi yerine getirmeye güç yetirebilen kimsenin yapması, oraya vardığı zaman bir de Kurban kesmesi gerektiği, bunu yapanların büyük sevaba nail olacakları en güzel şekilde ifade edilmiştir. Bu durum Kur'an ayetlerinde şu şekilde açıklanmıştır: "İnsanlar arasında haccı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun

⁸³³ Çin'de para yerine kullanılan gümüş şebekelerine verilen ad. Yudahin, I, s. 172.

⁸³⁴ Manas, II, s. 192. Radloff'un yayınladığı "Manas" varyantında da zekat konusunda bilgi verilmektedir. Manas Destanı, yay. W. Radloff, s. 127.

⁸³⁵ Bakara 2/198.

⁸³⁶ Madeni para

⁸³⁷ Diniy Okuyalar, s. 94.

develer üzerinde sana gelsinler. Gelsinler ki, kendilerine ait bir takım menfaatlere şahit olsunlar ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah'ın adını ansınlar. Artık onlardan siz de yiyin, yoksula fakire de yediniz.”⁸³⁸

“Kayran ömür” adlı şiirde de Hacc’a gitmenin büyük görev olduğu vurgulanmıştır:

Muhammedge biz ümmöt/ Muhammed’ e biz ümmet,

Kızıl tilim sen süylö/ Kırmızı dilim sen konuş,

Acıga baruu çoñ mildet/ Hacc’ a gitmek büyük görev.⁸³⁹

Manas destanında da Hac’la ilgili şu bilgilere rastlanmaktadır:

Akır tübü körörsüz/ Sonunda görürsünüz

Acı biy bolup atalat/ Hacı bey olarak adlandırılırsınız.⁸⁴⁰

Diğer taraftan Hac görevi ağıtlarda da konu olmuştur. Nitekim, bir ağıtta oğlunun babasını hacca götürüp, onu memnun ettiği dile getirilmiştir.⁸⁴¹

Deyimlerde de kendi yerini bulan Hac ibadeti, “Acı bedel/ Bedel Hacı”⁸⁴² ve bununla ilgili “Zamzam suusu/ Zemzem suyu”⁸⁴³ şekillerinde ifade edilmiştir. Fakat bazen Zemzem suyuyla Havz-ı Kevser’in karıştırıldığına da şahit oluruz.⁸⁴⁴

g) Cihad yapmak

Çalışmak, uğraşmak, çabalamak, gayret sarfetmek anlamına gelen cihadı,

⁸³⁸ Hac 22/27-28.

⁸³⁹ Diniy Okuyalar, s. 128.

⁸⁴⁰ Manas, II, s. 17.

⁸⁴¹ Koşoktor, s. 194.

⁸⁴² Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 123.

⁸⁴³ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 122-123.

⁸⁴⁴ Örneğin, Kalık Akiev eserinde:

“Acılıkka bardıñız/ Hacca gittiniz,

Abzi kövsar suusunan/ Havz-ı Kevser suyundan,

Ooz çaykap daarat aldıñız/ Ağız çalkalayarak abdest aldınız.

Lapayka dep çakırıp/ Lebbeyke diye çağırarak,

Şaytandın tuusun kaçırıp/ Şeytanın bayrağını kaçırarak,

Tiriley kepin kiydiñiz/ Diri olarak kefen giydiniz” olarak tasvir etmektedir. Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 6.

İslam'ın yükselmesi, korunması ve yayılması için her türlü çalışmada bulunmak, uğraşmak, gayret sarfetmek olarak tanımlamak mümkündür. Bir başka ifade ile Allah tarafından kullarına verilmiş olan bedenî, malî ve zihnî kuvvetleri Allah yolunda kullanmak, o yolda feda etmektir. Cihadı daha çok İslam yolunda savaşmak olarak anlayan Müslüman Kırgızlar da, hem vatanlarını korumak hem de İslam dinini yaymak amacıyla at üzerinde çeşitli cihadlar ya da bir başka ifadeyle gazveler yapmışlardır. Kırgızcada “kazat/ gazât, gazavât” şeklinde kullanılan ibare Kırgız şifahi kültürünün her tarafına yansımıştır. Bu ise onların daha çok gayri müslimlerle komşu olarak yaşadıklarından kaynaklansa gerektir. Nitekim, Manas destanında “Çoñ Kazat/ Büyük Gazavat” şeklinde ayrı bir bölümü gördüğümüz gibi müslüman olan Kırgızlar'ın müslüman olmayan Kalmuk ve Çinlilelerle çeşitli din savaşları yaptıklarını görmek mümkündür:

Kazatka çıgar tıñıñar/ Gazveye çıkacak güçlünüz,
Kandıkka biriñ çığıñar/ Hanlığa biriniz çıkınız!⁸⁴⁵

At üzerinde gazvelere katılarak ölmeyi itibarlı gören Kırgızlar, bunu atasözlerinde de dile getirmişlerdir: “Cazdıktan ölmök amanat/ Coodon ölgön saltanat/ Yastıkta ölmek emanet, Düşmandan (savaşta) ölmek saltanat (itibar).”⁸⁴⁶ Burada dikkat edilirse amanat/emanet ve saltanat kelimeleri Arapça'dan Kırgızca'ya geçmiş kelimelerdir.

3. Ahlakla İlgili Konular

Her din, fert ve toplumun davranışını, ortaya koyduğu hakikatlerle uyumlu kılacak bazı ahlaki kaidelere dayanır. Dine inanan ve bağlanan kişi, düşünce ve davranışlarında, imanı ve ahlakı bir bütün olarak yaşar. Bununla birlikte ahlak, insani bir vakıdır. Dinden bağımsız olarak da bir mevcudiyete sahiptir. Din, ahlaki bir yaşayışı hedef almaktadır. Fakat ahlak, zorunlu olarak dine bağlı kalmamaktadır.

⁸⁴⁵ “Tarihîy-Batırdık Comoktor”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 69.

⁸⁴⁶ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 25. Kur'an ayetlerinden birinde şöyle buyurulmuştur. “Gerek yaya olarak, gerek binek üzerinde Allah yolunda sefere çıkın. Mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır.” Tevbe 9/41.

Allah'ın varlığına inanmak, ahlaki hayatta iyi olanın gerçekleştirilmesi için teşvik edici bir unsur olmaktadır. Ahlaki hayata inanç boyutunun eklenmesi, insanın tutumunda önemli bir değişiklik meydana getirir. Her hangi bir olayla karşılaşan dindar insan, bunu Allah'ın varlığı açısından yorumlayarak kendi hayatında kötüye günah, iyiye de sevap anlayışını ekler.⁸⁴⁷

Malum olduğu üzere İslamiyet Kırgızlar'ın arasına yayılmaya başladığından beri İslamın ahlaki normları da girmeye başlamıştır. Bu ahlaki değerler de Kırgızlar'ın ahlaki normlarına etki etmiş ve insanların terbiyesinde önemli role sahip olmuştur. Kırgızlar da bu değerleri yüzyıllar boyu nesilden nesile yaşatarak aktaragelmışlerdir.⁸⁴⁸

Kırgızca'da *adep* ya da *adep-ahlak* şeklinde ifadesini bulan *edep* ya da *ahlak*, Arapça kökenli kelimeler olup, aynı anlamlarda kullanılmaktadır.⁸⁴⁹ Kırgız sözlü kültüründe İslami kaynaklı ahlaki ilkelere çokça rastlanmaktadır. Örneğin, Kırgızlar'da insanları ahlaklı olmaya teşvik eden atasözlerinden bir kaç şunlardır:

Adam körkü-*adep* /İnsan süsü *edep*.⁸⁵⁰

Adepsizden alıs kaç/Ahlaksızdan (terbiyesizden) uzak ol.⁸⁵¹

Adeptüü-alkış alat/ Edepli (ahlaklı) takdire mazhar olur,

Adepsiz-kargış alat/ Edepsiz (terbiyesiz) beddua alır.⁸⁵²

İslam ahlakına uygun davranmak Kırgızlar'da büyük öneme sahiptir. Aşağıda bu ahlaki ilkelerden bazılarını vermek istiyoruz:

a) **Sözünde durmak**

Sözünde durmak, gerek fertler ve gerek cemiyetler arasında olsun, en ziyade itimad olunacak bir rabıttır. İslamiyet de bu hususa büyük önem vermiştir. Hem Kur' an' da hem de Hz. Muhammed' in hadislerinde verilen sözün yerine getirilmesi

⁸⁴⁷ Hayati Hökelekli, Din Psikolojisi, Ankara 2001, s. 103.

⁸⁴⁸ İ. M. Mukasov, s. 77.

⁸⁴⁹ Yudahin, I, s. 8.

⁸⁵⁰ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 161.

⁸⁵¹ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 162.

⁸⁵² Kırgız Makal- lakaptarı, s. 162.

⁸⁵² Kırgız Makal- lakaptarı, s. 166.

açıkça ifade edilmiştir.⁸⁵³ Nitekim, Kur'an'ın bir ayetinde Müslüman'ın bu hasletini şu şekilde açıklar: “Onlar emanetlerini ve ahidlerini yerine getirirler.”⁸⁵⁴ Kırgız sözlü kültüründe birisinin sözünde durması gerektiği tavsiye edilmiştir. Bu husus atasözlerinden birinde şu şekilde izah edilmiştir:

Birinçi aytpa/ Hemen söz verme,
Aytkanıñdan kayra kaytpa/ Söz verdiysen geri dönme
Aytkanıñdan kaytkanıñın akıbeti cakşı bolboyt/ Verilen sözden geri dönmenin sonu iyi olmaz.⁸⁵⁵

Bu atasözünde bir insanın sözünde durması gerektiği eğer sözünü yerine getirmezse sonucunun yani akıbetinin kötü olacağına işaret edilmiştir ki, akıbet kelimesi Arapça'dan girmiştir.

Bir manzum eserde de bu konuda şunlar belirtilmiştir:

Ubadasın cogotup/ Verdiği sözü unutup,
Uyat bolgon eñ caman/ Utanç duruma düşmek çok kötü.
Eki adamdın birine/ İki insanın birine
Uyat bolgon eñ caman/ Rezil olmak çok kötüdür.⁸⁵⁶

Atasözünde ve manzum eserde ahlaki değerlerin en önemlilerinden biri olan söz verme, çok yüksek bir değere sahiptir. Dikkat edilirse “ubada/ vaad” kelimesi Arapça'dan geçen ve Kırgızcada da aynı anlamda kullanılan bir kelimedir. Kur'an-ı Kerim bu konu üzerinde önemle durur ve şöyle söyler: “Ey İman edenler, yaptığınız akitleri yerine getirin”.⁸⁵⁷ “Ahitleştığınız zaman Allah'ın ahidini tam yerine getirin, verdiğiniz sözü tutun. Pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın.”⁸⁵⁸

b) Tevekkül

Tevekkül, sebeplere dayandıktan sonra bir işin sonunun hayırla neticelenmesini Allah'tan dilemek ve beklemektir. Tevekkül de boşu boşuna bir

⁸⁵³ Kur'an ayetlerine bkz. Bakara 2/40; En'am, 6/152.

⁸⁵⁴ Mü'minûn, 23/8.

⁸⁵⁵ Tacieva, Kurmanbekova, s. 39.

⁸⁵⁶ “Didaktik İrlar”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 173.

⁸⁵⁷ Maide 5/1.

⁸⁵⁸ Nahl 16/91.

bağlılık söz konusu değildir. Elinden gelen bütün imkanları seferber ettikten sonra o iş hakkında Allah'a güvenerek teslim olmak tevekkülün şartlarından biridir. Kırgızca'da "tobokel" şeklinde ifade edilen tevekkül bir atasözünde "Tobokeldin işi kel/ Tevekkül edilen işte kellik var" yani tevekkül edilmiş işte bir eksiklik vardır anlamında kullanılmıştır.

Diğer bir atasözünde Allah'tan ümidini kesmeyen, O'na tam manasıyla güvenen insanın en son olarak tevekküle başvurması gerektiği bildirilmiştir: "Kuday degen kuru kalbayt / Allah diyen boş kalmaz."⁸⁵⁹

Kur'an'da, yukarıdaki atasözüyle aynı anlamda olan ayetler bulunmaktadır: "Kim Allah'a tevekkül ederse, Allah ona yeter."⁸⁶⁰ "Ve Allah'a tevekkül et, koruyucu olarak Allah yeter."⁸⁶¹ "Eğer aldırılmazlarsa de ki: Bana Allah yeter! O'ndan başka İlah yoktur. Ben O'na dayanmaktayım ve O, büyük Arş'ın sahibidir."⁸⁶² İşte bu ve benzeri ayetlerde, Allah'ın kuluna güvenmesi sonucunda asla pişman olmayacağı, mutlaka o kulunu koruyup gözeticeği bildirilmektedir. Allah'ın koruyup gözeticeği kula da hiç kimse bir şey yapamaz ve ona galip gelemeyiz.

c) Emanete riayet etmek

Emanet, sağlam ve tam geri almak amacıyla, birisinin başka birisine verdiği şeydir. Emanete büyük önem veren İslamiyet, bunu Kur'an'ın Nisa suresinde şu şekilde açıklamaktadır: "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor."⁸⁶³ Emanet ibaresi Arapça'dan asıl kullanılıyorsa Kırgızlar arasında da o şekilde kullanılmıştır. "Amanatka kıyanat kılba / Emanete ihanet etme"⁸⁶⁴ "Alganın berbegendi, Kudaydın kaarı deyt/ Aldığını vermeyeni, Allah'ın kahrı derler"⁸⁶⁵ şeklinde atasözlerinde belirtilen güvenilir olmak, emanete hiyanet etmemek Kur'an'da da şu şekilde belirtilmiştir: "Kim emanete hiyanet ederse Kıyamet gününde hiyanetinin günahıyla

⁸⁵⁹ El Öñörü- Elge Makal Lakaptar, s. 85.

⁸⁶⁰ Talak 65/3.

⁸⁶¹ Ahzab 33/3.

⁸⁶² Tevbe 9/129.

⁸⁶³ Nisa, 4/58.

⁸⁶⁴ Tacieva, Kurmanbekova, s. 342

⁸⁶⁵ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 166.

birlikte Allah'ın huzuruna gelir..."⁸⁶⁶ şair Mollo Niyaz tarafından da şu şekilde dile getirilmiştir:

El içinde çok emes/ Halk arasında yok değil,
Eminderdi carattı/ Güvenilirleri yarattı.⁸⁶⁷

Kur'an'da mü'minlerin güvenilir oldukları şu şekilde belirtilmiştir: "Yine onlar ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler."⁸⁶⁸

d) Sevgi ve saygı göstermek

İslamda büyüklere saygı küçüklere sevgi göstermek önemli bir ahlaki prensiptir ki bu hususta şu hadis bilinmektedir: "Büyüklerimize saygı, küçüklerimize sevgi göstermeyen bizden değildir."⁸⁶⁹ Kişiler arasında ülfetin oluşabilmesi için bu ahlaki prensibin mutlaka yerine getirilmesi gerekir. Kırgız atasözünde bu prensip önemle vurgulanmıştır: "Uluuga urmat, kiçüügö ızat / büyüklere saygı, küçüklere izzet (gösterilmelidir)."⁸⁷⁰

Kişiler, büyüklere, onların hayat tecrübelerinden dolayı, kendilerini eğittiklerinden dolayı, yetiştirip topluma kazandırdıklarından dolayı saygı göstermeyi kendisine vazife saymalıdır. Küçüklere ise, onları topluma hazırlamak, ihtiyaçlarından dolayı onlara yardımda bulunmak, zayıf olmaları münasebetiyle onları korumak için onlara şefkat göstermeyi kendisine bir görev bilmelidir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki hürmet ve izzet kelimeleri doğrudan Arapça'dan geçmiş kelimeler olup, "hürmet- kutsallık, saygı, hürmet", "izzet- güç, kudret, izzet, şeref, onur, saygı" anlamlarına gelmekle⁸⁷¹ İslamiyet'in Kırgızlar arasındaki etkisini göstermektedir. Diğer taraftan Kırgızlar yaşlı insanlara büyük önem vermişlerdir. Bu

⁸⁶⁶ Al-i İmran, 3/161.

⁸⁶⁷ "Mollo Niyaz", **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I**, XXXI, s. 271. Şair Nurmoldo'nun bu konudaki nasihatı önemlidir:

Amanattan kutulup/ Emanetten kurtulup,

Anan üygö kaytagay/ Ondan sonra eve dön. "Nurmoldo Narkul uulu", **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I**, XXXI, s. 296.

⁸⁶⁸ Mü' minûn, 23/8.

⁸⁶⁹ Ebu Davud, **Sünen**, Edeb, Mısır trz., s. 8.

⁸⁷⁰ **El Önörü**- Elge Makal Lakaptar, s. 124.

⁸⁷¹ Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 1995, s. 163, 566-567.

sebeple onlar aile ocağının nimeti sayılmışlardır. Bu husus şu atasözünde belirtilmiştir: “Karısı bardın ırısı bar/ Yaşlısı var olanın rızkı vardır.”⁸⁷²

İslamda ödenmesi mümkün olmayan hakların başında ana-baba hakkı gelir. İnsanın varlığına sebep olan ana- baba, evladı üzerinde her zaman söz sahibidir. Bu ömür boyu devam eder gider. Bu konuda bir atasözünde şöyle denilmektedir: “Ata eneni urmattasañ öz balañdan sıy körösüñ/ Anne babana saygı gösterirsen kendi çocuğundan iyilik görürsün.”⁸⁷³ “Cakşı söz-carım ırıs/ İyi söz yarı rızıktır”.⁸⁷⁴ Şair Nurmoldo da (1838-1920) bir nasihatinde bu konuda şunları belirtmiştir:

Atañday sıylap karını/ Baban gibi hürmet et yaşlıya,
Astınan çıgıp salamdaş/ Karşılıyıp selam ver.⁸⁷⁵

Anne-baba hakkı ile ilgili Kur'an'da bazı ayetler geçmektedir.⁸⁷⁶ Bunlardan Kur'an'ın İsra suresinin 23. ayetinin meali şöyledir: “Rabbin kesin olarak şunları emir etti: “O’ndan başkasına ibadet etmeyin: anne-babaya iyilik edin: Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlılık çağına ulaşırsa sakın onlara “öf!” deme ve onları azarlama, ikisine de tatlı söz söyle”⁸⁷⁷ Bu ayette ise, en küçük bir şikâyet belirtisi olan ‘öf’ sözcüğünün bile ana baba hakkında söylenmemesi gerektiğine dikkat çekilir.

e) Kanaatkâr ve sabırlı olmak

Kanaat, elindekiyle yetinme, fazlasını istememe durumudur. Erdemli kişilerde bulunan gayet güzel bir özelliktir. Kişileri gereksiz hırstan kurtaran, başkalarının varlığından rahatsızlık duymayı önleyen önemli bir ahlaki değerdir. Kur'an, müslümanların şükredip kanaat etmeleri gerektiğini şu şekilde belirtmiştir: “Hani Rabbiniz şöyle duyurmuştu: “Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir.”⁸⁷⁸

⁸⁷² Erdem, s. 194.

⁸⁷³ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 182.

⁸⁷⁴ Zalkar Oy Murastarı, ed. T. Arıkov, Frunze 1969, s. 13.

⁸⁷⁵ “Nurmoldo Narkul uulu”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 295.

⁸⁷⁶ Nisa 4/36; İsra 17/23; Lokman 31/14.

⁸⁷⁷ İsra 17/23.

⁸⁷⁸ İbrahim 14/7.

Bu konuyla ilgili bir atasözü şöyledir: “Barga kanat, cokko sabır kıl / Var olana kanaat et, yokluğa da sabret”⁸⁷⁹ Bu atasözünde geçen kanaat, Arapça bir kelime olup, Allah’ın verdiklerine razı olmak anlamına gelmektedir.

İslamiyet’te sabırlı olmak çok önemlidir. Hz. Muhammed’in hayatında bunun örneklerini görebileceğimiz gibi Kur’an’da da bu hususa önem verildiğini görmek mümkündür: “ Ancak, sabredip yararlı iş işleyenlere, işte bunlara bağışlanma ve büyük ecir vardır.”⁸⁸⁰ “Sabırdın tübü sarı altın”⁸⁸¹ şeklinde atasözlerinde geçen “sabır” sözünün menşei Arapça’da gelmektedir. Acıya katlanmak bedene uygun düşmeyen hallere telaş göstermeksizin karşı koymak demek olan sabır hakkında Manas destanında da örneklere rastlanmaktadır:

Beyiştē kelgen sabır bar/ Cennet’tē gelen sabır var,
Al sabırdı kılbasañ/ O sabrı yerine getirmezsē,
Amanat canda cabır bar/ Emanet canda cebir var.⁸⁸²

Dikkat edilirse mısrada geçen cebir (zor, ıstırap) aynı anlamda Kırgızcada da kullanılmaktadır.⁸⁸³ Sabırlı olmayı Kur’an-ı Kerim ayetleri de tavsiye etmiştir ki, bunlardan birinde şöyle söylenmektedir: “Behemahal sizi biraz korku, biraz açlık ve biraz mal, can ve mahsul eksikliği ile imtihan ederiz. Sabredenleri müjdele.”⁸⁸⁴ Kırgız şairlerinden Kalıgul Bay oğlu kötülüğe yanaşmamak helal kazanç ile geçinmek ve hiç şaşmamak gerektiği, aksine sabretmek gerektiği vurgulanır:

Cakşı sözgö aldanba/ İyi söze şaşmayın,
Sabır menen ketkizgin/ Sabır ile gidersin,
Akırı mına oşondon/ Sonunda işte ondan,
Cakşılıktı tabasıñ/ İyiliği bulursun.⁸⁸⁵

Kur’an-ı Kerim’de bu konuda şöyle buyurulmaktadır: “Ey iman edenler, sabır ve namazla Allah’tan yardım isteyin, Şüphe yok ki, Allah, sabır edenlerle

⁸⁷⁹ **El Öñörü-** Elge Makal Lakaptar, s. 56.

⁸⁸⁰ Hud, 11/11.

⁸⁸¹ **El Öñörü-** Elge Makal Lakaptar, s. 109.

⁸⁸² Manas, II, s. 145.

⁸⁸³ Yudahin, I, s. 160.

⁸⁸⁴ Bakara 2/188.

⁸⁸⁵ Diniy Okuyalar, s. 30.

beraberdır.”⁸⁸⁶

f) Haya duygusu

Buna ar, utanma duygusu da demek mümkündür. Haya duygusunu hoş ve güzel olmayan bir olayın ortaya çıkmasından kalbte meydana gelen bir incelik ve ızdırab olarak da açıklamak mümkündür. İslamda müslümanlar hayalî olmaya teşvik edilmiş hayasızlık da yerilmiştir. Bu hususta Kur'an şunları belirtmektedir: “Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size çirkinliği ve hayasızlığı emreder.”⁸⁸⁷ Arapça’da utangaçlık anlamına gelen “hayâ” Kırgızca’da da “ıybaa” şeklinde kullanılmaktadır.⁸⁸⁸ Mollo Niyaz da “Sanat Hasirat” adlı şiirinde haya sahibi bir Kırgızdan şu şekilde bahsetmektedir:

Kız baladay ıybaluu/ Kız çocuğu gibi hayalî,
Momun edeñ, Köruulu/ Mü'min idin Köröglü.⁸⁸⁹

Kırgız atasözlerinde bu ahlaki değer ile ilgili motifler vardır: Mesela; “Uyat, ölümdön katuu / Utanç ölümden beter.”⁸⁹⁰

İnsan yüz kızartıcı bir şey yaptığında utanç duyar. Kişiliği zedeleyici, onur kırıcı her şey insan için bir utanç vesilesidir. Bunun için, böyle bir durumla karşı karşıya kalan kişi, utancından dolayı kimsenin yüzüne bakamaz. Böyle bir kimse için ölüm bir kurtuluş sayılır. Zira ölümden acı bir defa duyulur, ama utanç duygusuyla yaşayan, hayatı boyunca acı duyar. Bunun için bu atasözünde, utanç ölümden daha beterdır denilmiştir. Ancak şu bilinmelidir ki, utanç duygusunu hisseden kimsede hayâ gibi bir değer vardır. Haya sahibi olmayan bir kimse, zaten, yüz kızartıcı bir durumda bile utanç duyma ihtiyacı hissetmez. Bu değere atfen peygamberimiz buyurmuştur ki: “ Hayâ imandandır.”⁸⁹¹

⁸⁸⁶ Bakara 2/153.

⁸⁸⁷ Bakara 2/268.

⁸⁸⁸ Yudahin, I, s. 362.

⁸⁸⁹ “Mollo Niyaz”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 275.

⁸⁹⁰ **El Önörü-** Elge Makal Lakaptar, s. 123.

⁸⁹¹ Buhari, İman, 16; Muslim, İman, 59; **Kütüb-i Sitte:** Hadis Ansiklopedisi, V, s. 288.

g) Merhametli olmak

Merhamet sahibi olmak İslamiyet'te önemli yere sahiptir. Nitekim müslümanlar için örnek olan Hz. Muhammed Kur'an-ı Kerim'de bu hususu şöyle belirtmektedir: “Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, mü'minlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir.”⁸⁹² Kırgız şairi Mollo Niyaz “Sanattar” adlı şiirinde Hz. Muhammed'in bu özelliğini şöyle dile getirmektedir:

Asilarga mehriban/ Asilere merhametli,
 Habibni Huday carattı/ Habibi Allah yarattı.⁸⁹³
 Şair Barpı ise:
 Azireti Muhammed/Hazreti Muhammed,
 Alladan tilep ırıska/Allah'tan dileyerek rızka.
 Tolturup kaynatkan eken/Doldurarak kaynatmış,
 Cetimderdin kazanın/Yetimlerin kazanını.
 Cetim menen cesirge/Yetim ile dula,
 Ooruu-ildettüü marizga/Ağrı-illetli hastaya,
 Karıp menen miskinge/Garip ile miskine,
 Cüzün burbay cardam kılğan/Yüz çevirmeden yardım eden,
 Muhammed ötkön düynödön/Muhammed geçmiş dünyadan.⁸⁹⁴

Şiirde Hz. Muhammed'in yetimlere, garibanlara, miskinlere ve hastalara merhamet ve yardım eden birisi olduğu belirtilmekte ve onun gibi olmak tavsiye edilmektedir. Gerçekten de Peygamberin yetimlere, miskinlere yardım eden birisi olduğu hastaları ziyaret ettiği birçok kaynakta belirtilmiştir. Nitekim Peygamberimizin şu hadisi de bunun en güzel örneğini oluşturur: “Dul ve fakirlere yardım eden kimse, Allah yolunda cihad eden veya gündüzleri (nafile) oruç tutup, gecelerini (nafile) ibadetle geçiren kimse gibidir.”⁸⁹⁵ Bununla beraber Kur'an-ı

⁸⁹² Tevbe 9/128.

⁸⁹³ “Mollo Niyaz”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 271.

⁸⁹⁴ Barpı, I, s. 117-118

⁸⁹⁵ Buhari, Nafakât, 1; Müslim, Zühd, 41; Peygamber hakkında İbn Ebi Evfa şöyle demektedir: “(Resulullah) dul ve miskinlerle beraber yürümekten ar duymazdı, onların ihtiyaçlarını mutlaka yerine getirirdi.” **Kütüb-i Sitte Muhtasarı**, XV, s. 369.

Kerim de Muhammed’e gelip soranlara şöyle cevap vermesi gerektiğini belirtmektedir: “(Ey Muhammed!) Ne vereceklerini sana sorarlar. De ki: “Maldan yapacağınız harcamalar ana-baba, en yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolda kalmışlara olur. Allah yaptığınız her iyiliği bilir”⁸⁹⁶

g) Selamlaşma

Selam verme ve selam alma, İslamın ahlakî niteliklerindendir. Nitekim bu husus Kur’an’da şu şekilde beyan edilmiştir: “Size bir selâm verildiği zaman, ondan daha güzeliyle veya aynı selamla karşılık verin. Şüphesiz Allah her şeyin hesabını gereği gibi yapandır.”⁸⁹⁷ Hz. Muhammed’in de bununla ilgili şu hadisi meşhurdur: “Ey insanlar, selamı yayın, yemek yedin, akrabaya ilgi gösterin, herkes uykuda iken namaz kılın, selametle cennete girin.”⁸⁹⁸

“Assalomu aleykum, Saloom Aleykum/ Esselâmu Aleykum, Selâmun Aleykum”, “Aleykumussalam, Aleki salam/ Aleykumu’s-Selâm, Aleyke Selâm”,⁸⁹⁹ “Dubay salam/ Selam dua”⁹⁰⁰, “Salamga kelüü/ Selamlaşmak”⁹⁰¹ şeklinde Kırgız deyimlerinde yerini bulan selamlaşma, Kırgızlar’da da önemli bir yere sahiptir. Kırgız adetinde küçüğün büyüğe, yürüyenin oturana, yukarıdan gelenin aşağıdan gelene selam vermesi önemli bir görev kabul edilmiştir.⁹⁰² Bu husus, atalardan gelen bir vasiyette şöyle dile getirilmiştir:

Sakalduu çıksa aldıñan/ Sakallı çıksa önünden,

Salamdaşıp kol bergin/ Selamlaşıp el verin,

Sakalduuga col bergin/ Sakallıya yol verin.

Uluular çıksa aldıñan/Büyükler çıksa önünden,

⁸⁹⁶ Bakara 2/215.

⁸⁹⁷ Nisa 4/86.

⁸⁹⁸ **Kütüb-i Sitte** Muhtasarı, X, s. 171.

⁸⁹⁹ Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 20.

⁹⁰⁰ Dubay Arapça “dua” dan gelmektedir. Salam ise, bu da Arapça söz olup, barış, selametlik anlamlarına gelmektedir. Günlük hayatta ve yazıda çok kullanılır. Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 91.

⁹⁰¹ Hal-hatır sormak, selamlaşmak anlamında kullanılır. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 20, 35, I, s. 267.

⁹⁰² A. Misirov, Irım-Cırımdar, Tüş Coruu, Uyku, Oş 1994, s. 11; Kemal Polat, “Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları”, **Türkler**, XIX, s. 552.

Uçuraşkın kol bergin/ Karşılaşınca el verin,
Uluularga col bergin/ Büyüklere yol verin.⁹⁰³

Kırgız sözlü kültürünün her yerinde rastlanan “Assaloomu aleykum!”, “Va aleykumussalam!” ibareleri,⁹⁰⁴ özellikle Ramazan manilerinde sıkça kullanılmaktadır.⁹⁰⁵ Nitekim Ramazan manilerinden birinde şöyle selam verilmektedir:

Assalomu aleykum Dööt kelam/Esselamu aleykım Davud kelam,
Tördö catkan baylarga berdik salam/Başköşede yatan zenginlere verdim selam.

Salamımdı cetkizgen Alla taalam/Selamımı ulaştıran Allahü Tealam.⁹⁰⁶

Manas destanında da İslamiyet’i kabul eden ve daha sonra kendi ailesine İslamı telkin etmeye çalışan Almambet’in de ilk sözü selamla başlamıştır:

“Assalomu aleykim atam”! dedi/ “Selamun aleykum babam” dedi.

Salam berse Almambet/ Selam verince Almambet,

Alik bergen adam cok/ Kimse selam almadı,

Tura kalgan adam cok/ Kimse yerinden kalkmadı.⁹⁰⁷

Nitekim Kur’an’da bu husus şu şekilde belirtilmiştir: “Evlere girdiğiniz zaman birbirinize, Allah katından mübarek ve hoş bir esenlik dileği olarak, selam verin.”⁹⁰⁸

h) Adaletli olmak

Adalet, her türlü işte hakkı gözetmek ve orta yolu tutmaktır. Gerek devlet düzeninde ve gerekse toplum hayatında adaletin payı büyüktür. Bir ülkede her şey var olup da, yalnız adalet yoksa, o ülke mahvolmaya mahkumdur. Bu önemli ilkeyi

⁹⁰³ Esencan Tınay uulu, Cooker Kırgız Elinin Saltının Ürp-Adatının Kelip Çığışı Cönündö Bayan, Bişkek 2000, s. 15.

⁹⁰⁴ Kırgız El Comoktoru, haz. Düşşön Sulaymanov, Kasımbek Eşmambetov, Frunze trz., s. 65; Baldar Folkloru, s. 190, 201, 260, 294, 376, 448; “Dini Comoktor”, s. 119, 120.

⁹⁰⁵ Diniy Okuyalar, s. 17, 20, 22, 56.

⁹⁰⁶ Diniy Okuyalar, s. 22.

⁹⁰⁷ Manas Destanı, yay. W. Radloff, s. 25.

⁹⁰⁸ Nur 24/61.

prensip edinen İslamiyet de, insanlara adaleti tavsiye etmektedir.⁹⁰⁹ Nitekim bu hususta Kur'an-ı Kerim'in Maide suresinin 8. ayetinde şöyle buyurulmuştur: "Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun."⁹¹⁰ "Adalet" kavramı Kırgızcada "Adilet" şeklinde ifade edilmekte ve Arapça'da gelmektedir. "Ulugu adil bolboso, ubara bolgon el karıp/ Büyüğü (idarecisi) adil olmazsa, avare olan halk garip"⁹¹¹ şeklinde atasözünde ifadesini bulan adalet ilkesi, Manas'ın, halka yönelik bir hitabında şöyle dile getirilmektedir:

Kan kötörüp koyduñ dep/ Han seçip koydun diye,
Öz napsıma tartpayın/ Kendi nefsimi çekmiyeyim,
Toodoy toko naalattı/ Dağlar kadar büyük laneti,
Öz moynuma artpayın/ Kendi üzerime yüklemiyeyim.⁹¹²

Dikkat edilirse Arapça'dan Kırgızca'ya geçen nefis ve lânet kelimeleri biraz değişikliğe uğramıştır. Bununla beraber şair Şeralı Şapak oğlu'nun (1760-1825) nasihat türündeki sözleri adeta İslam dinindeki adalet emriyle uygunluk arzirmektedir:

Kazı bolsoñ, kalıs bol/ Kadı isen, halıs ol,
Tuura bolbosoñ/ Doğru olmazsan,
Biylikten ıraak bol/ İdareden uzak ol.
Kazıdan kalıstık ketse/ Kadıdan halıslık giderse,
Kalktan tınçtıktı ketet/ Halktan huzur gider.⁹¹³

Bu mısralara benzer bazı hadisler de mevcuttur. Bunlardan biri şöyledir: "Kim kadı olur ve adaletle hükmederse, bu kimse başabaş (sevap ve günahı eşit) ayrılmaya liyakat kazanmıştır."⁹¹⁴ Hz. Muhammed'in hadislerinden ilham alan Şeralı Şapak oğlu, kadılık yaparken adaletli olmayı öğütleyerek şunları ifade eder: "Cakınıñ menen alıstın çıbıgın kırkkanda, eki butuñ eki tarazada, eki koluñ töböñdö,

⁹⁰⁹ F. Sercan, Peygamberimizin Ahlakı, İstanbul 1987, s. 70.

⁹¹⁰ Maide, 5/8. Diğer ayetlere bkz. A'raf, 7/29; Nahl, 16/90.

⁹¹¹ Kırgız Makal- İakaptarı, s. 37.

⁹¹² "Tarihıy-Batırdık Comoktor", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 70.

⁹¹³ Muras, s. 290.

⁹¹⁴ Kütüb-i Sitte Muhtasarı, XIV, s. 78.

mañdayıñda beyiş, tozok elestep tursun/ Yakının ile uzaktakinin çubuğunu kestiğinde, iki ayağın iki terazide, iki elin üzerinde, önünde (karşında) cennet, cehennem hatırında olsun.” Küçtüü menen küçsüzdün çıbıgın kırkkanda, özüñ küçsüzdün tarazasında otur/Güçlü ile güçsüzün çubuğunu kestiğin zaman, kendin güçsüzün terazisinde otur”.⁹¹⁵

i) **Helal yolla geçinmek**

İslamiyet, helal yolla geçinmeyi emretmiştir. Allah tarafından yapılmasına müsaade edilen mübah şeylere helal denmektedir. Helal yolla geçinmek haramdan kaçınmak hususunda Kur'an şunları belirtir: “Birbirinizin malını haksızca yemeyin ve insanların mallarının bir kısmını yemek için onu, (yaptığınızın yanlış olduğunu) bile bile yargıçlara vermeyin”.⁹¹⁶ Kırgızca’da helal adal şeklinde kullanıma sahiptir. Kırgız sözlü kültürünün her alanında helal yolla geçinmek haram yoldan uzaklaşmak her yerde konu edilmektedir.⁹¹⁷ Bunun en güzel örneklerini atasözlerde aşağıdaki şekilde görmek mümkündür:

Adal emgek abiyir taptırat/Helal çalışma itibar buldurur,
Aram emgek azabın tarttırat/Haram çalışma azab çektirir.
Adal emgek nurdantat/Helal çalışma nurlandırır,
Aram emgek kırdantat/Haram çalışma boş bırakır.⁹¹⁸
Aramdın түbü bir tamır/Haramın dibi bir damar,
Adaldın түbü miñ tamır/Helâlın dibi bin damar.⁹¹⁹

⁹¹⁵ Muras, s. 291.

⁹¹⁶ Bakara 2/188.

⁹¹⁷ Kırgızlar’da haram yollardan biri olan rüşvet kınanmaktadır:

Biy, boluş para çeşip/ Biy, boluş (Kırgız idareci mansıbı) rüşvet yeyip,
Aktı taştap kara çeşip/ Hakkı bırakıp kara yeyip,
Ahiretke balaa çeşip/ Ahirete bela yeyip,

Adamdar ötkön düynödön/ İnsanlar geçmiş dünyadan. Diniy Okuyalar, s. 91. Arstanbek de rüşvet yiyenleri kınamıştır. “Arstanbek Buylaş uulu”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 276. “Togolok Moldo”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 305. Kalgul Bay oğlu da helal yoldan geçinmeyi tavsiye etmektedir. Kalıgul Bay uulu, “Maselder”, s. 74.

⁹¹⁸ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 43.

⁹¹⁹ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 167. Aramdıktan alıs bolson, senin kolundan kelbes cakşılık

Kırgız atasözlerinde “adal” ibaresi daha çok helal anlamında kullanılmakla birlikte bazen âdil anlamında kullanıldığına da şahit olunmaktadır. Burada helal anlamında kullanıldığı açıkça görülmektedir. Kırgızcadaki aram kelimesi ise, Arapça’ daki haram kelimesine tekabül etmekle birlikte, söz başındaki “h” harfinin düştüğü ve kelimenin Kırgız diline uyum sağladığı görülmektedir. Aslında Arapça’ dan geçen kelimelerde eğer kelime başında ya da kelime sonunda h harfi varsa bu harfin Kırgızcaya uyum için hafifletildiğini görmek mümkündür. Sabah erkenden kalkıp, Allah’ın rızıklarından nasiblenmeyi öngören Kırgızlar bunu şu atasözüyle dile getirmişlerdir: “Erte menenki ıriskıdan kur kalba/ Sabah rızıkından uzak kalma.”⁹²⁰ Bu hususta Kur’an-ı Kerim ayetleri insanları helal çalışmayla geçinmelerini tavsiye etmektedir: “Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helal ve temiz olanlarından yeyin, şeytanın peşine düşmeyin; zira şeytan sizin açık bir düşmanınızdır.”⁹²¹

Yukarıdaki Kırgız dil kaidesine göre “ak” kelimesi aslında Arapça’ daki “hakk” kelimesinin Kırgız dilindeki ifadesidir ve atasözlerinde de hem Allah hem de gerçek anlamında kullanılmıştır.⁹²² Aynı şekilde “azamat” ve “berekat” kelimeleri de Kırgızlar arasında Arapça’ daki gibi kullanılmakla birlikte başka anlamlar da yüklenmiştir. Örnekte verildiği üzere azamet insan, hem ulu hem de babayiğit insandır. Burada iyi işler yapan ve hak çalışan insanın akıbetinin de iyi olacağına işaret edilmektedir. Kur’an-ı Kerim inanıp iyi işler yapanlara ahirette cenneti müjdelemektedir: “İnanıp da güzel işler yapan ve Rablerine gönülden boyun eğenlere gelince, işte onlar cennet ehlidir. Onlar orada ebedi kalırlar.”⁹²³

Kırgız atasözlerinde helal lokma yemenin önemi hakkında şu şekilde durulmuştur:

Adal ölsö bir kazan et/Helal ölürse bir kazan et,

cok/Haramdan uzak olursan, senin elinden gelmez iyilik yoktur. Zalkar Oy Murastarı, s. 27.

⁹²⁰ Kemal Polat, “Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları”, **Türkler**, XIX, s. 552. Bir diğer atasözü de şöyledir: “Manday ter menen tapkan ıriskı/ Alın teri ile kazandığı rızık.” Yudahin, I, s. 359.

⁹²¹ Bakara 2/168.

⁹²² Kırgız deyimlerinde kullanış şekli için bkz. Karasaev, Nakıl Sözdör, II, s. 10.

⁹²³ Hud 11/23.

Aram ölsö bir talpak/Haram ölürse bir deri.⁹²⁴

Bu atasözüyle haram olarak ölen hayvanın etinin ve Allah'tan başkası adına kesilenin haram olduğuna işaret edilmiştir: “Allah size ancak ölüyü (leşi), kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı...”⁹²⁵

1) Kötülük yapmamak

Müslüman, iyi olan, iyilik yapan ve başkalarının iyiliğini isteyen kişidir. Bunun aksi, yani başkalarının kötülüğünü istemek ise bedhahlıktır. Bedhahlık bir ruh hastalığıdır. Haset denilen kötü huy bedhahlıktan başka bir şey değildir. Müslüman kendisine layık görmediği bir şeyi başkası için de layık görmemelidir. Hem Kur'an ayetlerinde hem de hadislerde bu hususa önem verilmiştir. Nitekim Al-i İmran suresinin 104. ayetinde “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır” ve Hz. Muhammed'in hadisinde “Sizden kim (sünnetimize uymayan) bir münker görürse (seyirci kalmayıp) onu eliyle düzeltsin. Buna gücü yetmezse lisanıyla düzeltsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin. Bu kadarı imanın en zayıf mertebesidir” Müslümanın sadece kötülük yapmamayıp kötülük yapanları da düzeltmeleri gerektiği vurgulanmıştır.⁹²⁶

Atasözlerinde bu durumu açıkça bildiren ifadeler yer alır:

“Etegi camandı it kabat/ Ahlaksızı it ısıtır,

İçi camandı Kuday tabat/ İçi kötüyü Allah bulur”,⁹²⁷

“Biröögö kör kazsan, özün tüşösün / Birisine tuzak kurarsan kendin düşersin.”⁹²⁸

Bu atasözünde dikkat çekilen nokta, insanın, kendisi için uygun görmediği kötülüğü başkası için de uygun görmemesi gerektiğidir. Başkasına yapılan bir kötülük eninde sonunda insanın kendisine döner. Hangi insan, birisine kötü niyetle tuzak kurarsa, birgün kendisi de benzer bir tuzağa yakalanacaktır.

⁹²⁴ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 110.

⁹²⁵ Bakara 2/173.

⁹²⁶ Al-i İmran, 3/104; **Kütüb-i Sitte** Muhtasarı, II, s. 375-376.

⁹²⁷ “Makaldar”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 208.

⁹²⁸ **El Önörü-** Elge Makal Lakaptar, s. 49.

k) Gıybet etmemek

Gıybet, bir kimsenin arkasından, hoşlanmayacağı sözlerle konuşmaktır. İnsanlar arasındaki iletişimin zarar görmesine yol açan, kin tohumlarının ekilmesine sebep olan gıybet, savunmasız bir insana karşı yapılan son derece çirkin bir saldıdır. İslam dininde bu, bir toplumda bulunan en kötü davranış olarak bilinir ve asla tasvip edilmez. Nitekim Kur'an'da bu husus şu şekilde beyan edilmiştir: “Birbirinizi gıybet etmeyiniz. Sizden herhangi biriniz (gıybet etmek suretiyle) ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı?”⁹²⁹

Gıybetin kötülüğünü bildiren bir atasözünde şöyle denmektedir: “Ukpayt dep uşak aytpa, körböyt dep uuruluk kılba/ Duymaz diye gıybet etme, görmez diye hırsızlık yapma.”⁹³⁰

Şair Arstanbek Buylaş oğlu (1824-1878) da, gıybet eden ve utanmayan kimsenin Ahiretteki yerinin cehennem olduğuna işaret etmiştir:

Uşak-ayın süylögön/ Gıybet eden,
Uyattın cayın bilbegen/ Utanmayı bilmeyen,
Camandın cayı kara cer/ Kötünün yeri kara toprak.⁹³¹

Gıybetin kötü bir illet olduğuna dikkat çeken Hz. Muhammed, bir hadisinde şöyle demektedir: “Kim bir müslüman (ı gıybet ve şerefini payımal etmek) sebebiyle tek lokma dahi yese, Allah ona mutlaka onun mislini cehennemden tattıracaktır. Kime de müslüman bir kimse (ye yaptığı iftira, gıybet gibi bir) sebeple (mükafat olarak) bir elbise giydirilse, Allah Teâla mutlaka, onun bir mislini cehennemden ona giydirecektir.”⁹³²

⁹²⁹ Hucurat, 49/12.

⁹³⁰ **El Önörü-** Elge Makal Lakaptar, s. 123.

⁹³¹ “Arstanbek Buylaş uulu”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 276-277. Şair Nurmoldo da:

Uşakçı bolbo, agayın/ Gıybetçi olmayın, kardeşler,
Ukkanındı şıbırıp’ Duyduğunu fısıldayıp. “Nurmoldo Narkul uulu”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 294.

⁹³² Ebu Davud, Edeb, s. 40; **Kütüb-i Sitte:** Hadis Ansiklopedisi, XII, s. 123.

1) Zina yapmamak

Müslümanın yapmaması gereken işlerden biri zina etmektir. Mü' mine zinadan uzak durmasını ve meşru yollardan evlenmeyi teşvik eden İslam,⁹³³ kimlerle evlenilip kimlerle evlenilemeyeceğini birçok yerde açıklamaktadır.⁹³⁴ Kırgız atasözünde nikâhsız doğan, yani gayri meşru yolla doğan çocuklara babası belli değilse cetesiz, annesiz olan kıza da nikahsız dendiği ve bu durumun yerildiği bilinmektedir:

Atasız uul (bala) cetesiz/ Babasız oğul köksüz (soy sopsuz),
Enesiz kız nikesiz/ Anasız kız nikâhsız.⁹³⁵

Nikahsız olarak doğan çocuğa deyimlerde de yer verilmekte olup, bu “aram siydik” tabiriyle verilmektedir. Diğer taraftan meşru yoldan doğan çocuklara “ak nikeden tuulgan” ibaresi kullanılmaktadır. Bunun en güzel örneğini Manas destanında görmek mümkündür:

Arabızda anık coo/ Aramızda gerçek düşman,
Aziz kandin Almambet/ Aziz hanın Almambet'i,
Aram siydik uulu eken/ Haram idrar oğluymuş.⁹³⁶

Zinaya yaklaşmamayı emreden Allah,⁹³⁷ mü'min erkeklerin ırzlarını korumaları gerektiğini şu ayette belirtmiştir: “(Resulüm!) Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle. Çünkü bu, kendileri için daha temiz bir davranıştır. Şüphesiz Allah, onarın yapmakta olduklarından haberdardır.”⁹³⁸ Şair Canış Akın (1843-1889) “Eki Cigit, Bir Çaldın Colooçu Cürgönü” adlı hikaye tarzındaki şiirinde zinaya yaklaşmayan mü'min bir delikanlı hakkında şunları tasvir etmektedir:

Cigit ayttı, koyunuña catpaym dedi/ Delikanlı dedi, koynuna girip yatmam dedi,

Korkomun bir künöögö batsam dedi/ Bir günah işlemekten korkarım dedi.

⁹³³ Kur'an'da ve hadislerde evlenmeye teşvik eden birçok ayet ve hadis bulunmaktadır. Nisa 4/3.

⁹³⁴ Bakara 2/221, 235; Nisa 4/3, 24, 25, 127; Maide 5/5; Nahl 16/72; Nur 24/32, 33; Ahzab 33/37, 50.

⁹³⁵ Kırgız Makal- lakaptarı, s. 183.

⁹³⁶ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 40

⁹³⁷ “Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iştir ve çok kötü bir yoldur.” İsra 17/32.

⁹³⁸ Nur 24/30.

Seni menen oynogon kızık üçün/ Seninle oynayacağım heyecan uğruna,
Calganda akıretim satpaym dedi/ Bu yalan dünyada ahiretimi satmam dedi.⁹³⁹

m) Kibirli olmamak

Kendini beğenmek, başkasını küçümseyerek kendini üstün görmek İslamda çirkin bir davranış olarak görülmüştür. Kur'an'da bu husus şöyle buyrulmaktadır: “Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah hiçbir kibirleneni, övüngeyi sevmez.”⁹⁴⁰

Kibirli davranan kişilerle ilgili bir atasözünde bu husus şöyle anlatılmaktadır: “Boy kötörüü suuk körünöt / kibirlik soğuk gözüdür”⁹⁴¹ Manas destanında da kibirli olmak yerilmiş ve böyle kimselerin cehennem ehli olduğu belirtilmiştir:

Ölüm üçün kelgensin/ Ölüm için gelmişsin,

Özün dağı bendesin/ Kendin yine bendesin.

Tekeberlik degen dağı bar/ Kibir denen yine var,

Bu da tozok bülösü/ Bu da cehennem ehlidir.⁹⁴²

Zira Hz. Muhammed bir hadisinde şöyle demiştir: “Allah kıyamet günü, büyüklenerak elbisesini sürüyenin yüzüne bakmayacaktır.”⁹⁴³

B. Kırgızlarda Dînî Eğitim

Belli bir yere bağlı kalmadan hayatlarını göçerek kazanan Kırgızlar da eğitime önem veriyorlardı. Onlardan yerleşik hayata geçenleriye özellikle Karahanlı, Çağataylar ve Hokand Hanlığı topraklarındaki eğitim kurumlarından yararlanmışlardır. Bu yüzden Kırgızlar'ın, IX-X. yüzyıllardan itibaren bu coğrafyada inşa edilmiş olan mescid, cami, mektep, medrese, ribat ve kervansaraylar aracılığıyla dini eğitimlerini almış olabileceklerini söylemek mümkündür.⁹⁴⁴ Bölge insanının

⁹³⁹ “Canış Akın”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, XXXI, s. 299.

⁹⁴⁰ Lokman 31/18.

⁹⁴¹ **El Önörü-** Elge Makal Lakaptar, s. 49.

⁹⁴² Manas, II, s. 144-145.

⁹⁴³ Buhari, Libas 1, 2, 5; Müslim, Libas 42; **Kütüb-i Sitte:** Hadis Ansiklopedisi, XIV, s. 412.

⁹⁴⁴ İslamiyeti kabul eden diğer bölgelerde olduğu gibi IX-XIII. yüzyıllarda Karahanlı topraklarında da camiler, medreseler ve hanekâhlar yayılmıştır. Alaeddin Yalçınkaya, **Türkistan 1856’ dan**

toplumsallaşmasını ve İslamlaşmasını sağlayan bu kurumların aynı zamanda vakıf kuruluşları olduğunu da belirtmek gerekir.⁹⁴⁵ Her ne kadar Kırgızlar, Kaşgar, Buhara, Kazan ve benzeri şehirlerden gelen mollalardan İslam dinini öğrenseler de,⁹⁴⁶ onlardan bazılarının buralara gidip yüksek eğitim aldıkları düşünülmektedir. Söz gelimi Cemal Karşı'nın Kaşgar'daki medreselerden bahsederken Mesudiye Medresesi ve kütüphanesi hakkındaki görüşü fikrimizi destekler mahiyettedir: “dünyanın her yerinden her yıl çok sayıda öğrenci ilim öğrenmeye gelirdi. Burada sadece dinî bilimler değil Aristo, Sokrat, Farabî, İbn Sina ve Harezmi felsefeleri de okutulurdu.”⁹⁴⁷ Kaynaklar, Satuk Buğra Han'ın amcası Oğulçak'ın hükümdarlık döneminde Artuş'ta bir mescidin ibadet yeri olmanın yanı sıra diğer İslam memleketlerinden gelen tüccarların dinî faaliyet merkezi de olduğunu kaydetmektedirler.⁹⁴⁸ Öte yandan daha o devirlerde Kaşgar'daki mescid, camilerin de İslamî eğitim amaçlı kurumlardan olduğu bilinmektedir ki, Kırgızlar'ın da okuma yazma öğrenme amacıyla buralara geldikleri ve İslamî bilgi düzeylerini geliştirdiklerini söylemek mümkündür. Bununla beraber Kaşgar'daki Hamidiye ve Mahmudiye medreseleri bölge halkının İslamlaşmasında büyük rol oynayan medreselerdendir.⁹⁴⁹ Nitekim İbrahim Muti, Samanî şehzadelerinden Ebu Nasr Samanî (ö. 350/961)'nin, Artuş'ta ilk medreseyi kurmuş ve 7000 kişinin müslüman olmasına vesile olduğunu kaydetmektedir. Ebu Nasr Samanî, ayrıca 70 kişiyi eğitip kemale erdirmiş, elliden fazla âlimi de yetiştirmiştir ki,⁹⁵⁰ bu şahsiyetlerin Kırgızlar'ın İslamlaşmalarında ve İslami eğitim almalarında payı

Günümüze, İstanbul 1997, s. 238.

⁹⁴⁵ Bkz. Seyfettin Erşahin, “Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan'da Vakıfların Kamulaştırılması”, AÜİFD, Ankara 2001, XXXII, s. 132 vd.

⁹⁴⁶ Karasaev, Nakıl Sözdör, I, s. 209-210.

⁹⁴⁷ Muti, s. 301.

⁹⁴⁸ Muti, s. 300.

⁹⁴⁹ İbrahim Tamgaç Han'a mal edilen Semerkant'taki eyvanlı yapının medrese olduğu düşünülmektedir. Ara Altun, “Karahanlılar”, DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 414. Cüveyni, Güçlüg Han'ın Kaşgar ve Hoten'de ibadet yerlerinin ve medreselerin kapatılıp kilit vurulduğunu ayrıca müslüman din alimi Alaüddin Muhammed'i Hoten'de kendi medresesinin kapısında astırdığını belirtmektedir. Cüveyni, s. 109.

⁹⁵⁰ Muti, s. 306.

olduğu düşünülmektedir.

Moğol istilasıyla birlikte Karahanlı topraklarındaki yerleşim yerlerinin ciddi şekilde zarar gördüğü bilinmektedir. Mühtemelen bu devirde yıkıma maruz kalan camilerden biri Özkent'teki, diğeri de Balasagun'daki camilerdir.⁹⁵¹ Yerleşim yerlerinin bir kısmı yok olmasına rağmen, Çağatay Hanlığı devrinde (1227–1348) de şehir ve köy gibi yerleşim yerlerinde mescid ve camiler olduğu bilinmektedir.⁹⁵² Nitekim, Cüveyni'den, Beş Balık şehrinde yaşayanların önemli bir kısmının müslümanlardan oluştuğunu ve cami mescidlere sahip olduklarını öğrenmekteyiz.⁹⁵³ Barthold, coğrafyacı Reklyuda'dan nakille, Kulca'nın doğu tarafındaki Horgos'a yakın bir yerde, Semerkant mescidlerine benzer kurulu bir mescid bulunduğundan bahseder ki,⁹⁵⁴ Kırgızlar'ın bu mescid ve camiler aracılığıyla İslami eğitim aldıklarını belirtebiliriz. Bu dönemde Türkistan bölgesinde İslamın kalbi olarak bilinen Almalık'ta da cami ve mescitlerin müslümanların hayatında önemli rol oynadığı bilinmektedir.⁹⁵⁵ Diğer taraftan Timurlular döneminde de mescid, cami medreselerin inşasına devam edilmiştir.⁹⁵⁶ Fakat siyasi tarihte görüldüğü üzere Çağatay Hanlığı'nın doğu tarafındaki, özellikle Yedi Su bölgesindeki yerleşik hayatın sonraları yok olduğu bilinmektedir ki, bunun tabii sonucu olarak mescid, cami ve medreseler de ortadan kaldırılmıştır. Nitekim, Haydar'ın, Taraz (Talas) bölgesi hakkında verdiği bilgi bu durumu ortaya koymaktadır: “Moğollar'ın Taraz'a “Yangi” dedikleri ve bu Yangi'nin Moğolistan'da bulunduğu söylenir. Maveräünnehr'de “Yangili” denilen çok sayıda adam vardır. Şimdi, onların Yangi dedikleri çöllerde

⁹⁵¹ Ara Altun, “Karahanlılar”, DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 413.

⁹⁵² Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 222. Nitekim, Haydar, Moğolistan topraklarındaki bazı şehirler ve oralarda kurulmuş ve harap olmuş bazı yapılardan bahseder ki, bu yapılardan bazılarının medrese, cami, türbe oldukları anlaşılmaktadır. Haydar, s. 536-537.

⁹⁵³ Cüveyni, s. 473.

⁹⁵⁴ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 240. Esin 1420'de Timurlu elçilerin Turfan'ı ziyaret için gittiklerinde şehrin kuzey doğusunda bulunan Kumul (Hami)'da Budist manastırlar külliyesi yanında yeni bir cami inşa edildiğine şahit olduklarını belirtir. Emel Esin, “Turfan”, İA, XII/II, s. 118.

⁹⁵⁵ Emel Esin XIII. yy. Almalığ'ın İslami merkez olduğunu ve çevresinde bir çok kasaba, köy ve şehirlerin yer aldığını da belirtmektedir. Emel Esin, “Almalığ”, DİA, İstanbul 1989, II, s. 506.

⁹⁵⁶ İsmail Aka Timurlular döneminde inşa edilen cami ve mescidler konusunda bilgi vermektedir. İsmail Aka, s. 116-123.

kubbe, minare, medrese ve zaviye izleri biçiminde çok sayıda şehrin kalıntısı vardır. Fakat bu viran olmuş kentlerden hangisinin Yangi veya diğerlerinin adının ne olduğu belli değildir.”⁹⁵⁷ Öte yandan Altın Ordu Devleti’nde de bazı Kırgız boylarının yaşadıklarından bahsetmiştik. Özellikle Berke Han’ın İslamiyet’i kabulüyle, öteden beri mevcut olan cami ve mescidlerin sayısının arttığı görülmektedir. Yirmi beş civarında şehrin tespit edildiği⁹⁵⁸ Altın Ordu Devleti’nin başkenti Saray şehrinde, on üç cuma mescidi ve bir çok başka mescidlerin olduğu kaydedilmektedir.⁹⁵⁹ Bu durum XIV. yüzyıl Altın Ordu Devleti’ndeki dini hassasiyeti ve ilmi seviyeyi ortaya koyması açısından büyük önem arz etmektedir.

Diğer yandan Fergana vadisinde faaliyette bulunan eğitim kurumlarının bu konuda Kırgızlar’ın eğitimine katkı sağladıkları muhakkaktır. Şüphesiz Babur’un Fergana vadisinde tasvir ettiği şehir ve diğer yerleşim yerlerinde mevcut olan cami, mescid ve medreselerde Kırgızlar da dini eğitim görmüşlerdir. Bunlardan biri XVI. yüzyılda Oş şehrinde kurulan Rabat Abdullah Han cami-mescididir.⁹⁶⁰ Bu devirde yaşayıp Kırgız tarihini kaleme alan tarihçi ve şecereci Seyfeddin Ahsikendi (XVI.yy.) bunlardan biridir.

Hokand Hanlığı döneminde yani XVIII-XIX. yy. Kırgızlar arasında faaliyette olan cami ve mescidler özellikle Fergana vadisinde yoğundu. Bunlardan Kara-Bağış, Bulak –Başı, Arstanbap vs. yerleşim yerlerinde cami ve mescidlerin olduğu

⁹⁵⁷ Haydar, s. 536. Çin kaynakları da XV. yy. İlibalık havzası hakkında ülkede “hiç bir şehir, hiç bir saray yoktur, burada yaşayanların tümü göçebe hayat sürdürürler” şeklindeki haberi bunu teyid etmektedir. Barthold, Kırgız cana Kırgızistan, s. 245.

⁹⁵⁸ Kurat, “Altın Ordu Devleti”, s. 405.

⁹⁵⁹ 1333’te Saray şehrinde kalan İbn Battûta şehri şöyle tarif etmektedir: “Şehirde (Saray) onüç Cuma câmii var; bunlardan biri Şâfiîlere ait. Küçük namazgâhları ise sayılmayacak kadar çok! Yerli halktan olup saltanat ailesinin kendisinden çıktığı Moğollar’ın bir kısmı Müslümandır. Ayrıca As denen bir ırk var ki hepsi Müslüman. Ayrıca Kıpçak, Çerkes, Rus ve Rumlar da yaşıyor burada. Onlar (Ruslar ve Rumlar) Hristiyanıdır.” İbn Battûta, I, s. 517: Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s. 386.

⁹⁶⁰ Çotonov, s. 306-307. Süleyman dağının etrafındaki mescid ve camiler şunlardır. Süleyman dağının tepesindeki mescid (XV, XVIII), Rabat Abdullahan cami-mescidi (XVI), Mazar Hazret Asaf ibn Burhiya cami-mescidi (XVIII), Muhammed Yusuf Bayhoca oğlu (XX.yy. başı), Sıdıkbay mescidi (XX.yy. başı) A. Zaharova, İstoriko-Arhitekturnoe Naslediye Goroda Oş (konets XIX- **naçalo** XX vv.), Oş 1997, s. 67.

bilinmektedir.⁹⁶¹ Oş şehrinde de bir takım mescid ve medreselerin kurulduğu ve halkın eğitimlerini buralarda gördüğü anlaşılmaktadır.⁹⁶² Eğitim kurumlarından öğrenim gören Kırgızlar, medrese ve camilerde öğretmenlik yapmanın yanı sıra imamlık görevlerini de üstlenmişlerdir. Söz gelimi Osmonaalı Sıdık oğlu Oş şehrinde faaliyette bulunan medreselerde öğretmenlik yapan birkaç Kırgız öğretmenden bahsetmektedir.⁹⁶³ Hatta bazı yüksek tahsilli Kırgızlar'ın Han sarayında katiplik görevini üstlenmiş oldukları da bilinmektedir. Hokand Hanlığı'nın tarihini yazan tarihçi ve şair Ziyabidin Maksım Magzuni (1822-?) bunlardan biridir. Diğer yandan 1866 yılında Evliya-Ata bölgesinde yaşayan Kırgızlar'ın okuma yazma oranını Vişnegorski şöyle aktarmaktadır: “Evliya-Ata bölgesindeki Kara Kırgızlar'ın (Ruslar tarafından adlandırma) her bir kasabada (boluşunda) birden dörde kadar mektepleri olup onları zengin kimseler açmışlardır ve elinde tutmuşlardır.”⁹⁶⁴

Diğer yandan kuzey ve doğu bölgelerde ve bunun yanı sıra yüksek dağlı bölgelerde göçebe hayat geçiren Kırgızlar gezici mollalar sayesinde gezici okullar diyebileceğimiz eğitim kurumlarında öğrenim görmüşlerdir.⁹⁶⁵ Bu usulde mollalar köy köy, yurt yurt, aylarca gezerek çocuklara okuma-yazmayı ve temel dini bilgileri öğretmişlerdir.⁹⁶⁶ Söz gelimi XIX. yy. 30' lu senelerinde Amu-Derya'nın baş tarafında dağlık bölgede yaşayan Kırgızlar arasında olan İngiltereli seyyah J. Vud, çadır okulunda Kur'an öğrenen Kırgız çocuklarının derslerine katılmıştır.⁹⁶⁷

Sonuç olarak Kırgızlar'dan bazıları Karahanlı döneminde kurulmaya başlayan mescid, cami, mektep, medrese, kervansaray gibi kurumlardan dini eğitimlerini alıyordu. Bu tür eğitim kurumları daha çok Hokand Hanlığı döneminde yaygınlaştırılmıştır. Fakat onların çoğunluğu göçebe oldukları için bu tür eğitim

⁹⁶¹ B. Düyşeev, Pamyat Tyan-Şanya, Frunze 1986, s. 77; Çotonov, s. 306-307.

⁹⁶² Hokand Hanlığı'nın yıkılışından hemen sonra Oş bölgesinde 147 mescid, 6 medrese olduğu kaydedilmektedir. Düyşeev, s. 75.

⁹⁶³ Osmonaalı Sıdık uulu, Tarih Kırgız Şadmaniya, Frunze 1990, s. 28.

⁹⁶⁴ Barthold, Kırgız cana Kırgızstan, s. 67.

⁹⁶⁵ Z. Karadavut, M. Aksoy, “Kırgız Gelenekleri ve Abramzon”, **Türk Yurdu**, Ankara 2001, XXI, S. 171, s. 60.

⁹⁶⁶ Seyfettin Erşahin, Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi, Ankara 1999, s. 80.

⁹⁶⁷ Edhyam Tenişev, “Uluttuk Doorgo Çeyinki Kırgız Adabiy Tili Cönündö”, **Kırgızdar**, II, haz. K. Cusupov, Bışkek 1993, s. 497.

kurumlarından yararlanamıyordu. Bunun aksine Kırgızlar, daha çok gezici okullardan eğitim alıyorlardı.

C. Kırgızlarda Dindarlık Düzeyi

Türkistan’da İslami dindarlık düzeyinin düşük olduğu halklardan birisi Kırgızlar’dır. Onların yerleşik hayata geçmiş Türk boylarıyla kıyaslandığında dindarlık düzeylerinin düşük olmasının öncelikli sebebi göçebe hayat yaşamaları ve İslami eğitim kurumlarından yoksun olmalarıdır. Bunun yanı sıra bazı Kırgız boyları tarafından kabul gören Buddizm ya da putperestlik inancının kalıntıları da İslamın Kırgızlar arasına derinlemesine girmesine engel teşkil etmiştir.⁹⁶⁸ Ancak güneyde yaşayan ve erken devirlerde yerleşik hayata geçmiş olan Kırgızlar’ın İslami yaşantısında farklılıkların olduğunu ve kuzeyde yaşayan Kırgızlar’dan daha dindar olduklarını söylemek mümkündür. Bu konuyu aydınlatmak için ise XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Kırgızlar’ın İslami hayatı hakkında bilgi veren tarihçi, etnograf ve gezginlerin bilgilerine değinmekte yarar vardır.⁹⁶⁹ Aslında Kırgızların dindarlık düzeylerine ilişkin bilgiler Erşahin’in çalışmasında da yer verilmiştir. Biz de burada Erşahin’in çalışmasını esas alarak başka kaynaklardan da bilgiler vererek konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Radloff’un 1861-1869 yıllarında Sibirya, Altay ve Türkistan’a yaptığı gezilerde tuttuğu notlarda Kırgızlar’ın İslami dindarlık düzeyleri hakkında ilginç ifadelerde bulunmaktadır. Radloff, Kırgızlar’ın İslamı geç kabul etmekle beraber, Kazaklar gibi Müslüman olduklarını belirtmekte ve daha sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Bana kalırsa diyebiliriz ki Kırgızlar kendilerini çok ciddi Müslüman sayar ve Kalmuklar’ı kafir addederek kendilerini onlardan kesin surette ayırırlar. Din üzerine bilgileri az olmakla beraber, onlar Kazaklara nazaran daha fanatiktirler, destanları din savaşlarından bahseder. Bunun sebebi, kısmen belki de kafirlere komşu olarak yaşamalarından ileri gelebilir.”⁹⁷⁰

Öye yandan 1873 yılında Petersburg’dan hareketle Türkistan’a doğru yola çıkan Amerikalı meşhur diplomat Eugene Schuyler Kırgızlar’ın birkaç yüz yıl önce

⁹⁶⁸ Bu konuda bkz. İ. M. Mukasov, s. 69.

⁹⁶⁹ Bu konuda bkz. Erşahin, Kırgızlar ve İslamiyet, s. 63-75.

⁹⁷⁰ Erşahin, s. 64.

müslüman olduklarını ancak bozkırda yaşayanların hüküm verirken daha çok törelere göre hareket ettiklerini belirtmiştir. O daha sonra köy ve kasabada yaşayan Kırgızlar'ın din üzerinde bilgilerinin şehir ahalisi kadar olmadığına dikkat çekmiştir: “Kurra ve kasabatta sakin olan Özbek ve Kırgızlar ahali-i şehir gibi alim olmayıp bilakis cahil olduklarından cüzi bir ders görmüş talebe elinde kalıp pek çok kereler davaları şer-i şerifin muhalifi olarak fasıl ve ruyet olunur.”⁹⁷¹

Aynı şekilde F. Poryakov, 1891 yılındaki kayıtlarında Yedi Su Kırgızları'nın büyük çoğunluğunun Allah, Peygamber ve Kur'an'ı bilmediklerini,⁹⁷² öte yandan XX. yüzyılın hemen başlarında, A. G. Serebrennikov da dindar Kırgız uruğlarının yaşadığı Pamir bölgesinde 1902'de yaptığı tespitite İslamın yabancı adet, hurafe ve batıl itikatlar ile gölgelendiğini hatta kaybolduğunu belirtmektedir.⁹⁷³ Bunun gibi V. V. Nalivkin de 1913'te, Kırgızlar'ın İslamı neredeyse hiç bilmediklerini, şeriatı kendilerine göre yorumlayarak kolaylaştırıp yaşadıklarını, bununla beraber dine samimiyetle sarıldıklarını ve “İsmen Müslüman” olduklarını vurgulamaktadır.⁹⁷⁴

Bu dönemde Türk ve Müslüman olan uzmanlar da Kırgızlar'ın dini hayatları hakkında bilgiler vermektedirler. Nitekim Kazak coğrafyacı ve bilim adamı Ç. Velihanov Kırgızlar'ın dindarlık düzeyi hakkında şunları kaydeder: “Bütün Kırgızlar İslamı tutar, ya da onun talimatlarını bilmeden ‘Müslümanız’ derler. Onların bütün inançları Orta Asyalıların eski dini inançlarıdır. Onlar bu inançları saklamışlardır. Molla ve diğer Müslüman muallimler Kırgız halkının içinden çıkmamıştır.”⁹⁷⁵ O daha sonra “dinin sıradan ritüellerini bilen bilgili insanlar, sadece bu değil beş vakit namazı kılma, otuz günlük orucu tutma Kırgızlar'da yoktur. Onlar domuz etinin yasak olduğu İslamın bir şartını bilirler ve yerine getirirler” notunu da düşmektedir ki,⁹⁷⁶ bu değerlendirmelerin tüm Kırgızlar'ı kapsayıcı nitelikte olmadığını ve taraflı bir değerlendirme olduğunu düşünüyoruz. Çünkü aşağıda görüleceği üzere namaz ve oruç gibi İslami ibadetler genel olarak Kırgızlar arasında yerine getiriliyordu. Yine

⁹⁷¹ E. Schuyler, s. 157.

⁹⁷² Ş. Bazarbaev, *Ruhiy Madaniyat cana Din*, Oş 1995, s. 44; Erşahin, s. 64.

⁹⁷³ Bazarbaev, s. 44; Erşahin, s. 64.

⁹⁷⁴ Bazarbaev, s. 44; Erşahin, s. 64-65.

⁹⁷⁵ Erşahin, s. 65.

⁹⁷⁶ İ. M. Mukasov, s. 70.

Velihanov'un kayıtlarına göre Kırgızlar Allah ve Kудay kelimelerini devamlı kullanmışlar ve “Kayrımduu, ırayımduu Allah'nın atınan” (Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla), anlamına gelen “Bismilla”yı (Besmele) her zaman dillerinden düşürmemişlerdir.⁹⁷⁷

Tatar tarihçilerinden Hasan Ata Abeşi ise XX. yüzyıl başlarındaki kayıtlarında, Kırgızlar'ın İslamı biraz Türkleştirmekle beraber öteden beri saf Müslüman olduklarını kaydeder. O yine bir takım siyasetçilerin Kırgızlar'ın sosyal hayatındaki bazı eski örf ve adetleri bahane ederek onları Müslüman tanımadıklarını da vurgular. Bu suçlamaya bir tepki olarak, “son zamanlarda Kırgızlar içinde İslam ilimlerine yöneliş ve maarif yayma sevdası güçlenmektedir” şeklindeki kaydını düşmektedir.⁹⁷⁸

Kırgız tarihçilerinden Osmonaalı Sıdık oğlu (1875-1940)'nun 1914'te verdiği bilgiler ise esasen kuzey Kırgızlar'ının İslami hayatı hakkında ilginç ipuçları içermektedir. Sıdık oğlu, Temir uruğunu anlatırken dini hayat ve anlayış konusunda şu notları düşer: “Oruç tutar fakat namaz kılmazlardı. Aralarında namaz kılan birisi olsa ona ‘molla’ derlerdi. Bu şekilde molla diye adlandırılan birisi orucunu açmak için günün batmasına bakmaz ezanını beklerdi. En az on kilometre yere atıyla giderek ezanı duyduktan sonra tekrar atını hızlı bir şekilde koşturarak yerine döner orada orucunu açar başkalarına da haber verirdi. Namaz kılmak için de oraya giderdi. Fakat söyleyecek hiçbir sözü yoktu. ‘Elli yıl içinde kıyamet kopacak, İmam Mehdi çıkacak’ diyerek ne bildiyse onu söyler ve dağılırlardı. Cenaze namazını da kılarlardı. O namazda rüku ve secde yapardı. Birisi gelip cenaze namazını kıldığında, ikincisi ‘ben cenaze namazının kılındığını görmüştüm, sizin gibi secde yaparak kılmamıştı’ derse, o insan da şöyle demiş: ‘o eskidendi, Hudayar Han’dan sonra secdeli namaz çıktı’ diyerek bilen insana üstün gelmişti.”⁹⁷⁹

Sıdık oğlu Moñol boyu hakkında bahsederken: “Eskiden bir yerden sart gelse Kırgızlar hoca diye saygı gösterirlerdi. Onun elinde Peygamberden aldığı emir-mektup vardı. O mollalarda olurdu. Kur'an, şeriat, emr-i ma'ruf, ma'lumat, ma'rifet ile amel edin derdi” notunu düşmektedir. Ayrıca yazar hiçbir şeyden haberi olmayan

⁹⁷⁷ Erşahin, s. 65.

⁹⁷⁸ Erşahin, s. 65-66.

⁹⁷⁹ Sıdık uulu, s. 39; Erşahin, s. 68.

bazı insanların mollalara yol gösterip, sorguya çektiklerini hatta kendi dinindeki mollaları düşman addederek kötülediklerini ve bu tip insanların aslında nikahsız zina yoluyla dünyaya geldiklerinin altını çizmiştir.⁹⁸⁰

Öte yandan Osmonaalı Sıdık oğlu güneyli Kırgızlar hakkında azıcık da olsa bilgi vermekte ve namaz, oruç gibi ibadet konularında daha hassas olduklarına işaret etmiştir. O bir yerde Oş'un etrafında yaşayan Adigine boylarını sayarak sadece namaz kılıp oruç tutmakla ilim sahibi olunamayacağını şu şekilde belirtmiştir: "İlim sahibi olup milletini korumak gerekir. İlimli olmak yalnız namaz kılıp oruç tutmak değil. Zamanın durumundan haberdar olmak lazım."⁹⁸¹

Diğer yandan güneyde yaşayan ve Hokand Hanlığı tarihinin yazarı Magzuni, her ne kadar Hanlık'ta meydana gelen siyasi olayları tasvir etse de din konusunda Kırgızlar'ın hassasiyetini ortaya koymada bazı bilgiler vermektedir. Bilindiği gibi Hokand Hanlığı'nda askeri alanda ve binbaşı, hakim gibi önemli görevleri Kırgızlar üstlenmişlerdir. Öte yandan eserdeki bilgilerden hareketle Hokand Hanlığı'nın siyasi hayatında Fergana vadisinde ve Talas bölgesinde yaşayan Kırgızlar'ın önemli rol oynadıklarını belirtmek mümkündür. O Hokand ordusunun önemli bir kısmını oluşturan Kırgızlar'ın da dindarlık düzeylerine ilişkin bilgiler aktarmaktadır. Bunlardan birinde Hokand ordusu Hocend şehrini ele geçirmeden önce askerlerin abdest alarak namaz kıldıklarını şu şekilde tasvir etmiştir: "Ertesi sabahleyin askerler abdestini alarak namaz kıldıktan sonra davul çalındı. İki taraf da savaşa hazırlanıp karşı karşıya durdular."⁹⁸²

Kırgız şairi ve sancıracısı Talip Molda (1849-1949) da bilhassa güney-batıda yani Fergana vadisi tarafında yaşayan Kırgızlar'ın uzun zaman önce İslama girdiklerini, doğuya gittikçe İslama girmenin sonraki dönemlere kaydığını kaydetmiştir.⁹⁸³ Nitekim onun ifadesiyle Tokmak taraflarında yaşayan Sarıbagış uruğu Isık Göl ve Çolpan Ata taraflarındaki Bugu uruğundan daha dindar, aynı şekilde kuzeydeki Kırgızlar'a kıyasla güneydeki Kırgızlar'da dini hassasiyet daha

⁹⁸⁰ Sıdık uulu, s. 89-90.

⁹⁸¹ Sıdık uulu, s. 28.

⁹⁸² Magzuni, 165. Askerlerin abdest alıp namaz kılmalarıyla ilgili bkz. Magzuni, 124, 146, 150, 152, 163, 168.

⁹⁸³ Talip Moldo, "Kırgız Tarihi", 535; Erşahin, s. 69-70.

yüksektir.⁹⁸⁴

Bazı bilgilere göre Kırgız yöneticilerinden kimileri ibadetlerin bir kısmını kolaylaştırmak istemişlerdir. Örneğin, kuzey Kırgızlar'ının yöneticisi Ormon Han oruç sıcak bir yaza çatinca kışa bırakılmasını emretmiştir. Aynı şekilde kuzey Kırgızlar'ından sancıracı Togolok Moldo (1860-1942) Orman Han'ın dini bilgisi hakkında ilginç ipuçları vermiştir. Hokand Hanlığı Ormon Han'a dini öğretecek mollalar göndermiş, onlar heybelerindeki kitapları ortaya dökerek namaz başta olmak üzere dini öğretmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Ormon Han kitaplara iterek “hangi birini öğrenelim zaten bunların hepsi bir değil mi?” diyerek gelen mollalara “siz molla da olsanız, koca sart da olsanız yine Hokandlılara söylüyorsunuz, bana hitap etmiyorsunuz” deyip geri Hokand'a göndermiştir.⁹⁸⁵

Kırgız tarihçilerinden Belek Soltonoev (1878-1938) Kırgızlar'ın dindarlık düzeyleri konusunda ilginç bilgiler vermiştir: “(Kırgızlar'da) Namaz kılanı binden biri olmuştur. İçlerinden birisi Bayram namazına gidemezse, 40 taşı aktarırsa namaz kılmış gibi olacakmış diyerek 40 taşı aktarmışlardır. Rus hakimiyetine bağlandıktan sonra Kazan'dan Tatar mollalar, Kaşgar'dan Uygur mollalar, Taşkent, Fergana'dan Özbek mollalar gelerek Kırgızlar'a din yolunu (oruç, namaz, öşür, zekat, cenaze, devir, nikah) öğretmişlerdir. Orucu aç Peygamber çıkarmıştır diyerek gündüzü çadır örtüsün örterek yemek yerse şeriatla izin varmış diyerek yemek yiyen Kırgızlar da bir hayli olmuştur. Bir çok kişi toplanıp namaz kılacaksa, imam olan kişi açıktan değil de içten gizli olarak okursa, niçin açıktan okumadınız? diye sorana, açık okumak riyakarlıktır, bundan dolayı gizli okudum diyen çok olmuştur.”

Kırgızlar arasında hacca gidenler de çok azdı. Bu hususta yine Soltonoev şunları kaydetmektedir: “Kırgızlar'ın İslam dinin sıkı sıkıya tutmadıklarını bilen Çarlık devrindeki misyonerler: Ostroumov, Çervenskiy v.s. Kırgızlar'ı Şaman dinindedirler diye yazmışlardır. Uygurlar'ın mollaları Kırgızlar arasında dini yeterli derecede yaydıkları bundan görülmektedir. Örneğin, Sarıbaşı Kırgızından Tülkü Niyazbek oğlu yaylaya Tekes'e göç ettiği zaman 1875'te ailesi ve halkıyla vedalaşmadan evinde ticaret yapan Uygur molla ile birlikte hacca gitmiştir. Kırgızda

⁹⁸⁴ Erşahin, s. 69.

⁹⁸⁵ Togolok Moldo, s. 67; Erşahin, s. 71.

bundan önce hacca giden insan olmayıp, bu olay ilk kere olmuştur.”⁹⁸⁶ Aslen Isık Göl’lü olan Soltonoev’in yukarıdaki değerlendirmelerinin daha çok kuzey Kırgızlar’ını kapsadığını düşünüyoruz. Çünkü güneyde yaşayan Kırgızlar’ın zaten Fergana vadisinde yaşadıkları ve bundan dolayı da buradaki İslami dindarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu yukarıdaki izahlarımızda kısmen belirtmiştik.

Öte yandan hacın zengin kimseler için farz olduğunu söyleyen Dorcenov Kırgızlar’dan bir takım zengin kimselerin hacca gittiklerini ve döndükleri zaman kendi halkından masraflarını ödettiklerini belirtmiştir.⁹⁸⁷ O daha sonra şunları kaydeder: “Hacca gitme Kırgız halkı arasında da yayılmıştır. Örneğin, 1908-1909’da arşiv belgelerinden birinde hacca gidenlerin sayısında önemli artışlar olduğu belirlenir. Eğer 1905’te Oş şehrinden ve Oş bölgesinden Mekke ve Medine’ye 105 kişi gitmişse, 1906’da 208, 1907’de 228 kişi gitmişlerdir. Bizde (Kırgızistan’ın kuzey bölgelerinen) hacca gidenler hakkında net bir bilgi yoktur. Buna rağmen burada da hacca gidenler esasen Kırgız yönetici ve zenginleri içerisinde hayli çok olmuştur.”⁹⁸⁸ Dorcenov’un Kırgızlar’daki hacca gitme olayıyla ilgili verdiği bilgiler her ne kadar Çarlık Rusyası dönemindeki kayıtlar olsa da, daha eskiden Kırgızlar’ın hac görevini az da olsa yerine getirdiklerini belirtmek mümkündür.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, genel olarak XX. yüzyıl başlarında da Kırgızlar arasında İslami dindarlık düzeyi zayıftı. Ancak Kırgızlar’ın yaşadığı bölge itibariyle dindarlık düzeylerinin farklı olduğu açıktır. Bu sebeple güneyde yaşayan Kırgızlar’ı kuzeyde yaşayan Kırgızlar’dan dindarlık konusunda daha hassas olduklarını belirtmek gerekir. Çünkü güneyde yaşayan Kırgızlar, bölgede yaşayan dindar Özbek ve Taciklerle iç içe ve komşu olarak yaşıyor ve ayrıca bölgede eskiden beri mevcut olan mescid, cami, medrese gibi İslami eğitim kurumlarından yararlanıyorlardı. Öte yandan kuzeyde ve yüksek dağlı bölgelerde yaşayan Kırgızlar arasında yukarıda belirttiğimiz üzere mektep, mescid, medrese gibi kurumların yerine daha çok göçebeliğe has çadır okulları ve mescidleri mevcuttu.

Diğer taraftan Kırgızlar arasındaki dindarlık düzeylerinin düşük olmasının sebepleri olarak Erşahin’in değerlendirmelerinin isabetli olduğunu düşünüyoruz. Ona

⁹⁸⁶ Soltonoev, I, s. 136. Erşahin, s. 73.

⁹⁸⁷ Dorcenov, s. 23-24.

⁹⁸⁸ Dorcenov, s. 24.

göre Kırgızlar'ın yeterli düzeyde İslamî bilgiye ulaşma imkanından yoksun olmaları, herşeyden önce onların örf ve adetlerini, toplum hayatını ve psikolojisini bilen, kendilerinin yetiştirdikleri Kırgız mollalarının yok olmasına, bu mesleğe hor bakılmasına bağlıdır. Ayrıca istenilen düzeyde ve nitelikte din adamı yetiştirecek medreselerden yoksun olmaları ve Kırgızlar'ın göçebe hayat yaşamaları da diğer sebepleri oluşturmaktadır.⁹⁸⁹

⁹⁸⁹ Erşahin, s. 73-74.

SONUÇ

Tarihi milat öncesine dayanan Kırgızlar'ın, ilk yurdu Doğu Tanrı Dağları'dır. M.S. V. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlar, Yenisey tarafına göç etmek zorunda kalmışlardır. Sonra Göktürk ve Uygur Devletleri'ne bağlanan Kırgızlar, 840 yılında kendi devletlerini kurmuşlardır. Bu devirde onların ileri karakolları batıda Tanrı Dağları, Kaşgar ve Talas bölgelerine kadar uzanmıştır. Bu süreç içerisinde bazı Kırgız boyları adı geçen bölgelere yerleşmişler, bölgede kalan Kırgızlar ise Altay, Yenisey ve Güney Sibiry topraklarında yaşamaya devam etmişlerdir.

Bilindiği üzere İslamiyet, VIII. yüzyıldan itibaren Türkler arasında yayılmaya başlamış, bu noktada Türkistan bölgesine yerleşen bazı Kırgız boyları arasına da nüfuz etmiştir. Nitekim, bu araştırma İçkilik Kırgızları'nı oluşturan bazı boyların bu devirde İslamiyet'i benimsediklerini ortaya koymaktadır. Bölgedeki İslamlaşma serüveni, özellikle Karahanlı Devleti'nin kurulmasından sonra IX-XI. yüzyıllarda daha da hızlanmıştır. Karahanlı hükümdarları Müslüman olmayan Türkler arasında da İslamı benimsetme çabası içerisinde olmuşlar, zaman zaman da gazalar gerçekleştirmişlerdir. Bu çabalar sonucunda, bazı Kırgız boylarının da bulunduğu Türkler, İslamiyet'i kitleler halinde din olarak seçmişlerdir.

Kırgız Devleti'yle Karahıtaylar arasında X-XI. yüzyıllarda savaşlar gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda Kırgız boylarından bazıları batıya bazıları da kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardır. XIII. yüzyılda Cengiz Han emri altına alınan Kırgızlar, Moğol askeri saflarında çeşitli seferlere katılmışlardır. Bunun sonucunda Kırgızlar'ın önemli bir kısmı Tanrı Dağları'na ve Batı Sibiry'ya yayılmışlardır. Bu tarihten itibaren Kırgızlar'ın İslamlaşma serüvenleri de daha çok Çağatay Devlet'i ile ilişkili olmuştur; ancak Kırgız boylarının diğer Türk-Moğol devleti olan Altın Ordu Devleti'nde yaşadıkları da tarihi bir gerçektir. Bu sebeple tarihçilerin Kırgızlar'ın İslamlaşma tarihinde gözden kaçırdıkları bu nokta İslam tarihi kaynakları başta olmak üzere diğer araştırma kaynaklarının da desteğiyle ortaya konularak içerik yönünden yeni bir bakış açısı getirildi.

Bilindiği gibi Altın Ordu Devleti kurulmadan önce İslam, bu topraklarda yayılmaya başlamıştı; ancak Moğol istilasası ile her iki bölgede İslamın yayılmasında bir duraksama olmuşsa da, İslamlaşma faaliyetleri devlet hükümdarlarının İslamiyet'i kabul etmeleri sonucunda yeni bir güç kazanmıştır. Altın Ordu hükümdarı Berke

Han'ın (1255-1266) İslamiyet'i kabulünden sonra Türk ve Moğol boylarının yanı sıra Kırgız boylarının arasında da yayılmaya başlayan İslam, özellikle Özbek Han döneminde (1312-1340) ve Altın Ordu'ya bağlı Ak Ordu Devleti hükümdarı Erzen döneminde (1320-1344) hızlı biçimde yayılmıştır.

Diğer taraftan Kırgızlar'ın İslamlaşma süreci Çağatay Hanlığı'nın devamı niteliğinde olan Moğolistan Hanlığı'nın ilk hükümdarı Tuğluk Timur döneminde (1348-1363) daha da hızlanmıştır. Bölge ahalisinin önemli kısmı İslamiyet'i benimsemişlerdir. Bununla birlikte Altın Ordu Devleti'nde yaşayan Kırgız boyları arasında da İslamiyet bütün hızıyla yayılmaya devam etmiştir. Bu dönemde İslami tebliğ faaliyetleri Güney Sibiry topraklarında yaşayan Kırgızlar arasında da devam etmiş ve bunun sonucunda bazı Kırgız boyları İslamiyet'i benimsemişlerdir; fakat burada yaşayan Kırgızlar'ın önemli bir kısmı Cungan baskısı ve daha sonra Çarlık Rusya'nın Güney Sibiry topraklarını işgali sebebiyle güneye göç etmek zorunda kalmışlardır. Güneye yani diğer Müslüman Kırgızlar'ın yanına göç eden Kırgız boyları da İslamiyet'e girmişlerdir.

Tespitlerimize göre Kırgızlar'dan eski inançlarını devam ettiren bazı boylar son olarak XVIII. yüzyılda İslamiyet'e geçmişlerdir. Bu hususu onların önemli kısmının uzun zaman boyunca Türk-İslam merkezlerinden uzakta Güney Sibiry, Altay ve Yenisey havzasında yaşamalarıyla ilişkilendirmek mümkündür. Bundan dolayı Kırgızlar'ın İslamlaşması, güneye indikçe gerçekleşen bir serüvendir.

İslamiyet dünyadaki farklı milletlere çeşitli faktörler sayesinde yayılmıştır. Bu faktörleri Kırgızlar için de düşünmemiz mümkündür. Faktörleri sırasıyla dinî, sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik ve tasavvufî olarak sıralayabiliriz. İslam dininin çeşitli milletler arasında yayılmasının başında onun evrensel, insan hayatını bütünüyle kucaklayıcı ve anlaşılır biçimlerde olduğunu söylemek gerekir. İslamiyet'in bu dinsel vasıfları, Kırgızlar için de geçerlidir.

Diğer taraftan Kırgızlar'ın geleneksel inanışlarında yani Göktenrı inancında yeri olan kader, ahiret ve melek inancının, İslami öğretilerle benzemesi, onları İslamiyet'e yönlendirmiştir. Ayrıca İslamiyet'teki cihad anlayışı da savaşçı karakterdeki Kırgızlar'a cazip gelmiş ve İslamiyet'e geçişlerine bir etken oluşturmuştur.

Öte yandan toplumsal birlikteliği ve toplumsal dayanışmayı öngören İslam,

bu yönüyle de insanları kendine çekmiştir. Bu bağlamda Kırgızlar'ın İslamiyet'i kabullerinde İslamdaki sosyal dayanışma ve sosyal adalet ilkelerinin etkili olduğu söylenebilir. Hatta Müslümanlarla Kırgızlar arasındaki sosyal ilişkileri IX-X. asırlara kadar götürmek mümkündür ki, kaynaklar bu dönemde Kırgız ülkesinde de müslümanların varlığından söz etmektedirler. Bu sayede İslamî yaşantıyı yakından tanıma fırsatı bulan ve öğretilerini benimseyen Kırgızlar, İslamiyet'i diğer boydaşları arasına yaymışlardır. İslamî ibadetlerin Müslümanlar tarafından sosyal hayatta ifası da Kırgızlar'ın İslamlaşmalarında bir diğer etken oluşturmuştur. Bu çerçevede, İslam dininin Kırgızlar arasında yayılışı o toplumunun sosyo-psikolojik durumu itibariyle aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Yayılış süreci içerisinde İslam, gittiği her yerde yeni kültürlerle karşılaşmış ve onları kendi bünyesine katmıştır. Çeşitli kültürel kökenlere bağlı halklar İslamın getirdiği yeni değerler, düşünceler ve evrensel dinamizmle, köhneleşmiş kültürel birikimlerini yenilemişler ve karşılıklı etkileşim sayesinde İslam kültürüne katkı sağlamışlardır. Kültürel alandaki başarının bir sonucu olarak İslam dini, bütün dünyada derin etkiler bırakmış, diğer yandan çeşitli düşünce ve kültürlerle etkileşime açık olmuştur. Bu bağlamda İslamın Kırgızlar arasında yayılması, İslam medeniyetinin Türkistan' da yükselmesi büyük ilim, kültür ve ticaret merkezlerinin oluşmasıyla da yakından ilgili olmuştur. Türkistan'da oluşan bu Türk-İslam kültürü, sonraları Kırgızlar'a da etki etmiştir. Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan Kırgızlar, IX. yy. itibaren kültürel bağlamda Müslümanlardan birçok yönden etkilenmişlerdir. Söz gelimi Kırgızlar, müslümanlarla komşu olup ve içiçe yaşamaya başladıktan sonra müslüman adları almış, müslüman komşularının giyim-kuşamlarından etkilenmişlerdir. Günümüzde de millî kıyafetler olarak bilinen Kırgız kadın elbiselerine baktığımızda İslam etkili bir kıyafet tarzının geliştirilmiş olduğunu görürüz. Aynı şekilde çocuğun kulağına ezan okutarak ad verme, çocuğu sünnet etme, evlilikte nikahın yapılması, birisi öldüğünde ona cenaze namazının kılınması gibi uygulamalar, daha çok kültürel vasıtalarla Kırgızlar'ın hayatına girmiş İslamî-Türk kültürünün ürünlerindendir. Bu itibarla İslamın Kırgızlar arasında yayılmasında sosyo-kültürel etken çerçevesinde yeni bir bakış açısı getirilmiştir.

İslamiyet, Kırgızlar arasında siyasi ve ekonomik etkenler vasıtasıyla da yayılmıştır. Kırgızlar, IX. yy. itibaren Karahanlı Devleti ve buna komşu topraklarda

yaşamışlar, bu sebeple İslam dini, siyasi etkenler vasıtasıyla da yayılmıştır. Bu dönemde Maverâünnehir' i yöneten Samaniler, siyasi hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için, kuzeyden ve doğudan gelen Türk akınlarını durdurmaya çalışmışlar ve bu amaçla hudut boylarına ribatlar inşa ettirmişlerdir. Özellikle bazı Kırgız boylarına komşu olan Fergana bölgesi iyice güçlendirilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan Karahanlı hükümdarlarından bazılarının fetih faaliyetlerinde bulundukları ve bölgenin önemli stratejik merkezlerinde mescid ve camileri inşa ettirdikleri bilinmektedir. Bunun örneklerini Çağataylar döneminde de görmekteyiz. Bu devirde Müslüman olan Kırgızlar'a devlet işlerinde memuriyetler verilmiş ve siyasi haklar tanınmıştır. Komutanlıklara ve valiliklere tayin edilen Kırgızlar, askeri, siyasi ve idari görevlerde bulunmuşlardır. Söz gelimi Muhammed Kırgız, Seyyid Han tarafından Kırgızlar'ın emiri olarak tayin edilmiştir. Bu durum, müslümanlığı Kırgızlar için cazip kılmıştır.

Kırgızlar'la müslümanların ticari ilişkileri IX. yüzyıla kadar gitmektedir. Bu devirde Müslüman ülkelerinden Kırgız ülkesine ticaret kervanları gelirdi. Kırgız ülkesinden getirtilen miskler İslam dünyasında oldukça beğeni kazanmıştı ve Kırgız zanaatkarların ellerinden çıkma silahlar, demir eşyalar da Bağdat'ta büyük rağbet görmekteydi. Kırgızlar'ın eskiden beri Tibet, Çin ve Türkistan'la ilişkiler kurarak diğer din ve inançlarla tanıştıkları ve bazılarının da bu inançları kabul ettikleri göz önünde bulundurulduğunda, müslüman komşularıyla ticareti geliştirmek isteyen Kırgızlar'ın bu sayede İslamiyeti kabul ettikleri düşünülebilir.

İslam dünyasının her yerinde tekke ve zaviyeler kurulmuştur. İslamiyet'in özellikle göçebe Türkler arasında yayılmasında İslam Tasavvuf ehlinin rolü tartışmasız büyük olmuştur. Bu konu Kırgızlar'ın İslamlaşma örneğinde açıkça göstermektedir. Bununla beraber İslamı Türkistan coğrafyasında istilaların dehşet verici yıkımından kurtardığı güç de tasavvuf olmuştur. Türkistan'daki tasavvuf ve tarikatların bölge halkı arasındaki etkin olduğu dönemlerin, Karahıtay, Moğol ve Kalmuk istila ve saldırıları dönemleri olduğu düşüncesindeyiz. Kırgızlar'ın da bu devirlerde manevî ve sosyal sığınak bulmak amacıyla tasavvuf ehline iltica ettikleri söylenebilir. Kırgızlar'ı İslama yöneltten diğer bir etkenin de, eski inançlarından olan keramet sahibi kamlara/bakışlara duyulan inanç olduğu düşüncesindeyiz. Kırgızlar, müslümanlarla komşu olduklarında türlü kerametler gösteren tasavvuf ehlinen,

derviş, veli ve şeyhlerden çok etkilenmişler ve bunlarla kamlar arasında bir ilişki kurmuşlardır. Kırgızlar'ın tasavvuf ehliyle olan ilişkileri IX-X. yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Meşhur Hallac-ı Mansur da bunlardan biridir. Öte yandan Türkistan coğrafyasında kurumsallaşmış olan Yesevilik, Kadirilik, İşkilik ve Nakşibendilik tarikatlarının Kırgızlar'ın İslamlaşmalarında büyük rolleri olmuştur.

Kırgızca yüzyıllar boyunca daha çok sözlü gelenekte yaşatılmıştır. Bunun sebebi olarak onların göçebe hayat geçirmelerini neden göstermek mümkündür. Fakat Kırgızlar'ın da Türkistan coğrafyasında kurulan ve faaliyette bulunan eğitim öğretim kurumlarından yararlandıkları bilinmektedir. Eğitim kurumlarının yanı sıra diğer gezgin Müslüman öğretmenlerden de eğitim alan, böylece İslamı öğrenen Kırgızlar bu bilgileri sözlü kültürlerinde yansıtmışlardır. Bu hususta, atasözlerinden destanlara varıncaya kadar Kırgız sözlü kültüründe İslamın yeri açıkça görülmektedir.

Diğer Müslüman halklarda olduğu gibi İslam, Kırgız kültürüne de damgasını vurmuştur. Başta İslam dininin temeli olan Kur'an ve Hadis kitaplarından yararlanan ve bunun yanı sıra diğer İslam literatürlerini de okuyan Müslüman Kırgızlar, orada anlatılan bilgileri sözlü kültürlerinde yansıtmışlardır. Hatta bazı İslam ilkelerini ya da Kur'an'î ifadeleri deyim ve atasözleri haline getirerek gündelik hayatlarında kullanmışlardır.

Sonuç olarak Hristiyanlığın, Buddizmin ve Şamanlığın bir hakimiyet mücadelesi verdiği Türkistan'da, Kırgızlar, tercihlerini İslamiyet'ten yana kullanmışlar ve İslamı millî dinleri olarak kabul etmişlerdir. Böylece İslamiyet öncesindeki dinî çeşitliliğin yerini dinî birliktelik almış, Kırgızlar da, İslam medeniyetinin üyesi haline gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

A. İslam Tarihi Kaynakları

Abdurreşid İbrahim, Alem-i İslam ve Japonya’da İslamiyetin Yayılması, sad. Ertuğrul Özalp, İstanbul, İşaret Yayınları, 2003, I-II.

Ahmed-i Yesevi, Divan-ı Hikmet’ten Seçmeler, haz. K. Eraslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Babur, Zahireddin Muhammed, **Baburnâme**, haz. R. R. Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

Bakırgan Kitabı, Taşkent 1991.

Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, Sahih, Mısır, trz.

Cami, Abdurrahman, **Nefahatü’ lÜns**, çev. Lamii Çelebi, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.

Cüveyni, Ata Melik, Tarih-i **Cihangüşa**, çev. M. Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdi, **Sünen**, Mısır trz.

Ebülgazi Bahadır Han, **Şecere-yi Türk**, haz. B. Ahmedov, “Çulpon”, Neşriyatı, Taşkent 1992.

Hoca Ahmed Yesevinin Yeni Bulunan Hikmetleri, der. Mirahmad Mirhaldaroglu, haz. Metin Akar, İstanbul 2001.

İbn Battuta, İbn Battûta Seyahatnâmesi, çev. A. Sait Aykut, I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, Tarihi İbn Haldun, Beyrut 1979. Türkçe çevirisi, Mukaddime, çev. S. Uludağ, I, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, I-VII.

İbnu’l-Esir, İzzuddin Ebi’l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim, İslam Tarihi el-Kamil fi’-t-**Tarih Tercümesi**, çev. A. Ağırakça, Abdülkerim Özaydın vs., Bahar Yayınları, İstanbul 1985-1987, I-XII.

İbn Fazlan Seyahatnamesi **Tercümesi**, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

İbn Havkal, **Kitabu Sûreti**’l-Arz, Leiden 1939, I-II.

İbnü'l-Fakih, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani, Kitabu'l-Buldan, haz. Yusuf el-Hari, Beyrut, 1997.

İmam Gazzali, İhyau Ulumi'd-Din, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, I-IV.

Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lugati' tTürk Tercemesi**, çev. Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985-86. Bu eserin Özbekçe çevirisi: çev. S. M. Muttalibov, Özbekiston SSR Fanlar Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1960, I-IV.

Khwandamir, Habibu's-Siyar, çev. W. M. Thackston, yay. Ş. Tekin, G. Alpay Tekin, Harvard University, Washington 1994, III.

Mahmud İbn Vali, More Tayn Otnositelno Doblestey Blagorodnih (geografiya), Vvedeniye, perevod, ukazateli B. A. Ahmedova, Taşkent 1977.

Magzuni, Ziyabidin Maksım, Fargana Handarının Tarihı, çev. Moldo Sabır, O. Sooron-sopu, Bişkek 2007.

Makdisi, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, **Ahsenü' tTekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim**, Leiden 1906.

Mervezi, Şerefü'z-Zaman Tahir, **Tabaiü' lHayevan**, çev. V. F. Minorsky, Frankfurt 1993.

Mirza Muhammed Haydar, Tarih-i Reşidi, çev. E. Denison Ross, Türkçesi Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006. Eserin İngilizce çevirisi: çev. E. Denison Ross, Institut für Geschichte der Arabisch-İslamischen Wissenschaften, Frankfurt 1994, I-II.

Mirza Fazıl Çuras, Hronika, haz. O. F. Akimuşkin, İzdatelstvo "Nauka", Moskova 1976.

Mirza Uluğbek, Tarih-i Erba-ı Ulus/ Tört Ulus Tarihi, çev. B.Ahmedov, M. Haseni, Taşkent, 1994.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi, Sahih, Mısır, trz.

Reşidüddin, Fazlallah, **Camiü' tTevarih**, haz. Behmen Kerimi, İntişarat-ı İkbāl, Tahran, 1362, I-II.

Sufi Allayar, Sebatu'l-Acizin, haz. Hoci Pulatkori Muhammad Ali, Mahmud Hasaniy, Mirsolih Kosim, Taşkent 1991.

Şami, Nizamüddin, Zafername, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Şeşen, Ramazan, İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998.

Tiesenhausen, W. De., Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, çev. İ. H. İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Yezdi, Ali Şerafeddin, Zafername, “Kamalak”, Taşkent 1994.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

B. Kırgız Tarihi Kaynakları

Aldaş Moldo, Ormon-Balbay, Bişkek 1992.

Canıl Mırza, çev. Mehmet Aça, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Diniy Okuyalar, top. Abdırhmanov, KUIAKCF, İntentar No: 462.

Kırgız Elinin Sancırası, KUIAKCF, İntentar No: 564.

Kırgız Sancırası, “Ala-Too” Jurnalının Tirkemesi, haz. K. Cusupov, K. Kuşubekov, M. Apışev, Bişkek 1994.

Manas, (S. Orozbekov varyantı), haz. Komisyon, “Kırgızstan” Basması, Bişkek 1995, I-II.

Manas Destanı, yay. W. Radloff, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995.

Manas Destanı, Türkiye Türkçesine aktaran, Abdulkadir İnan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Mollo Niyaz, Sanat Digarasttar, haz. Omor Sooronov, Bişkek 1993.

Muhammad Musa oğlu Abdurrahim, Nasab-naama (1855-cılı Kudayar Han cazdırgan adamzattın sancırası), haz. O. Sooronov, Mamlekettik Til Fondu, Bişkek 2003.

Muhammed Ali Kıpçaki, Kırgız Tarihi, KUIAKCF, I. Bölüm, İntentar No: 139.

Satılğanov, Toktogul, Tandalmalar, haz. C. Taştemiroy, “Kırgızstan” Basması, Frunze 1984.

Semetey, Cusup Mamay varyantı, haz. K. Kırbaşev, Bişkek 1995, III. Kitep.

Sıdık uulu, Osmonaalı, Tarih Kırgız Şadmanıya, “Kırgızstan”, Frunze 1990.

Şecere-i Nesebnâme-i İlatiya, KUIAKCF, İntentar No: 88-1980.

Törökhan uulu, Esenkul, Kırgızdın Kıskaçı Sancırası, “Uçkun” Konseri, Bişkek 1995, II.

Ümöt Moldo, **Ümöt Moldonun Arhivinen Köçürmö**, KUIAKCF, İntentar No: 191.

Zakirov, S., Kırgız Sancırası, Bişkek 1992.

C. Araştırmalar

Abramzon, C. M., Kırgız i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnıe Svyazı, Leningrad 1971.

_____, Kırgızdar cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter, “Kırgızstan-Soros” Fondu, Bişkek, 1995.

Aka, İsmail, Timur ve Devleti, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Akmataliev, Amantur, Kırgızdın Köönörbös **Döölöttörü**, Bişkek 2000.

Alim, Sultanmurad, Nakşband va Navoiy, “Ukutuvçı”, Taşkent 1996.

Anadol, Cemal, Anadolu’yu Aydınlatan Güneş Pîr-i **Türkistan Hoca Ahmed Yesevî ve Yesevîlik**, Kemer Yayınları, İstanbul 1994.

Arnold, T. W., İntişar-ı İslam Tarihi, çev., H. Gündüzler, Ankara 1982.

Aysu Ata, Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı **Türkçesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Atıf, Mehmed, Kaşgar Tarihi, haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telei, Devran Matbaası, Kırıkkale 1998.

Atlası, Hadi, Sibir Tarihi, Süyünbike, Kazan Hanlığı, Kazan 1993.

Attokurov, S., Kırgız Sancırası, “Kırgızstan” Basması, Bişkek 1995.

Baldar Folkloru, haz. Gülbara Orozova, “El Adabiyatı” Seriyasının 20-tomu, “Şam” Basması, Bişkek 1998.

Barpı, haz. Bolotbek Apilov, Bişkek 1995, I.

Barthold, V. V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

_____, Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter, “Kırgızstan-Soros” Fondu, Bişkek 1997.

_____, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

_____, Uluğ Beg ve Zamanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

Bayaliev, Toktobübü Cunuşaliyevna, Religioznıe Perejitki u Kirgizov i ih Preodolenie, İzdatelstvo “İlim” Basması, Frunze 1981.

Baycigitov, Kalıgul, Kırgız Mifteri, Ulanıştarı cana Legendaları, Frunze 1985.

Bayırkı Ortok Türk Adabiyatı, haz. C. Şeriev, Bişkek 1996.

Baytur, Anvar, Kırgız Tarihının Leksiyaları, I-II, “Uçkun” Basması, Bişkek 1992.

Bazarbaev, Şamşı, Ruhıy Madaniyat cana Din, Oş 1995.

Bennigsen, A., Lemerrier-Quelquejay, Ch., Sufi ve Komiser Rusya’da İslam Tarikatları, çev. O. Türer, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.

Bernştam, A. N., İzbrannıe Trudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana, “Kırgızstan-Soros” Fondu, Bişkek 1997-1998, I-II.

Beşik toyu, Kız oyun, Batalar, haz. B. Alaguşov, Bişkek 2000.

Boray, Ferit Erden, **Bilinmeyen Tarih ve Türkler**, I-II, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005.

Bosworth, C. E., İslam Devletleri Tarihi, çev. E. Merçil, M. İpşirli, Oğuz Yayınevi, İstanbul 1980.

Buğra, M. E., Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu, İstanbul 1952.

Bulliet, R., Conversion to Islam in the Medieval Period, Harvard University, Cambridge 1979.

Cahun, Leon, Asya Tarihine Giriş Kökenlerden 1405’e, Türkler ve Moğollar, çev. Sabit İnan Kaya, Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006.

Calilov, Amanbek, Afak Hoca Menakıbbı, Hayat Neşriyatı, Andican 2001.

Camgırçinov, B., Oçerk Politiçeskogo İstorii: Kirgızı XIX veka, Frunze 1966.

Crousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu: Attila/Cengiz Han/ Timur, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

Cumabaev, B. M., Yujniy Kirgizstan Glazami Rossiyskih Puteşestvennikov (vtoraya polovina XIX-naçalo XX vv.), Bişkek 1999.

Çetin, O., Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909), Ankara 1994.

Çorotegin, T. K., Moldokasimov, K.S., Kirgizdardın cana Kirgizstandın Kıskaç Tarıhı, "Mektep" Basması, Bişkek 2000.

Çotonov, Ö., İyman Sabagı, Bişkek, 2004.

Çotonov, Ü. vs., Kirgizstandın En Bayırkı Mezgilderden XIX kılımdın Sonuna Çeyinki Tarıhı, "Kirgizstan Soros" Fondu, Bişkek 1998.

Çubukçu, İbrahim Agâh, **Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987.

Demirel, Hamide, **Türk** Destanlarında Güzellik, Destan, Masal, ve Din Unsurları ile Yabancı Destanlarda Türk Kahramanları, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.

Dennet, D. C., Conversion and the Poll-tax in Early İslam, Cambridge, 1950.

Devlet, Nadir, **Rusya Türkler' inin Milli Mücadele Tarihi** (1905-1917), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

_____, "Altın Ordu", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, IX, İstanbul 1992.

_____, "Çağatay Devleti", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, IX, İstanbul 1992.

Dıykanov, K., Kirgiz Tilinin Tarihine, "Mektep" Basması, Frunze 1980.

Dıykanov, K., Dıykanova, Ç., **Arap Cazuusun Üyrönüü**, Frunze 1990.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, haz. H. D. Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1986-93, I-XIV+ek.

Dooronbekova, R., Mokrının, V., Ploskih, V., Kirgizdardın cana Kirgizstandın Tarıhı, Bişkek 1993.

Dorcenov, S. B., İslam Bugünkü Kündö, Frunze 1980.

Düyşeev, B., Pamyat Tyan-Şanya, "Mektep" Basması, Frunze 1986.

Eberhard, Wolfram, **Çinin** Şimal Komşuları, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Eraliev, Z., Cusup Balasagın, Bişkek 2000.

Erdem, Mustafa, Kırgız Türkleri, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, ASAM Yayınları, Ankara 2000.

Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973.

Erşahin, Seyfettin, Kırgızlar ve İslamiyet, **Göçebe Bir Türk Boyunun** İslamlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme, S/E/K Yayınları, Ankara 1999.

_____, Türkistanda İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

Esin, Emel, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978.

Fığlalı, Ethem Ruhi, İmam Ali (Ali İbn Ebi Talib), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1996.

Frye, R. N., Orta Çağın Başarısı Buhara, çev. Hasan Kurt, Bilig Yayınları, Ankara, 2000.

Genç, Reşat, Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüğü, çev. Muzaffer Ürekli, Ziba Musabaeva, Bişkek 2004.

Goryaçeva, V. D., Srednevekovie Gorodskie Tsentrı i Arhitekturnie Ansambli Kirgizii, İzdatelstvo “İlim” Basması, Frunze 1983.

Gökmen, Mustafa, **Eski Türk Kitabeleri**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

Gömeç, S., Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

Gumilev, L. N., Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

Günay, Ü., Güngör, H., Başlangıçlarından Günümüze Türkler’in **Dinî** Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.

Hasan Ata Abeşi, **Türki Kavimler Tarihi (Mufassal Tarih-i Kavm-i Türki)**, Arap harflerinden Kril harflerine aktararak yayına haz. P. Ravşan Taşkent, 1995.

Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2001.

Hudyakov, Yu., Kırgızı na Prostorah Azii, Bişkek 1995.

Hrestomatiya po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana (XIII-XVIII vv.), haz. T. D. Djumanaliev, “Kırgızstan” Basması, Bişkek 1996.

İzzetî, Ebulfazl, İslamın Yayılış Tarihine Giriş, çev. Cahit Koytak, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984.

Johann de Plano Carpini, Moğol Tarihi ve Seyahatname, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon 2003.

Kakeev, A. Ç., Filosofskaya Mısl v Kırgızstane: Poiski i Problemi, Bişkek 1995.

Kalkan, Mustafa, Kırgızlar ve Kazaklar, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Kamariddin Eşon Muhammad-Karim Eşon Ugli, Komilcon Durdi Kiliç Ugli, Tazkiratu'l-Avliyo, Urganç 1997.

Kara, Mustafa, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul 1995.

Karaev, Ö., **Çagatayskiy Ulus. Gosudarstvo** Kaydu. Mogulistan, Bişkek 1995.

Karasaev, H., Kamus Naama, Bişkek 1996.

_____, Kamus Naamadan Corop, Bişkek 1992.

_____, Nakıl Sözdör, "Kırgızstan" Basması, Frunze 1982, I.

_____, Nakıl Sözdör, "Kırgızstan" Basması, Frunze 1987, II.

_____, Özdöştürülgön Sözdör Sözdük, Kırgız Sovet Ensiklopediyasının Başkı Redaksiyası, Frunze 1986.

Kefeli İbrahim Efendi, Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir Tatar Hanı, Dağıstan, Moskov ve Kıpçak Ovası **Ülkelerinin Tarihleridir**, haz. İsmail Otar, Otar Kültür Serisi Yayınları, Eskişehir 2005.

Kılavuz, A. Saim, Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş, Ensar Neşriyat, İstanbul 1987.

Kırgız El Comoktoru, haz. Düyşön Sulaymanov, Kasimbek Eşmambetov, Frunze trz.

Kırgız Makal- lakaptarı, haz. Şarşeke Usupbekov, "Kırgızstan" Basması, Frunze 1982.

Kırgız Makal Lakaptarı Cana Uçkul Söz Türkümdörü, haz. G. Tacieva, A. Kurmanbekova, 2004.

Kırgızdar, haz. K. Cusupov, "Kırgızstan" Basması, Bişkek 1993, I-II.

Kırgızdar, haz. K. Cusupov, “Kırgızstan-Soros” Fondu, Bişkek 1996, III.

Kırgızdar, haz. K. Cusupov, “Kırgızstan-Soros” Fondu, Bişkek 1997, IV.

Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, çev. M. Kocobekov, T. Abdiev, Kırgız-Türk “Manas” Universiteti, Bişkek 2002, I.

Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, haz. K. Cusupov, A. Mokeev, D. Saparaliev, Kırgız-Türk “Manas” Universiteti, Bişkek 2003, II.

Kırgız El Tabışmaktarı, Canılmaçtarı, Kalptarı, haz. C. Mukambaev, C. Taştemirov, “Mektep” Basması, Frunze 1971.

Kırgız Poeziyasının Antologiyası, haz. K. Cusupov, Bişkek 1999, I.

Klyashtorny, S. G., Sultanov, T. İ., Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

Komisyon, Kırgızı, Etnogenetiçeskie i Etnokulturnie Protsessi, “Kırgızstan” Basması, Bişkek 1996.

Komisyon, Kırgız Sovet Ensiklopediyası, Kırgız Sovet Ensiklopediyasının Başkı Redaksiyası, Frunze 1976-1980, I-VII.

Koşoktor, haz. Sonor Egemberdieva, “El adabiyatı” Seriyasının 21-tomu, Bişkek 1998.

Köprülü, F., Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976.

_____, **Türk Tarih-i Dinîsi**, haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

Kuropatkin, A. N., Kaşgariya, İstoriko-Geografiçesikiy Oçerk Stranı, Eya Voennıe Silı, Promışlennost i Torgovlya, S-Peterburg, 1879.

Kurt, Hasan, Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği), Fecr Yayınları, Ankara 1998.

Kutlu, Sönmez, Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, Ankara, 2000.

Kuzeyev, R. G., İtil-Ural Türkleri, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

Kütüb-i Sitte Muhtasarı, haz. çev., İbrahim Canan, ed. Ahmet Hikmet Ünalmiş, Ankara 1988-1994, I-XVIII.

Kütüb-i Sitte: Hadis Ansiklopedisi, haz. çev., İbrahim Canan, İstanbul trz, I-XVIII.

Lattimore, Owen, Pivot of Asia. Sinkiang and Inner Asian Frontiers of China and Russia, Boston 1950.

Lincoln, W. Bruce, “Vahşi Batı” Sibirya ve Ruslar, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

Lokkegaard, F., İslamic Taxation in the Classic Period, Copenhagen, 1950.

Madanov, H., Musin, Ç., Ulı Dala Tarihi, “Sanat”, Almatı 1994.

Mambetaliev, S., Sufizm cana Anın Kırgızstandağı Ağımdarı, Frunze 1972.

Ma’naviyat Yulduzlari, ed., M. M. Hayrullaev, Taşkent 1999.

Marko Polo, Markopolo Seyahatnamesi, haz. Filiz Dokuman, Tercüman, İstanbul trz, I-II.

Materialı po İstorii Sredney i Tsentralnoy Azii X-XIX vv., 1988.

Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizii, ed. V. A. Romodin, Moskva 1973.

McChesney, R. D., Central Asia Foundations of Change, The Darwin Press, Inc., Princeton, New York 1996.

Merçil, Erdoğan, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Misirov, A., Irım-Cırımdar, Tüş Coruu, Uyku, Oş 1994.

Moğollar’ın Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1948.

Mokrının, V. P., Ploskih, V. M., Kırgızstan Tarihi, çev. D. Saparaliev, B. Barkaev, Bişkek 1995.

Monteil, Vincent, Sovyet Müslümanları, çev. Mete Çamdereli, Pınar Yayınları, İstanbul 1992.

Mukambaev, Ceenbay, El İçi **Önör Kençi**, “Kırgızstan” Basması, Frunze 1982.

Mukasov, S. M., Traditsii Sotsialno-Filosofskoy Mısli v Duhovnoy Kulture Kırgızskogo Naroda, “İlim”, Bişkek 1999.

Mukasov, I. M., Kırgız Elinin Filozofiyalık Oylomunun Tarihiy Dinamikası, Bişkek 2004.

Muras, haz. Melis Kurmanalı uulu Abdılđaev, Frunze 1990.

Mutçalı, Serdar, **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.

Nadcip, E. N., Sovremenniy Uygurskiy Yazık, İVL., Moskova 1960.

Namık, Hüseyin, Türk Dünyası, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1932.

Okyanus Türkçe Sözlük, haz. P. Tuğlacı, İstanbul 1971-74, I-III.

Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1940. Yazıtların Kırgızca çevirisi: Orhon-Enisey Tekstleri, “İlim” Basması, Frunze 1982, III.

Osmonov, Ö. C . , A s a n k a n o v , A . A . , Kırgızstan Tarihı, “Kırgızpoligrafkombinat”, Bışkek 2003.

Ögel, Bahaeddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984.

Öktem, Niyazi, Hallac-ı Mansur: Yaşamı, Felsefesi, Etkileri, Horasan Yayınları, İstanbul 2006.

Ölmez, Zühal, Şecere-i Türk’e Göre Moğol Boyları, Kebikeç Yayınları, Ankara 2003.

Petraş, Y. G., Teni Srednevekovya, Kazakistan, Alma Ata 1981.

Petrov, K. İ., Oçerki Feodalnıh Otnoşeniy u Kirgizov XV- XVIII vekah, Frunze 1961.

Polat, Kemal, Beşikten Mezara Kırgız Türkleri’nde Gelenek ve İnanışlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.

Radloff, W., Sibiryadan, çev. A. Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, I-II.

Raşid, A., Orta Asya’nın Dirilişi (İslam mı Milliyetçilik mi?), çev. O. Ç. Deniztekin, Cep Kitapları A.Ş., İstanbul 1996.

Roux, Jean-Paul, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, çev. L. Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

_____, Eski ve Ortaçağlarda Altay Türkler’inde Ölüm, çev. A. Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

Rubruk, Wilhelm Von, Moğollar’ın Büyük Hanına Seyahat 1253-1255, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Ruşdiy, Muhammed Siddik, Hazrati Gavsul A'zam Muhyiddin Sayyid Abdulkodir Giloni (Avliyolar Sultoni), Taşkent 1993.

Saray, M., Kırgız **Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993.

_____, Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I), Kitabevi, İstanbul 1997.

_____, Modern Kırgızistanın Doğuşu, TİKA Yayınları, Ankara 2004.

Sarıkaya, Mehmet Saffet, XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dinî İnanç Motifleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Sartbaev, K., Türkologiyaga Kirişüü, Frunze 1987.

Sercan, F., Peygamberimizin Ahlakı, Temel Neşriyat, İstanbul 1987.

Seydakmatov, K., Kırgız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü, "İlim Basması", Frunze 1988.

Schuyler, E., **Türkistan Seyahatnamesi**, çev. Kolağası Ahmed, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Kemal Özcan, İshak Keskin, Tatav Yayınları, İstanbul 2003.

Smirnov, N. A., Musulmanskoe Sektanstvo, Aktsionernoe İzdatelskoe Obşestvo "Bezbojnik", Moskva 1930.

Soltonoev, B., Kızıl Kırgız Tarihi, Mamlekettik "Uçkun" Konserni, Bişkek 1993, I-II.

Spuler, B., İran Moğolları, çev. C. Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957.

Şaripova, ErKayım, Kırgız Felsefiasının Başattarı, Oş 2000.

Tabışalieva, Anara, Vera v Turkestane, Bişkek 1993.

Tatar Edebiyatı Tarihi, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1984, I-VI.

Tınay uulu, Esencan, Cooker Kırgız Elinin Saltının Ürp-Adatının Kelip Çığışı Cönündö Bayan, Bişkek 2000.

Togan, Zeki Velidi, Karahanlılar 840-1212, 1966-1967 Ders Notları.

_____, **Kur' an ve Türkler** Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1971.

_____, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

_____, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

Turan, Osman, **Selçuklular ve İslamiyet**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

_____, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1978, I-II.

Türkler, editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, I-XX+index.

Ulamış, Legendalar, haz. B. K. Üküeva, G. Cutanova, Oş Mamlekettik Universiteti, Oş 2000.

Urstanbekov, B. U., Çoroev, T. K., Kırgız Tarihi Kısaça Ensiklopediyalık **Sözdük**, Frunze 1990.

Yakubovskiy, A. Yu., Altın Ordu ve Çöküşü, çev. H. Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Yalçinkaya, Alaeddin, **Türkistan 1856' dan Günümüze**, Timaş Yayınları, İstanbul 1997.

Yazıcı, Nesimi, İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

Yıldız, Naciye, Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1995.

Yudahin, K. K., Kırgız Sözlüğü, çev. Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988, I-II.

Yunusaliev, B. M., Kırgızskiy Geroişeskiy Epos Manas, Frunze 1968.

_____, Tandalgan Emgekter, Frunze 1985.

Vambery, Arminius, Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

Vladimirtsov, Boris Y., Moğollar'ın İçtimai Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944.

Vostoçnie Avtorı o Kırgızah, haz. O. Karaev, "Kırgızstan", Bişkek 1994.

Wheeler, Geoffrey, The Modern History of Soviet Central Asia, Weidenfeld and Nicolson, London 1962.

Zaharova, A., İstoriko-Arhitekturnoe Naslediye Goroda Oş (konets XIX-naçalo XX vv.), Oş 1997.

Zakirov, S., “Kococaş” Eposunun Keebir Maseleleri, Frunze 1960.

Zalkar Oy Murastarı, ed. T. Arıkov, Frunze 1969.

D. Makale, Ansiklopedik Madde ve Tezler

Abramov, N., “Sibirskie Tatarı”, Tobolskie Gubernskie Vedomosti, 1861, No: 35.

Ahmedov, B., “Central Asia Under the Rule of Chinggis Khan’s Successors”, History of Civilizations of Central Asia, ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth, Paris 1998, Volume IV, s. 261-268.

Ahmedova, Zamira, Türkler Arasında İslamiyetin Yayılmasında **Tasavvufun Rolü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Akmanbetov, Taip, “Nogay ve Kırgızlar’ın Kardeşlik Bağları Hakkında”, Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1995, s. 19-22.

Algar, Hamid, “Nakşibendiyye”, DİA, İstanbul 2006, XXXII, s. 335-342.

Allworth, Edward, “Encounter”, Central Asia, ed. Edward Allworth, Duke University Press, Durham and London, 1994, s. 1-59.

Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, s. 557-605.

“Altan Topçi” Belleten, çev. Tuncer Gülensoy, Ankara 1986, L, S. 196, s. 9-71.

Altun, Ara, “Karahanlılar”, DİA, XXIV, s. 404-414.

“Anız (Mif) Irları”, Kırgız Poeziyasının Antologiyası, haz. K. Cusupov, Bişkek 1999, I, s. 23-27.

Arat, Reşid Rahmeti, “Kırgızistan”, İA, Ankara 1977, VI, s. 735-741.

_____, “Küçüm Han”, İA, Ankara 1977, VI, s. 1071-1074.

Aristov, N., “Opıt Vıyasneniya Etničeskogo Sostava Kirgiz Kazakov Bolşoy Ordı i Kara-Kirgizov na Osnovanii Rodoslovnih Skazaniy i Seleniy o Suşestvuyuşih

Rodovıh Deleniyah i Rodovıh Tamgah, a Takje İstoriçeskih Dannıh”, Jivaya Starina, S.-Petersburg 1894, vıp. III, IV, s. 427-433.

“Arstanbek Buylaş uulu”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 276-283.

“Asan Kaygı”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 249-250.

Asanov, Temirkul, “Kırgızların XV-XVI. yüzyıllarda Siyasi Yapısı, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, s. 657-661.

Azamat, Nihat, “Kâdiriye”, DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 131-136.

Barthold, V. V., “Kara-Hıtaylar”, İA, Eskişehir 1997, VI, s. 273-276.

Bayaliev, Toktobübü Cunuşaliyevna, “Diniy İşenim, Salt sanaa, Ürp-Adattar”, Kırgız SSR Ensiklopediyası, Kırgız Sovet Ensiklopediyasının Başkı Redaksiyası, Frunze 1983, s. 385-387.

Bedelbaev, Askarbek, “Çarlık Döneminde Kırgızistanda Kültürel Hayat”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIX, s. 560-565.

Biçurin, N. Ya., “Bayırkı Mezgilde Orto Aziyada Caşagan Elder Tuuraluu Maalımattardın Cıynagı”, Kırgızdar, çev. A. Tümönbaev, A. Abılov, haz. K. Cusupov, Bişkek 1993, I, s. 77-83.

Butanayev, Viktor, “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, s. 405-411.

“Canış Akın”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 297-299.

“Caysan Irçı”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 242.

Cumakunova, Gülzura, “Kırgız Türkçesi”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIX, s. 596-606.

“Cümamüdün Moldo”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 310-311.

Çelik, Ömer, “Kırgız Elinin Kuranı Karimge Bolgon Sıy-Urmatı”, Araştıran Gumanitardık İnstitutunun İlimiy Jurnalı, Oş Mamlekettik Universiteti, Bişkek 2006, I, s. 8-21.

Çoroev, T. K., “Kıtaylık Kırgız Tarihçisinin Çıgarmaçılığı”, Kırgızdar, Bişkek 1993, I, s. 294-305.

Çorotegin T. K., Ömürtegin, T., “Hunnu Doorundagı Babalarımız”, Kırgızdar, Bişkek 1995, III, s. 251-334.

Çorotegin, T., “Kaşgarlı Mahmud’un Divanı ve Manas Destanında Doğu Türklerinin Savaşları”, Bozkırdan Bağımsızlığa Manas, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995, s. 160-164.

_____, “Kırgızistan Cumhuriyeti”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIX, s. 454-484.

Çubukçu, İbrahim Agâh, “Ahmet Yesevi ve Düşüncesi”, Erdem, Ankara 1995, VII, S. 21, s. 821-831.

Derin, Süleyman, “Orto Aziyada Tasavvufun Cakıncı Cıldardagı Rolu: Misalı Kırgızistan”, Araştıran Gumanitardık İnstitutunun İlimiy Jurnalı, Oş Mamlekettik Universiteti, Bişkek 2006, I, s. 22-53.

“Didaktik İrlar”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 172-176.

“Dini Comoktor”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 119-129.

Dromp, Michael R., “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, s. 397-404.

Düşenbiyev, Salamat Usupoviç, “Kırgızistan’daki İslamî İlimlerin Durumu ve Geleceği”, II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998), çev. Rüstem Kurmaç, Ankara 2003, s. 545-553.

Ebu Tahir Hoca Semerkandi, “Samariya”, Miras, haz. B. Ahmedov başkanlığında bir komisyon, Farsçadan Özbekçeye çeviren Abdulmumin Sattari, Taşkent 1991, s. 5-81.

Ecer, Ahmet Vehbi, “Tarihte Türkler, İslamiyet ve Mezhepleri”, Erdem, Türkler’de Hoşgörü Özel Sayısı 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, VIII, S. 23, s. 485-501.

Eiji, Mano, “Moghulistan”, Acta Asiatica, Toho Gakkai, Tokyo 1978, 34, s. 46-60.

Ekrem, Erkin, “Doğu Türkistanda Sufi Hocalar”, Erdem, Ankara Ocak 1996, VIII, Sayı 23, s. 621-655.

“Emgek Irları”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 144-145.

Eraslan, Kemal, “Ahmed-i Yesevi”, Erdem, Hoca Ahmed Yesevi Özel Sayısı, Ankara Kasım 1995, VII, S. 21, s. 794-819.

Erşahin, Seyfettin, “Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan’da Vakıfların Kamulaştırılması”, AÜİFD, Ankara 2001, XXXXII, s.131-143.

Esin, Emel, “Almalığ”, DİA, İstanbul 1989, II, 506.

_____, “Turfan”, İA, İstanbul 1988, XII/II, s. 115-118.

Genç, Reşat, “Karahanlılar Tarihi”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, s. 445-459.

“Hakas Cumhuriyeti Tarihçesi”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Hakas Edebiyatı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003, XXV, s. 13-20.

Hudyakov, Yu., “Yenisey Kırgızdarının Tarihi” çev. E. Nuruşev, Kırgızdar, Bişkek 1993, I, s. 118-240.

İnalcık, Halil, “İslam in the Ottoman Empire”, Cultura Turcica, 1968-1970, V-VII, s. 19-29.

İnan, Abdülkadir, “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, I, s. 462-479.

_____, “Türk Şamanizmi Hakkında”, Makaleler ve İncelemeler, I, s. 389-396.

_____, “Altay ve Yenisey Türklerinin Tarihi”, Makaleler ve İncelemeler, I, s. 36-38.

_____, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, Makaleler ve İncelemeler, I, s. 125-160.

_____, “Sibirya’da İslamiyet’in Yayılışı”, Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, II, s. 273-279.

İsmailov, K. İ., Bektanova, A. K., “O Roli İslama v Duhovnoy Jizni Kırgızov”, İslam v İstorii Kırgızskoy gosudarstvennosti, Ministerstvo Obrazovaniya i Kultury Kırgızskoy Respubliki Kırgızskiy Gosudarstvenniy Pedagogičeskiy Universitet im. İ. Arabaeva İnstitut Evropeyskih Tsivilizatsiy Komitet po delam Religii ZS Cogorku Keneşa, Bişkek 2003, s. 107-110.

Kabilbekova, Tamara, “Kırgız Halkının Ortaya Çıkışı”, Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara 1997, S. 4, s. 32-48.

Kafalı, M., “Timur”, İA, İstanbul 1979, XII/I, s. 336-346.

Kalan, Ekrem, Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Karadavut, Z., Aksoy, M., “Kırgız Gelenekleri ve Abramzon”, **Türk Yurdu**, Ankara 2001, XXI, S. 171, s. 58-61.

Karataev, Oljobay, “Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, s. 377-385.

“Ket Buka”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 243-244.

Kocobekov, M. Ç., “Algaçkı Orto Kılımdar Mezgilindegi Kırgızdardın Etno-Sayasiy Tarihının Maseleleri”, Kırgızı, Bişkek 1996, s. 60-61.

Koçkunov, Aydarbek S., “Kırgız Halkı ve Geleneksel Kültürleri”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIX, s. 544-550.

Kojaev, Muhtar, “Otrar Devlet Arkeoloji Müzesi: Arslanbab İmaret”, Erdem, Ankara Kasım 1995, VII, Sayı 21, s. 965-973.

Koldys, Gregory R., “Kırgızlar’ın Siyasal-Tarihsel Bir İncelenmesi”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIX, s. 518-527.

Köprülü, F., “Ahmed Yesevi”, İA, İstanbul 1979, I, s. 210-215.

Köse, Ali, “İhtida”, DİA, İstanbul 2000, XXI, s. 554-558.

“Kulkocoakmat”, Kırgız Poeziyasının Antologiyası, ed. K. Cusupov, Bışkek 1999, I, s. 459-465.

Kurat, A. N., Temir A., “Sibir (Sibirya) Hanlığı”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, I, Sayı A-23, s. 437-450.

Kurat, A. N., “Altın Ordu Devleti”, **Türk** Dünyası El Kitabı, Ankara 1992, I, S. A-23, s.400-408.

_____, “Göktürk Kağanlığı”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, s. 49-78.

Kurt, Hasan, “Maveraünnehir’ İslam’ın Girişi”, **Türkler**, Ankara 2002, IV,s. 279-289.

Kutlu, S., “Kırgız Koomçulugunda Dindin Ordu”, Teologiya Fakultetinin İlimiy Curnalı, Oş 2000, No: 1, s. 148-152.

Kürögönov, A., Omorova, M., Çerikçieva, A., Ceenbaeva, N., “Eleçek”, Kırgız Sovet Ensiklopediyası, Frunze 1980, VI, s. 551.

“Makaldar”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, XXXI, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 208-211.

Maltabarov, B. A., “İslam kak Religiya Monoteistiçeskogo Kredo”, İslam v İstorii Kırgızskoy Gosudarstvennosti, Ministerstvo Obrazovaniya i Kulturu Kırgızskoy Respubliki Kırgızskiy Gosudarstvenniy Pedagogiçeskiy Universitet im. İ. Arabaeva İstitut Evropeyskih Tsivilizatsiy Komitet po delam Religii ZS Cogorku Keneşa, Bışkek 2003, s. 17-27.

Massignon, L., “Hallac”, İA, İstanbul 1988, V/I, s. 167-170.

“Maşrab”, **Özbek Sovet Ensiklopediyasi**, haz. İ. M. Muminov, VII, Özbek SSR Fenler Akademiyasi, Taşkent 1976, VII, s. 71-72.

Mokeyev, A., “Tarih ve Manas”, Manas Bilgişöleni Bildiriler, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 1995, s. 4-27.

“Mollo Niyaz”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpv, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 269-275.

Mukminova, R. G., “The Timurid States in the fifteenth and sixteenth centuries”, History of Civilizations of Central Asia, ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris 1998, Volume IV, s. 347-363.

Muti, İbrahim, “Uygurların İslam’ı Kabul Ettikleri İlk Dönemlerdeki İslam Medreseleri”, Divan İlmî Araştırmalar, Bilim Sanat Vakfı, İstanbul 2002, I, Yıl 7, S. 12, s. 299-311.

Nigmetov, Hamid Gulamoğlu, “Yeseviye Ait Bazı Seneler”, Milletlerarası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri, (26-27 Eylül 1991, Ankara), s. 69-74.

Nizami, K. A., “Populer Movements, Religious Trends and Sufi İnfluence on the Masses in the Post-Abbasid Period”, History of Civilizations of Central Asia, ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris 1998, Volume IV, s. 365-380.

“Nurmoldo Narkul uulu”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpv, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 294-297.

Ocak, A. Y., “Fütüvvet”, DİA, Ankara 2000, XIII, s. 261-263.

Olguner, F., “Tasavvuf Dünyası İçinde Hacı Ahmed Yesevi”, Erdem, Ankara Kasım 1995, VII, S. 21, s. 941-947.

Ömürbay, Makelek, “Kırgız Eldik Adabiyatı Cönündö”, Kırgızdar, “Kırgızstan-Soros” Fondu, Bişkek 1996, III, s. 444- 532.

Özaydın, Abdülkerim, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, s. 239-262.

Pritsak, O., “Karahanlılar”, İA, Eskişehir 1997, VI, s. 251-273.

Pınarbaşı, Sakin, **Ahmed Yesevi ve Hikmetlerinin Felsefi Yönü**, Yüksek Lisans Tezi, Türkistan 2001.

Polat, Kemal, “Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIX, s. 551-559.

Potanin, G. N., “Otrivki iz Kirgizskogo Skazaniya ob İdıge”, Jivaya Starina, 1891, vıp. IV, s. 156-158.

Radloff, W., “Kazaklar ve Kırgızlar”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, s. 368-376.

Rokka, F., “Pamir cana Altay Kırgızdarı”, Kırgızdar, çev. Leonid Stroilov, I, s. 348-357.

Salahetdinova, M. A., “Soobşeniya o Kirgizah v “Hidayat-Name” Mir Haladdina”, İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, Frunze 1961, III, s. 133-140.

Salman, Hüseyin, “Türgişler”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, s. 412-420.

Samançin, Tazabek, “Kılıç-Cazuuçu Akın”, Ala-Too, Ay Sayın Çığa Turgan Adabiy-**Körköm cana Koomduk**-Sayasiy Jurnal, ed. K. Cusupov, Frunze 1989, s. 138-150.

“Sançı Sınçı”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayırov, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 246-248.

Saray, M., “Kırgızistan”, DİA, Ankara 2002, XXV, s. 441-445.

Schamiloglu, Uli, “Altın Ordu”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, s. 412-428.

Shauyenov, Didar, Günümüzde Kazakistan’da Dini Yaşayış (Güney Kazakistan Örneği), Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

Sıdıkov, Abdikerim, “Kırgızdardın Uruuga Bölünüşü”, Ala Too, Bişkek 1991, I, s. 126-136.

Sıdıkuulu, Osmonaali, “Muhtasar Tarih Kırgızıya”, Kırgızdar, Bişkek 1993, I, s. 49-56.

“Sufizm v Sredney Azii: Toçka Zreniya”, Putevoditel, haz. A. A. Hismatulin, SPb. 2001, s. 128-130.

“Sulayman Bakırganiy”, **Özbek** Sovet Ensiklopediyasi, haz. İ. M. Muminov, Taşkent 1978, X, s. 403.

“Şamşidin Özgöndü”, Kırgız Adabiyatının Tarihi, red.kol. A. Akmatalliev, ve diğerleri, Bişkek 2002, IV, s. 174-177.

Şarşenaliev, U. A., “İslâm dın Kırgızstandağı Ordu”, İslâm v İstorii Kırgızskoy Gosudarstvennosti, Bişkek 2003, s. 166-170.

Şeriev, C., “Tarih Büktömindö Kalgan Körköm Muras Bayanı”, Kırgızdar, Bişkek 1995, III, s. 387-411.

Talıp Moldo, “Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, Türlüü Salttar”, Kırgızdar, Bişkek 1993, II, s. 506-556. Eserin bir başka yayını: “Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, Türlüü Salttar”, Ala Too, Bişkek 1991, I, s. 42-75.

“Tarihiy-Batırdık Comoktor”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 65-95.

“Tarihiy İrlar”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 177-178.

Taşağıl, Ahmet, “Göktürkler”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, s. 15-48.

_____, “Karahıtaylar”, DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 415-416.

“Taşrabat”, Kırgız Tarihi Ensiklopediya, ed. A.A. Asankanov, Bişkek 2003, s. 365.

Tenişev, Edhyam, “Uluttuk Doorgo Çeyinki Kırgız Adabiy Tili Cönündö”, Kırgızdar, haz. K. Cusupov, Bişkek 1993, II, s. 492-506.

Togolok Moldo, “Tarih, Tüpkü Atalar”, Kırgızdar, Bişkek 1993, II, s. 5-72.

“Togolok Moldo”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 304-309.

“Toktogul Irçı”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Kırgız Edebiyatı-I, haz. Süleyman Kayıpov, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, XXXI, s. 245-246.

Turdueva, Aziza, “Kıtay Kırğızdarının Tarihınan”, Ala Too, Bışkek 1997, s. 4-13.

Türer, Osman, “Türk Dünyasında İşlamin Yerleşmesi ve Muhafazasında Sufi Tarikatler ve Yesevinin Rolü”, Yesevilik Bilgisi, Ankara 2000, s. 73-81.

_____, “Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslar’da Sûfi Tarikatlar”, **Türkler**, Ankara 2002, XIX, s. 55-61.

Uludağ, S., “Fütüvvet”, DİA, İstanbul 1996, XIII, s. 259-261.

_____, “Hallac-ı Mansur”, DİA, İstanbul 1997, XV, s. 377-381.

Üsöyün Acı, “Kırğız Sancırası”, Kırğızdar, Bışkek, 1993, II, s. 72-123.

_____, “Kırğız Elinin Diniy İşenimi cana Salt-sanaası Cönündö”, Kırğızdar, haz. K. Cusupov, Bışkek 1997, IV, s. 560-569.

Yaman, Ali, “Kırğızistan’da Bilinmeyen Yasavi İzbasarları: Laçiler”, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Merkezi, Ankara Bahar 2004, S. 29, s. 33-47.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, “Mâturidi Kalam Ekolünün İki Büyük Siması: Mâturidi ve Nesefi”, AÜİFD, Ankara, 1985, XXVII, s. 281-298.

Yılmaz, H. Kamil, “Şah-ı Nakşbend M. Bahâuddin Buhârî”, Sahabeden Günümüze Allah Dostları, Şûle Yayınları, İstanbul 1995, VII, s. 277-283.

_____, “Ubeydullah Ahrar”, **Sahabeden Günümüze Allah Dostları**, Şûle Yayınları, İstanbul 1995, VII, s. 444-449.

Yuvalı, Abdulkadir, “Çağatay Hanlığı”, DİA, İstanbul 1993, VIII, s. 177-178.

Zarcone, Thierry, “XX. Yüzyılda Tataristan ve Orta Asya’da Tasavvufi Hareketler”, **Türkler**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIX, s. 47-54.